

12 КИЇВ • 1970

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

До 70-річчя виходу першого номера ленінської «Искры»

Назустріч XXIV з'їзду КПРС

Діяльність КПРС у підготовці інженерно-технічних кадрів

Діяльність французьких комуністів на Україні в 1919 р. (До 50-річчя компартії Франції)

До 375-річчя від дня народження Богдана Хмельницького (добірка)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Н. Р. Доний, М. И. Горбунова.* К 70-летию выхода первого номера ленинской «Искры». *В. И. Довженок.* Характерные черты феодализма в Киевской Руси. *Навстречу XXIV съезду КПСС.* *В. И. Белоусов.* К научной разработке некоторых проблем партийного строительства***. *Л. Г. Мельник.* Технический переворот на Украине в 60—80-х годах XIX ст. Сообщения. *А. И. Лутченко.* Деятельность КПСС в подготовке инженерно-технических кадров в годы социалистической индустриализации. *М. А. Челак.* Антиклерикализм и атеизм крестьянства Украины в начале XX ст. *П. М. Калениченко.* Революционные выступления в войске польском (ноябрь 1918—октябрь 1919 г.). Заметки. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Документы и материалы. Наш календарь. К 70-летию ленинской «Искры». К 375-летию со дня рождения Б. Хмельницкого. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *M. P. Dony, M. I. Gorbunova.* On the 70th Anniversary of the Lenin's "Iskra" First Issue Appearance. *V. I. Dovzhenok.* Characteristic Features of Feudalism in the Kiev Rus. *On the XXIV Congress of the C.P.S.U.* *V. I. Belousov.* On the Scientific Development of Some Problems of Party Construction.***. *L. G. Meininik.* Technical Revolution in the Ukraine in 60's—80's of the XIX Century. Communications. *O. I. Lutchenko.* The C.P.S.U. Activities in Training Engineering and Technical Personnel during the Years of Socialist Industrialization. *M. P. Chelak.* Anti-clericalism and Atheism of the Ukrainian Peasantry at the Beginning of the XX Century. *P. M. Kalenichenko.* Revolutionary Actions in the Polish Bourgeois-Landlord Army (November 1918—October 1919). Notes. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Documents and Materials. Reminiscences. Our Calendar. On the 70th Anniversary of the Lenin's "Iskra". On 375 Years of B. Khmel'nitsky Birth. Criticism and Bibliography. News and Information. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 12 (117)

ГРУДЕНЬ

1970

РІК ВИДАННЯ
ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- М. Р. Доній, М. І. Горбунова — До 70-річчя виходу першого номера лєнінської «Искры» 3
- Назустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України*
- В. І. Білоусов — До наукової розробки проблем партійного будівництва 14
- * * *
- Л. Г. Мельник — Технічний переворот на Україні в XIX ст. 25
- В. Й. Довженок — Характерні риси феодалізму в Київській Русі 36

ПОВІДОМЛЕННЯ

- О. І. Лутченко (Москва) — Діяльність КПРС у підготовці інженерно-технічних кадрів у роки соціалістичної індустріалізації 45
- М. А. Челак (Харків) — Антиклерикалізм і атеїзм селянства України на початку XX ст. 51
- П. М. Калениченко — Революційні виступи у Війську польському (листопад 1918 р.— жовтень 1919 р.) 57

ЗАМІТКИ

- З. Д. Каткова (Миколаїв), М. Ф. Мельник (Миколаїв) — Зв'язки В. І. Леніна з Миколаївською партійною організацією 67
- Шукірілла Якубов (Ташкент) — Співробітництво України й Узбекистану в галузі науки та освіти 72
- З. Д. Голіченко (Житомир) — М. Я. Лаціс на Україні 76
- М. М. Кучінко (Львів) — Літописні міста Посання за археологічними даними 78

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- О. А. Пучко — Розвиток соцзмагання у верстатобудівній промисловості України в роки довоєнних п'ятирічок 84
- П. О. Панчук — Преса України в боротьбі за зміцнення воєнного і господарського союзу радянських республік (1919—1921 рр.) 86

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- О. Я. Сіментов (Чернігів), М. С. Чуприна (Чернігів) — З досвіду роботи шкільних кабінетів історії та суспільствознавства 88

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- А. П. Грицкевич (Мінськ) — Універсал Богдана Хмельницького місту Слуцьку (1956 р.) 92

НАШ КАЛЕНДАР

- А. Д. Ярошенко — До 75-річчя створення петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» 94

До 70-річчя ленінської «Искры»

Є. Ю. Маленко (Харків) — З історії поширення ленінських праць на Сумщині (1900 — лютий 1917 рр.)	95
І. П. Дудко (Чернігів) — Чернігівщина на сторінках «Искры»	98
А. П. Абрамов (Суми) — «Искра» і студентський рух на Україні напередодні першої російської революції	101

* * *

С. А. Цвілюк (Одеса), А. І. Гуляк (Одеса) — Діяльність французьких комуністів на Україні в 1919 р. (До 50-річчя компартії Франції)	105
В. Ю. Твердохліб (Коломия) — До 40-річчя масових революційних виступів трудящих Західної України	111
І. Ф. Черніков — Історична Декларація (До 10-річчя прийняття Генеральною Асамблеєю ООН Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам)	113
М. Я. Петухов — 75 років від дня заснування Єнакіївського металургійного заводу	115
Л. Д. Вітрук — До 25-річчя Міжнародної демократичної федерації жінок	117
П. І. Арсенич (Івано-Франківськ), І. Я. Козовик (Івано-Франківськ) — І. Л. Сандуляк (До 125-річчя від дня народження)	119
Б. С. Абаліхін (Волгоград) — До 180-річчя перемоги російських військ під Ізмаїлом	123

До 375-річчя від дня народження Б. Хмельницького

Ф. П. Шевченко — Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького	126
М. П. Савичев — Орден Богдана Хмельницького	132

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. П. Шевчук, О. О. Гурін — І. І. Компанієць. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях	134
В. В. Сухарєв — Під впливом ідей Великого Жовтня. З історії міжнародного революційного руху 1917—1924	135
М. Д. Березовчук — В. С. Петренко. Село на шляхах піднесення	137
Л. О. Лещенко — Петро Кравчук. Важкі роки	139

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. В. Губарець — Конференція «В. І. Ленін і комуністичне виховання молоді»	141
П. Ю. Ключина (Ромни Сумської області) — Роменському музею — піввіку	142
В. В. Печеніжинський (Львів) — Наукова конференція, присвячена 225-річчю від дня загибелі Олексія Довбуша	143
О. Ш. — Про роботу юних слідопитів київської середньої школи № 121	144

ДОДАТОК

Теми кандидатських дисертацій з історії КПРС і КП України (закінчення)	145
Алфавітний покажчик статей, надрукованих в «Українському історичному журналі» за 1970 р.	148

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гасвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4. Телефон: 29-71-31.

Український історичний журнал, № 12, 1970.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Т. В. Спекторова.

Коректор Ф. І. Коцубей.

БФ 32392. Взіано до складання 27.X 1970 р. Підписано до друку 15.XII 1970 р. Формат паперу 70 x 108₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 17,62. Тираж 9495. Зам. К-166.

Статті

М. Р. ДОНІЙ, М. І. ГОРБУНОВА

ДО 70-РІЧЧЯ ВИХОДУ ПЕРШОГО НОМЕРА ЛЕНІНСЬКОЇ «ИСКРЫ»

Сімдесят років тому, 24 грудня 1900 р., на порозі нового століття вийшов перший номер ленінської «Искры». 70-річчя «Искры» відзначається Комуністичною партією Радянського Союзу і всім світовим комуністичним рухом як знаменна дата в історії КПРС. «Искра» була колицкою КПРС. В. І. Ленін неодноразово аналізував і узагальнював діяльність газети, надавав їй великого значення у справі формування партії. В 1907 р. він писав: «Искра» боролася за створення організації професіональних революціонерів, боролася особливо енергійно в 1901 і 1902 роках, поборолла економізм, який тоді переважав, *створила* цю організацію в 1903 році остаточно... І ніяка інша організація, крім іскрівської, *не могла б* у наших історичних умовах, в Росії 1900—1905 років, створити такої соціал-демократичної робітничої партії, яка тепер створена»¹.

Діяльність «Искры» порівняно широко висвітлена в радянській історичній літературі, особливо післявоєнного періоду. З праць, що вийшли останніми роками, слід насамперед виділити тритомну публікацію листування редакції газети із своїми однопумцями, підготовлену Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС разом з ЦДАЖР СРСР². Вона охоплює період 1900—1903 років і є важливим джерелом для вивчення діяльності В. І. Леніна та історії Комуністичної партії Радянського Союзу, робить доступнішою для широкого кола читачів і дослідників скарбницю багатющого архіву «Искры».

Крім узагальнюючої праці М. Воліна³, історіографія історії КПРС збагатилася цікавою монографією В. Н. Степанова, присвяченою російській організації «Искры» — від часу створення Літературної групи до скликання II з'їзду РСДРП⁴. Автор, використавши велику кількість документів і матеріалів ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС та інших архівів, увів у науковий обіг багато нових важливих джерел.

Дослідженню ролі В. І. Леніна та газети «Искра» в боротьбі з опортунізмом, у зміцненні і розвитку революційного напрямку в соціал-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 82, 83.

² Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями России. 1900—1903 гг., т. I—III, М., 1969—1970.

³ М. Волін. Ленинская «Искра» (1900—1903 гг.), М., 1964.

⁴ В. Н. Степанов. Ленин и русская организация «Искра». 1900—1903, М., 1968.

демократичних організаціях України велику увагу приділяли українські історики, особливо у післявоєнні роки⁵.

Зважаючи на історичне значення ленінської «Искры», вороги комунізму намагалися й намагаються фальсифікувати її діяльність, зображуючи «Искру» та створену нею організацію інтелігентськими, відірваними від робітничих мас, але дійсність спростовує ці брехні.

На рубежі XIX і XX ст. капіталізм вступив у свою найвищу і останню стадію — імперіалізм. Всі суперечності капіталістичного суспільства, насамперед між працею і капіталом, загострилися до крайнього ступеня. Створилися об'єктивні передумови соціалістичної революції. В Росії вибухнула в 1905 р. народна революція проти самодержавства, проти феодалних пережитків. Вирішальною умовою її перемоги була гегемонія пролетаріату, найпередовішого революційного класу капіталістичного суспільства.

Але без бойової марксистської партії пролетаріат не міг виконати свою історичну місію — повалити самодержавство, перейти до соціалістичної революції, встановити свою диктатуру, побудувати соціалізм. В. І. Ленін з величезною силою висловив значення і необхідність створення партії: «...Дайте нам організацію революціонерів — і ми перевернемо Росію!»⁶.

Корінний поворот у розвитку соціал-демократичного руху в Росії зв'язаний з іменем великого теоретика марксизму, вождя робітничого класу Володимира Ілліча Леніна. З перших кроків своєї діяльності російські марксисті під його керівництвом вели послідовну боротьбу проти ворожих робітничому класові теорій, різних спроб перекручення марксистського вчення. Вони розгорнули також величезну організаторську роботу по будівництву партії, шукали різні форми її діяльності в нелегальних умовах, розробляли гнучку революційну тактику.

Однак на шляху створення революційної пролетарської партії в Росії стояли величезні труднощі. Хоч на I з'їзді соціал-демократів, який відбувся в 1898 р., була створена РСДРП, що мало величезне політичне і революційно-пропагандистське значення, російська соціал-демократія переживала «період розброду, розпаду, хитання»⁷. Обраний на з'їзді ЦК партії невдовзі був розгромлений поліцією. Місцеві комітети й організації діяли розрізнено, займалися вузькопрактичною роботою, не цікавилися революційними завданнями загальноросійського масштабу. Царизм виривав з рядів соціал-демократії найактивніших, найзагартованіших діячів. В організації приходила молодь, яка лише поверхово знала марксистську теорію. Посилився вплив «економізму» — опортуністичної течії в російській соціал-демократії, що являла собою різновидність міжнародного ревізйонізму.

«Економісти» були в той час найбільшою небезпекою на шляху створення марксистської партії. Вони виправдовували розбрід і хитання. виступали проти створення централізованої політичної організації пролетаріату, заперечували значення революційної теорії. Погляди

⁵ Н. Воляннюк. Ленінська «Искра» в Галичині, Львів, 1959; С. О. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959; П. Д. Ремезовський. Ульянови на Україні, К., 1963; Й. А. Багмут, П. М. Шморгул. Твори В. І. Леніна на Україні, К., 1960; Переписка В. І. Леніна і керівних органів зарубіжних партійних органів с соціал-демократическими організаціями України (1901—1905 гг.), К., 1964; Л. Суярко. Осіяні «Искрой». Друкована пропаганда і агітація іскрівських організацій на Україні, К., 1967; М. Доній, М. Горбунова. Ленінська «Искра» і соціал-демократичні організації України, К., 1969; І. І. Коломійченко, П. М. Шморгул. В. І. Ленін і Україна, К., 1969; О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України, К., 1970 та ін.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 420.

⁷ Там же, стор. 467.

«економістів» були викладені в документі, що дістав назву «Кредо» (символ віри). На Україні також посилювався вплив цієї опортуністичної течії. Особливо чітко «економізм» виявився в діяльності Київського комітету, керівництво якого в 1899 р. розповсюдило документ під назвою «Profession de foi» (сподівання віри), в якому стверджувало, що робітники не дозріли до політичної боротьби і тому соціал-демократи не повинні закликати їх до політичних дій.

В. І. Ленін, розуміючи велику небезпеку «економізму» для робітничого руху, почав боротьбу проти нього ще перебуваючи на засланні. В праці «Протест російських соціал-демократів» він вказував, що здійснення програми «економістів» рівнозначне політичному самогубству російської соціал-демократії, величезній затримці революційного руху і закликав російських марксистів розвінчувати ідеї, викладені в «Кредо». Протест був схвалений і підписаний 17-ма соціал-демократами, які також перебували на засланні. Цей документ відіграв важливу роль як перший маніфест революційної соціал-демократії, що оголосила війну «економістам». Для боротьби з «економізмом», для подолання ідейних хитань і кустарництва необхідно було об'єднати всі революційні сили.

Виходячи з конкретних умов Росії, В. І. Ленін розробив геніальний план об'єднання місцевих комітетів і груп РСДРП в єдину, централізовану партію. Цей план Володимир Ілліч виклав у трьох статтях, написаних у 1899 р. для «Рабочей газеты», — «Наша програма», «Наше найближче завдання», «Насущне питання». Він висунув перед революційною соціал-демократією такі завдання: боротьба проти «критики» (ревізії) марксизму, дальша розробка революційної теорії, ліквідація кустарництва, створення централізованої соціал-демократичної партії. Їх здійснення, вважав він, необхідно почати з видання нелегальної політичної газети, без якої неможливі політичне виховання пролетаріату, організація революційних сил і розвиток революційної конспіративної техніки.

Для видання газети Ленін створив в середині 1899 р. Літературну або Ініціативну групу з трьох чоловік (В. І. Ленін, Ю. Й. Цедербаум, О. М. Потресов)⁸. Виїхавши 29 січня 1900 р. з Шушинського, він протягом півроку встановлював зв'язки з революційними соціал-демократами, вившукував кошти, домовлявся про посилення кореспонденцій у газету, її перевезення і розповсюдження. 17 липня 1900 р. В. І. Ленін виїхав у Німеччину. До видання газети була залучена група «Визволення праці». Перший номер «Искры» вийшов 24 грудня 1900 р. у Лейпцігу. Душею «Искры», її організатором, натхненником і керівником був В. І. Ленін, статті якого визначили напрям газети. Її епіграфом він обрав рядок з відповіді декабриста О. І. Одоєвського на послання О. С. Пушкіна в Сибір: «Із іскри полум'я займеться!..»

«Искра» високо підняла прапор революційного марксизму і повела невтомну боротьбу з міжнародним ревізіонізмом і його російською різновидністю — «економізмом», ведучи пропаганду революційної теорії, розробляючи найважливіші проблеми марксизму. Якнайшвидший розгром «економізму» був важливою умовою створення революційної пролетарської партії. У боротьбі між революційними марксистами і «економістами» вирішувалося корінне питання: яким шляхом піде робітничий рух у Росії. Ленінська газета послідовно викривала буржуазну суть «економістів», особливо теорію стихійності, яка означала відмову від революційної теорії, від партії, прирікала пролетаріат на ведення тред'юніоністської діяльності, підкорення буржуазній ідеології.

⁸ В. Н. Степанов. Назв. праця, стор. 25.

«Искра» протиставляла опортуністичній теорії схиляння перед стихійністю ідею поєднання соціалізму з робітничим рухом, утверджувала значення свідомості, керівну роль партії в робітничому русі. «Відірваний від соціал-демократії, робітничий рух дрібніє і неминуче впадає в буржуазність: ведучи саму економічну боротьбу, робітничий клас втрачає свою політичну самостійність, стає хвостом інших партій, зраджує великий заповіт: «визволення робітників повинно бути справою самих робітників»⁹, — писав Ленін у першому номері «Искры», в статті «Насущні завдання нашого руху».

З різних куточків країни ленінська газета одержувала повідомлення про сваволю властей, революційні виступи трудящих. Вона стала трибуною для всенародного викриття політики царського уряду. «Искра» широко висвітлювала боротьбу робітничого класу, селянства, студентства, зокрема на Україні. Вже в першому номері були надруковані повідомлення про студентський рух у Києві, листи з фабрик і заводів Харкова, Одеси, Миколаєва, а всього в газеті було вміщено близько 500 кореспонденцій, заміток, листівок з України. Редакція видала брошуру про харківську маївку 1900 р. — «Травневі дні у Харкові», передмову до якої написав В. І. Ленін. З приводу репресій царського уряду щодо студентів Київського університету Володимир Ілліч написав статтю «Віддача в солдати 183-х студентів».

Величезне значення мала організаторська діяльність редакції «Искры», яка забезпечила успіх видання, перевезення, розповсюдження газети, зв'язок з місцевими організаціями, об'єднання партії. Загальнопартійною справою була організація соціалістичної пошти. «Искра» мала своїх представників або агентів у всіх великих промислових центрах. Її агенти були професіональними революціонерами, що віддали все життя революційній діяльності, видатні діячі партії І. В. Бабушкін, М. Е. Бауман, І. І. і С. І. Радченко, О. Д. Стасова і багато інших. На Україні агентами «Искры» працювали О. Д. Цюрупа, Д. І. Ульянов, Р. С. Землячка, В. П. Ногін, Ф. В. Ленгнік та ін. Ще до видання газети були організовані групи сприяння «Искре» у Пскові, Уфі¹⁰, Полтаві. Із зростанням її впливу почали створюватись іскрівські групи у великих містах, зокрема на Україні — в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі тощо.

Велику увагу В. І. Ленін приділяв перевезенню газети в Росію. В цьому, за висловом Леніна, був «гвіздок питання». З неймовірними труднощами створювались шляхи транспортування «Искры». Кілька маршрутів транспортування проходило через Україну. Київські іскрівці організували «дементьевський» шлях через Львів — Теофіполь, у 1901 р. деякий час газета доставлялася через Болгарію в Одесу, в 1902 р. — через Александрію в Херсон.

Найважливішою ланкою в справі будівництва централізованої партії було створення за ініціативою В. І. Леніна у січні 1902 р. на нараді іскрівців у Самарі російської організації «Искры», яка мала об'єднати всіх агентів, всі іскрівські групи, що працювали в країні. Ця подія мала велике значення для об'єднання партії.

Долаючи неймовірні труднощі, перебуваючи під постійним вогнем самодержавного уряду, ленінська «Искра» за короткий строк завоювала величезну популярність серед соціал-демократів, всіх революційних робітників, ряди її прихильників швидко зростали. До початку 1902 р. більшість комітетів РСДРП поділяла політичні погляди, пропаговані

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 334.

¹⁰ В. Н. Степанов. Назв. праця, стор. 170.

«Искрой», розуміла місце і роль пролетаріату в боротьбі з самодержавством. Але не всі соціал-демократи підтримували ленінський план створення партії, деякі виступали проти принципу централізму. Кустарництво ще не було подолано. «Економісти» не були ще розгромлені і, продовжуючи опортуністичну лінію, намагалися провести партійний з'їзд, підтасувавши склад його учасників. Але ця спроба закінчилася провалом.

Вирішальну роль у розгромі «економістів», у перевазі іскрівського напрямку в соціал-демократичному русі відіграла геніальна праця В. І. Леніна «Що робити?», яка вийшла в світ у березні 1902 р. Володимир Ілліч назвав її зведенням «іскрівської тактики, іскрівської організаційної політики 1901 і 1902 років»¹¹.

У цій праці були систематизовані, узагальнені і розвинуті ідеї, які пропагувалися «Искрой» з номера в номер, особливо в статтях В. І. Леніна. В ній В. І. Ленін високо підніс значення революційної теорії для робітничого руху, обґрунтував положення про те, що марксистська партія є поєднанням робітничого руху з соціалізмом, розробив вчення про партію як політичного вождя пролетаріату, партію нового типу, довів необхідність перебудови всієї партійної роботи в дусі виховання і підготовки мас до революції. Він повністю викрив «економізм» як зраду інтересів пролетаріату і показав, що ідейні основи опортунізму полягають у схиланні перед стихійністю і приниженні ролі революційної свідомості в робітничому русі.

Редакція газети та російська організація «Искры» організували доставку книги «Що робити?» партійним комітетам. Розуміючи велике значення цієї праці, редакція просила комітети РСДРП обговорити зміст останньої і повідомити про ставлення членів партії до викладених у книзі ленінських положень.

Праця «Що робити?» викликала великий інтерес соціал-демократів України. Комітети просили прислати якомога більше примірників її, інформували редакцію про обговорення книги і про приєднання членів партії до поглядів В. І. Леніна. Наприклад, М. О. Сильвін писав: «Успіх вона [книга] має величезний»¹². Розповсюдження ленінської праці сприяло зміцненню позицій «Искры». «Що робити?» справляє сильний вплив на російських діячів,— повідомляли іскрівці з Росії,— цілий ряд осіб, за їх власним визнанням, стають прихильниками «Искры» завдяки впливові цієї книги»¹³. Посиленню впливу «Искры», підвищенню теоретичного рівня членів партії сприяло також обговорення соціал-демократами проєкту програми, опублікованого у газеті в червні 1902 р.

Іскрівці успішно пропагували ленінський план створення партії. Якщо в перший період видання газети її агенти не входили до складу місцевих комітетів і діяли самостійно, то тепер редакція рекомендувала всім іскрівцям вступати в комітети, щоб більше впливати на їх діяльність і добиватися обрання на з'їзд прихильників В. І. Леніна. Так, 25 травня 1902 р. Н. К. Крупська писала агенту «Искры» в Полтаві А. І. Штесселю: «Ми радимо нашим дотримуватися такої тактики: проникати в комітети і підготовляти ґрунт для того, щоб бути обраними делегатами на з'їзд»¹⁴.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 81.

¹² Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями России, т. I, стор. 460.

¹³ II съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959, стор. 579.

¹⁴ Переписка В. И. Ленина и руководимых им зарубежных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), стор. 163.

Соціал-демократичні організації почали визнавати «Искру» своїм керівним органом. Першим приєднався до ленінської газети Петербурзький комітет, який закликав «закінчити, висловлюючись словами автора брошури «Що робити?», ліквідацію періоду кустарництва». На Україні в 1902 р. першими його приклад наслідували Харківський (у жовтні) і Київський (у листопаді) комітети. До червня 1903 р. більшість соціал-демократичних організацій України визнала іскрівську лінію, вважала газету керівним органом і провела організаційну перебудову відповідно до ленінського плану. Цю перемогу було досягнуто в гострій боротьбі проти «економістів», які намагалися шляхом розколу і переворотів зберегти свої позиції.

Слід окремо сказати про групу «Южный рабочий», яка існувала на Україні, видавала власну газету і мала значний вплив на ряд місцевих комітетів. Члени цієї групи, поділяючи опортуністичні ідеї «Рабочего дела» й сепаратизм Бунду, виступали проти ленінського плану побудови партії Редакція «Искры» прагнула залучити цю групу до співробітництва. Після ознайомлення з працею «Що робити?» і провалу створеної групою обласної антиіскрівської організації — «Спілки південних комітетів і організацій РСДРП» група «Южный рабочий» заявила про зближення з «Искрой», але не підтримала критику ленінською газетою позицій лібералів та есерів і ленінську оцінку селянського руху. Вона намагалася зберегти свою самостійність і перетворити газету «Южный рабочий» в загальноросійський орган, який видавався б паралельно з «Искрой». У жовтні 1902 р. група заявила про визнання «Искры» своїм керівним органом, що мало велике значення для розгрому «економістів» на Україні, однак все ж не стала іскрівською, бо не відмовилася від своєї помилкової позиції.

Під керівництвом ленінської «Искры» організації РСДРП розгорнули масову політичну роботу.

Одним з найважливіших завдань «Искры» Ленін вважав підготовку пролетаріату до ролі гегемона буржуазно-демократичної та соціалістичної революції. На сторінках газети постійно роз'яснювалося це марксистське положення. Володимир Ілліч добивався усвідомлення робітничим класом свого місця як керівника всього народу в боротьбі проти самодержавства. У січні 1901 р. він писав: «Робітничий клас підняв уже боротьбу за своє визволення. І він повинен пам'ятати, що ця велика боротьба покладає на нього великі обов'язки, що він не може визволити себе, не визволивши всього народу від деспотизму, що він повинен найперше і найбільше відгукуватись на всякий політичний протест і подавати йому всяку підтримку»¹⁵. Володимир Ілліч закликав соціал-демократів йти в усі верстви населення, розсилати в усі кінці загони своєї армії, згуртовувати маси навколо пролетаріату. Таким чином «Искра» розширювала сферу революційної діяльності соціал-демократичних організацій. Один з робітничих кореспондентів повідомляв з Півдня: «Искра» перша вказала нам, робітникам, що ми повинні цікавитися не лише самим робітничим рухом, але й життям і рухом всього народу і суспільства. «Искра» перша висловила вголос, що в революції у Росії візьмуть участь, крім робітників, і селяни, і суспільство. Ми, робітники, не можемо не висловити редакції нашої сердечної подяки за те, що вона вивела з вузького кола думок і понять нас»¹⁶.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 380.

¹⁶ «Искра», № 14, 1 січня 1902 р.

Ленінська газета надавала великого значення політичним демонстраціям і друкувала докладні кореспонденції про них. У другому номері В. І. Ленін писав: «Було б бажано, щоб там, де є міцні і твердо поставлені організації, була зроблена спроба більш широкого і відкритого протесту через публічну демонстрацію»¹⁷. У грудні 1901 р. в № 13 була вміщена стаття В. І. Леніна «Початок демонстрацій», яка потім була видана як листівка і розповсюджувалася в Києві, Одесі, Харкові та інших містах України.

Велике значення для революційного політичного виховання робітників мало викриття «Искрой» організацій поліцейського соціалізму, що насаджувалися царизмом за ініціативою Зубатова. Вже в першому номері газети була надрукована стаття «Нові друзі російського пролетаріату». Пізніше на сторінках «Искры» неодноразово з'являлися матеріали, в яких розкривався провокаційний характер зубатовщини. Зокрема, у № 9 була вміщена стаття «Політична розпуста і економічне тупоумство». За прикладом «Искры» місцеві організації партії випустили ряд листівок, в яких також роз'яснювали суть зубатовських організацій, створених для розгрому революційних виступів трудящих.

За рік діяльності «Искры» робота партійних комітетів значно поліпшилася. Соціал-демократичні організації почали керувати політичними виступами мас, налагодили випуск листівок, відозв. Багато великих соціал-демократичних комітетів, зокрема на Україні, мали підпільні друкарні, в яких розмножувалися листівки, відозви, звернення до робітників і селян. Так, Київський комітет з вересня 1902 р. по травень 1903 р. видав 42 листівки тиражем 50 500 примірників, а також розповсюдив 383 тис. примірників «Искры»¹⁸. Катеринославський комітет тільки з 1 вересня по 15 грудня 1902 р. випустив 16 прокламацій тиражем 20 500 примірників¹⁹. «Искра» часто передруковувала прокламації комітетів, підкреслювала їх актуальність і злободенність.

Зміцнення соціал-демократичних організацій на Україні в результаті перемоги у них іскрівського напрямку забезпечило успіх загального політичного страйку, який вибухнув на Півдні влітку 1903 р. Він почався на Закавказзі, але невдовзі перекинувся в Київ, Одесу, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград, Конотоп, Катеринослав, Керч. Організаторами і керівниками трудящих всюди були місцеві соціал-демократичні комітети, що діяли під прапором ленінської «Искры». У політичних виступах брало участь понад 200 тис. робітників. Страйки супроводжувалися мітингами, демонстраціями під лозунгом «Геть самодержавство!». Ленінська «Искра» відразу високо оцінила значення цього виступу пролетаріату Півдня країни, часто друкувала повідомлення про хід його, спрямовувала соціал-демократичні організації на поліпшення політичної роботи в найширших массах, зокрема в армії. Під час страйку авторитет партійних комітетів значно зріс, зміцніли їх зв'язки з масами. Газета роз'яснювала, що розширення політичної агітації забезпечить гегемонію пролетаріату в майбутній революції. У статті «Політична агітація і «класова точка зору», опублікованій в № 16 газети, Ленін підкреслював: «Соціал-демократія повинна завжди і неухильно поширювати вплив робітничого руху на всі сфери громадського і політичного життя сучасного суспільства... Щодо політичної боротьби особливо, то саме «класова точка зору» вимагає, щоб пролетаріат *підштовхував* вперед всякий демократичний рух»²⁰.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 381.

¹⁸ II съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 646.

¹⁹ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО), ф. 29, т. 7, № 50.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 305, 306.

«Искра» постійно пропагувала ідею союзу робітничого класу та селянства як обов'язкову умову перемоги соціалістичної революції, вона зосереджувала увагу соціал-демократичних організацій на розширенні масової політичної роботи серед селянства. Вже в № 3 у квітні 1901 р. була опублікована стаття В. І. Леніна «Робітнича партія і селянство», що мала програмне значення. У ряді інших статей, вміщених в «Искре» («Кріпосники за роботою», «Боротьба з голодуючими» тощо), Володимир Ілліч викривав політику царського уряду щодо селянства. Він вважав, що в своїй програмі РСДРП необхідно висунути конкретні завдання з аграрного питання як складову частину демократичних перетворень у країні. Аграрну програму партії В. І. Ленін виклав у статті «Аграрна програма російської соціал-демократії», опублікованій у журналі «Заря» в серпні 1902 р. Він закликав соціал-демократичні організації розгорнути роботу серед селянства, підвищувати його політичну свідомість, сіяти на селі зерна класової боротьби. Особливу увагу Володимир Ілліч зосередив на викритті справжньої суті так званого «визволення» селян в результаті реформи 1861 р., яку вихваляли вся офіційна преса і ліберали. До 40-річчя селянської реформи в 1901 р. редакція «Искры» випустила спеціальну листівку²¹. На сторінках газети систематично друкувалися кореспонденції з сіл, розповідалося про аграрні виступи, зокрема про повстання у Полтавській і Харківській губерніях навесні 1902 р., як важливу подію революційного руху.

За прикладом «Искры» соціал-демократичні організації в Росії, в тому числі і на Україні, розгорнули роз'яснювальну роботу серед селянства. Одним з перших поширював марксистські ідеї на селі І. В. Бабушкін²². Катеринославський комітет організував на селі гурток «Зіронька» і звернувся з прокламацією «19 лютого 1861—1901» «До всіх селян». Соціал-демократи розповсюджували нелегальні видання, випускали прокламації головним чином про реформу 1861 р. У 1902 р. Полтавський, Харківський, Одеський та Київський комітети видали листівки про селянські повстання у Полтавській і Харківській губерніях та про суд над їх учасниками.

В Одеському повіті розповсюджував нелегальну літературу і випускав гектографовані прокламації соціал-демократичний гурток, до складу якого входили А. Медяник, В. Богучький, Д. Ульянов та інші. В одній з прокламацій писалося: «Товариші! Робітники на вільний шлях вступили, всюди пробуджується народ, всюди війна закипає, підемо за ними! І настане час, наш проснеться народ, розігне він могутню спину. На князів, бояр і на знатних панів він простягне рідну дубину»²³.

Велике значення для політичного виховання селянства і зміцнення його союзу з робітничим класом мала праця В. І. Леніна «До сільської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи», написана у березні 1903 р. і видана окремою брошурою. Вона є зразком популярної бесіди з селянами. Ця брошура була завезена і на Україну. Так, 2 серпня 1903 р. під час обшуку у Катеринославі на квартирі соціал-демократа Тартаковського поліція виявила три примірники цієї праці²⁴. Брошура потрапила й в Одесу, а Поліський комітет у своїй нелегальній друкарні передрукував два перших розділи ленінського твору.

Під впливом ленінської брошури соціал-демократичні комітети активізували роботу серед селянства, частіше стали випускати прокла-

²¹ М. Волни. Ленинская «Искра», стор. 99.

²² Там же, стор. 93.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 818, арк. 67.

²⁴ Там же, ф. 313, оп. 2, спр. 587, арк. 24.

мації, прагнули налагодити постійну революційну роботу серед селян найближчих районів. В листівці Катеринославського комітету роз'яснювалось, що політичної свободи можна досягти шляхом революції, яка переможе при тісному союзі робітничого класу з селянством та іншими пригнобленими верствами населення. Закінчувалася листівка закликком: «Хай живе союз між селянами і робітниками!»²⁵. Соціал-демократи залучали передову частину народних учителів і сільської інтелігенції до революційної роботи серед селян.

Искрівці викривали дрібнобуржуазну партію соціалістів-революціонерів (есерів), яка утворилася наприкінці 1901 р. із залишків народницьких груп. Уявна революційність есерів, їх заклики до терористичної діяльності впливали на селянство, інтелігенцію, частину робітників і навіть на недосить стійких соціал-демократів. Так, у соціал-демократичному комітеті Катеринослава восени 1902 р., за повідомленням Л. М. Кніпович, були прихильники терору²⁶. В. І. Ленін дав класичне визначення суті есерів. «Соціал-революціонаризм,— писав він,— є один з тих проявів дрібнобуржуазної ідейної нестійкості і дрібнобуржуазної вульгаризації соціалізму, з якими соціал-демократія завжди повинна і буде вести рішучу війну»²⁷. В 1902 р. майже у кожному номері «Искра» вміщувала статті, в яких викривала хибні позиції есерів. Особливо велике значення мала стаття В. І. Леніна «Революційний авантюризм», опублікована у серпні—вересні 1902 р. і видана окремою брошурою. Партійні комітети випускали листівки, де роз'яснювали хибність терористичної тактики есерів, проводили дискусії і диспути з ними на нелегальних зборах, розгортали боротьбу на заняттях пропагандистів, у робітничих гуртках тощо. В результаті цієї діяльності соціалісти-революціонери не мали великого впливу на робітничий клас.

«Искра» виховувала пролетаріат, трудящі маси Росії в дусі пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, єдності в класовій боротьбі проти самодержавства і буржуазії. Вона викривала національну політику царизму, політику гноблення і насильства щодо неросійських народів, виступаючи водночас проти ідеології буржуазного націоналізму, що роз'єднує робітників різних національностей.

Боротьбу за єдину централізовану пролетарську партію революційним марксистам довелося вести не лише з «економістами», але й з Бундом («Загальним єврейським робітничим союзом в Росії і Польщі»), який входив до РСДРП з часу I з'їзду. Бунд оголосив себе самостійною політичною партією єврейського пролетаріату, добивався автономії, що свідчило про його націоналізм і відхід від принципу централізму. Бундівці створювали свої уособлені організації паралельно із загальнопартійними, що викликало обурення робітників. «Искра» піддала різкій критиці націоналістичні і сепаратистські погляди керівництва Бунду. В газеті були вміщені статті В. І. Леніна «З приводу заяви Бунду», «Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові», «Останнє слово бундівського націоналізму».

«Искра» критикувала помилки вірменських соціал-демократів і польських соціалістів, роз'яснюючи основні вимоги РСДРП з національного питання—право націй на самовизначення.

Статті «Искры» з національного питання озброювали українських марксистів-ленінців у боротьбі проти буржуазного націоналізму, проти спроб відриву революційного руху на Україні від загальноросійського.

²⁵ ДАДО, ф. 29, т. 7, арк. 69.

²⁶ Переписка В. І. Леніна і руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), стор. 227.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 146.

Іскрівці зуміли викрити буржуазно-націоналістичну суть Революційної української партії (РУП), яка видавала себе за соціалістичну партію. Українські націоналісти не мали впливу на робітничий клас. Соціал-демократичні комітети Києва, Катеринослава, Одеси неодноразово випускали листівки, в яких закликали робітників усіх національностей об'єднатися в боротьбі проти загальних ворогів. Багато організацій РСДРП у відповідь на кишинівський єврейський погром випустили прокламації, провели спеціальні сходки. Катеринославський комітет у грудні 1902 р. надрукував листівку до єврейських робітників, у якій, за оцінкою Леніна, прекрасно роз'яснив соціал-демократичне ставлення до сіонізму і антисемітизму.

«Искра» багато уваги приділила виступам студентства проти поліцейського режиму в учбових закладах, інформуючи читачів про ці події і закликаючи робітників підтримувати молодь у боротьбі проти царизму. Пролетаріат відгукнувся на заклики газети і місцевих організацій РСДРП і взяв участь разом з студентством у політичних демонстраціях, тоді як ліберали залишилися осторонь. В. І. Ленін з приводу цього писав: «Чому наше громадянство не підтримує студентів хоч би так, як їх уже підтримали робітники? Адже не їхні, не пролетарів сини й брати вчать у вищих учбових закладах, а проте робітники і в Києві, і в Харкові, і в Катеринославі уже заявили відкрито своє співчуття протестантам, незважаючи на ряд «запобіжних заходів» поліцейських властей, незважаючи на їхні погрози пустити в хід проти демонстрантів збройну силу»²⁸. Під впливом «Искры» і соціал-демократичних комітетів студенський рух став революційним, спрямовувався на боротьбу проти самодержавства.

Соціал-демократичні організації розгортали в цей час роботу в армії. У травні 1901 р. «Искра» опублікувала лист солдата до рідних, де він розповідав, як брав участь в утихомиренні голодуючих селян Бессарабії, а потім переконався в правильності їхніх вимог²⁹. В серпні 1901 р. першими почали політичну агітацію в армії віленські соціал-демократи, видавши прокламацію «До офіцерів». Пізніше листівки серед солдатів розповсюдив Тифліський, а в грудні випустили прокламації до офіцерів Нижегородський та Катеринославський комітети. «Искра» підтримала цю ініціативу, надрукувала дві прокламації, рекомендувала «скористатися цим вдалим досвідом». Заклик «Искры» знайшов відгук у 1902—1903 рр. Агент газети І. І. Радченко писав у редакцію в травні 1902 р.: «З кількох місць одержую прохання про прокламації до військ. В такому листку потреба велика, і Вам пропонуємо виготовити і, хоча б при okazji, переслати»³⁰. Під керівництвом «Искры», яка поширювала досвід революційної роботи в армії, партійні організації зробили перший крок у залученні солдатів на бік революційного народу.

Для боротьби за гегемонію пролетаріату у визвольному русі і в революції, що наближалася, велике значення мало ставлення РСДРП до ліберальної буржуазії. «Искра» заохочувала опозиційні виступи лібералів, розширюючи фронт боротьби проти самодержавства, критикуючи їх водночас за непослідовність, половинчатість і боягузтво. Коли ж ліберали почали претендувати на керівництво визвольним рухом, головним для іскрівців стало викриття антиреволюційності лібералізму, намагань йти на згоду з царизмом. В. І. Ленін присвятив цій темі кіль-

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 61—62.

²⁹ М. Волин. Ленинская «Искра», стор. 103.

³⁰ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями России, т. I, стор. 528.

ка матеріалів, надрукованих в «Искре», і велику статтю в журналі «Заря» — «Гонителі земства і Аннібали лібералізму». Він дав вичерпну оцінку лібералізму в листі до П. Аксельрода: «Земський» лібералізм це — в області впливу на громадянство те ж саме, що економізм — в області впливу на робітників. І ту і другу вузькість ми повинні переслідувати»³¹.

Редакція «Искры» провела велику підготовчу роботу по скликанню II з'їзду РСДРП. Вона розробила проекти програми і статуту партії; був утворений Організаційний комітет, який діяв під керівництвом «Искры». Перемога іскрівського напрямку в комітетах РСДРП забезпечила скликання II з'їзду партії, що проходив з 30 липня по 23 серпня 1903 р. за кордоном. На ньому, незважаючи на розкол іскрівців, було створено партію нового типу.

Заслуги «Искры» винятково великі перед історією, перед нашою партією і всім світовим комуністичним рухом. Під керівництвом В. І. Леніна вона боролася проти «економізму», за розширення революційної боротьби робітничого класу, ідейно і політично виховувала маси. «Искра» створила кадри професіональних революціонерів, забезпечила ідейну і організаційну єдність партійних організацій. Завдяки титанічній діяльності В. І. Леніна та його соратників — агентів «Искры», всіх іскрівців у Росії була створена пролетарська партія, яка виробила марксистську програму і революційну тактику, партія, тісно зв'язана з масами, непримиренна до ревізійнізму і опортунізму.

Лише партія нового типу могла організувати сили робітничого класу і його союзників, повести трудящі маси на штурм самодержавства і капіталізму, встановити диктатуру пролетаріату, мобілізувати народ на будівництво соціалізму і комунізму. Підготовлена «Искрою», створена і виплекана великим Леніном Комуністична партія пройшла героїчний шлях боротьби і перемог, важких випробувань і всесвітньо-історичних звершень.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції відбулося даліше розмежування революційного і опортуністичного напрямів у соціал-демократії. Міжнародний робітничий і комуністичний рух домігся велетенських успіхів і є нині наймогутнішим рухом сучасності. З ним зв'язуються кращі надії і найблагородніші прагнення людства до свободи, прогресу і миру. Однак і тепер не вщухає боротьба між марксизмом-ленінізмом і опортунізмом. Вороги марксизму намагаються будь-яким способом штовхнути робітничий і національно-визвольний рух на хибний шлях.

Ідеї, пропаговані ленінською «Искрою» і викладені у книзі «Що робити?», є для комуністів всього світу зразком непримиреного ставлення до ревізійнізму і реформізму, сектанства і догматизму. Вони озброюють комуністичні і робітничі партії в боротьбі за утвердження пролетарської ідеології, проти проникнення в ряди робітничого класу буржуазної ідеології, допомагають розв'язувати складні актуальні питання сучасності.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 62—63.

Назустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України

В. І. БІЛОУСОЗ

ДО НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМ ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

Комуністична партія завжди надавала першорядного значення науковій розробці партійного будівництва. І в наш час воно є предметом її постійної уваги і турботи. Так, в останні роки в рішеннях ЦК КПРС і відповідних ухвалах ЦК КП України, прийнятих у жовтні й листопаді 1964 р., березні і вересні 1965 р., в документах і матеріалах XXIII з'їзду партії, в постановах ЦК КПРС післяз'їздівського періоду, проблеми партійного будівництва знайшли свій дальший творчий розвиток. Пильна уважність ЦК КПРС до назрілих питань партійного будівництва, їх наукове вирішення безперервно збагачує практику партійної роботи, підносить її дійовість. Водночас у партійних документах підкреслюється, що нинішній етап історичного розвитку суспільства, Комуністичної партії, міжнародного комуністичного і робітничого руху настійно вимагає поставити як першочергове завдання дослідження закономірностей розвитку партії, зростання її ролі в комуністичному будівництві, вивчення теорії та практики партійного будівництва, форм і методів роботи партійних організацій, вивчення практики партійного будівництва в братніх комуністичних і робітничих партіях¹.

В переддень знаменної події в житті партії і радянського народу — скликання в березні 1971 р. XXIV з'їзду КПРС — ця життєва вимога набуває великої ваги і особливого значення.

Нині на сторінках теоретичних, політичних, історико-партійних журналів точиться жвава дискусія з основних проблем партійного будівництва. Йдеться, зокрема, і про його визначення як науки. Всебічне обговорення актуальних питань партійного будівництва сприятиме дальнійшій інтенсивній розробці всіх аспектів його головних напрямків і насущних проблем. Що ж до визначення самої науки то, на нашу думку, найбільш вдалим поки що є те, що вважає партійне будівництво складовою частиною марксистсько-ленінського вчення про партію, наукою про закономірності розвитку партії, про принципи побудови, форми організації і правила її внутрішнього життя; про засоби і методи організаторської і політичної роботи партії в масах, керівництва господарським і культурним будівництвом, державними і громадськими організаціями².

¹ О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве. — Справочник партийного работника, М., 1968, стор. 252; О задачах, структуре и штатах Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — Справочник партийного работника, М., 1969, стор. 252; Постанова ЦК КП України «Про завдання Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у зв'язку з зміною його структури і штатів». — «Комуніст України», 1969, № 12, стор. 4 та ін.

² Партийное строительство, М., 1970, стор. 4.

Партійне будівництво марксистських партій ґрунтується не на довільно обраних формах і методах, а на таких, що перебувають у відповідності з об'єктивними закономірностями розвитку партії, класової боротьби пролетаріату. Тільки в такому разі ці організаційні форми і методи діяльності партії, забезпечують здійснення політичних завдань робітничого класу. Будь-який суб'єктивізм, довільність у їх виборі і застосуванні через певний час неминуче виявить або їх практичну неспроможність, або помилковість, а іноді і політичну шкідливість. Ці висновки підтверджуються фактами з історії партійного будівництва як КПРС так і братніх комуністичних партій.

Відправні ідеї науки про революційну партію робітничого класу, про її роль і місце у визвольній боротьбі пролетаріату, про принципи її побудови належить К. Марксу і Ф. Енгельсу³. Вони створили першу політичну організацію пролетаріату «Союз комуністів», теоретичною основою якої став новий науковий світогляд. В. І. Ленін назвав цю організацію «хоча невеликою, але справді пролетарською партією...»⁴.

Конгрес «Союзу», який відбувся восени 1847 р. після тривалої політичної боротьби і усунення всіх незгод, доручив К. Марксу і Ф. Енгельсу виробити програму «Союзу». У лютому 1848 р. вони опублікували «Маніфест Комуністичної партії» — перший програмний документ комуністичного руху, де дали цілісний і стрункий виклад теорії наукового соціалізму, обґрунтували всесвітньо-історичну роль пролетаріату, сформулювали основні положення про партію робітничого класу, її мету і завдання, принципи побудови, висвітлили загально-теоретичні засади стратегії і тактики революційної боротьби. Основні положення наукового комунізму і далі приділяли велику увагу цим корінним питанням. У грудні 1849 р. Ф. Енгельс писав: «Для того, щоб пролетаріат у вирішальний момент був достатньо сильний і міг перемогти, необхідно — Маркс і я відстоювали цю позицію з 1847 р., — щоб він утворив особливу партію, яка була б відокремлена від усіх інших і протистояла б їм, усвідомлювала б себе як класова партія»⁵.

На рубежі XIX і XX ст. ревізіоністи II Інтернаціоналу (Бернштейн, Мільєран і К⁰) — фальсифікували революційну теорію, ідеї Маркса і Енгельса про революційну партію пролетаріату, а роль соціал-демократичних партій звели до придатка парламентських фракцій, до просвітянських організацій. Керівну ж роль у класовій боротьбі пролетаріату, обмежену економічними інтересами, відвели профспілкам — синдикатам, тред-юніонам.

За таких умов пролетаріат не міг перемогти буржуазію, повалити її владу, встановити свою диктатуру. Необхідно було виробити нову форму організації пролетарської партії, яка б дала змогу здійснити назрілий перехід від капіталізму до соціалізму. Потрібно було очистити і захистити теорію марксизму від фальсифікації, творчо розвинути й збагатити її, визначити шляхи розвитку соціалістичної революції та підготовки до неї пролетаріату в нових історичних умовах. Виконання цього гігантського історичного завдання випало на долю В. І. Леніна.

В ленінізмі, який узагальнив практику всього робітничого руху після Маркса і Енгельса, виробив нові форми пролетарської боротьби і організації, робітничий клас Росії та всього світу знайшов могутню теоретичну та ідеологічну зброю, програму революційних дій. В. І. Ленін вперше в історії розробив всебічне і струнке вчення про партію нового типу — Комуністичну партію, — як вирішальну умову успіху справи

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 421; т. 16, стор. 67—70.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 258.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 260.

революції, справи соціалізму і комунізму. За вченням В. І. Леніна — партія — авангард пролетаріату, його організований загін, найвища форма політичної організації, озброєна марксистською теорією, тісно зв'язана з масами. В основі її організаційної побудови лежить принцип демократичного централізму, єдності, сталеві дисципліни, непримиренності до будь-якого виду опортунізму і розкольніцтва. Партія нового типу інтернаціональна за своєю ідеологією, типом побудови, характером діяльності.

Ленін і ленінці беззастережно відкинули федеративний принцип побудови партії, властивий деяким партіям II Інтернаціоналу. В нашій країні принцип федералізму відстоювали бундівці, намагаючись протягти націоналізм у робітничий рух і перетворити партію в конгломерат національних партій, у дискусійний клуб. Меншовики висунули не менш шкідливий опортуністичний принцип автономії, тобто незалежності місцевих організацій від партійного центру.

I федеративний націонал-опортунізм бундівців, і автономізм меншовиків вели до штучного, шкідливого розсічення партії на частини, до її політичного безсилля, до угодовства. Щоб не допустити цього, свідомі робітники, вказував В. І. Ленін, повинні виступати як єдина, централізована, бойова організація, повинні спиратися на весь пролетаріат, без різниці мови й національності, згуртований спільним постійним розв'язанням теоретичних і практичних, тактичних і організаційних питань⁶. В. І. Ленін відкрив і теоретично обґрунтував основоположні ідейні та організаційні закономірності й принципи, що визначають характер партії, її місце та роль у боротьбі за диктатуру пролетаріату, за побудову соціалізму і комунізму⁷. Саме таку революційну партію, докорінно відмінну від опортуністичних партій II Інтернаціоналу, і заснував В. І. Ленін. Це була єдина в Європі і в усьому світі партія, яка в той час у своїй Програмі проголосила про диктатуру пролетаріату, про керівну роль марксистської партії в боротьбі пролетаріату⁸.

«Партія нового типу — це, — як зазначив Л. І. Брежнев в ювілейній доповіді, присвяченій 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, — найвище втілення нерозривної єдності революційної теорії і революційної практики. Це величезна спадщина, залишена Леніним, всесвітньому революційному рухові, будівникам соціалізму і комунізму»⁹.

Організаційна будова партії нового типу найбільш адекватно відповідала об'єктивним законам політичної боротьби пролетаріату і повністю підпорядковувалася здійсненню марксистської Програми, затвердженої II з'їздом РСДРП. Розроблені В. І. Леніном норми партійного життя та принципи партійного керівництва випливали з його плану побудови партії, відбивали її теоретичні, ідеологічні, політичні (тактичні) основи, втілювали ці основи в найбільш відповідних формах організаційної структури партії. В ленінських працях розроблені основні поняття і категорії теорії і практики партійного будівництва, завдяки В. І. Леніну воно стало справжньою наукою.

До закономірностей розвитку партії, норм її життя і партійних принципів керівництва В. І. Ленін відносив: керівну роль партії в революційному перетворенні суспільства, нерозривну єдність революційної теорії і революційної практики, умови членства в партії, постійне піднесення звання і значення члена партії, відповідальність кожного кому-

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 289.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 287—312; т. 4, стор. 184—188; т. 5, стор. 309—477; т. 6, стор. 195—214; т. 7, стор. 177—375; т. 31, стор. 1—93; т. 33, стор. 421—428; та ін.

⁸ Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы, М., 1959, стор. 420.

⁹ Л. И. Брежнев. Ленинским курсом, М., 1970, т. 2, стор. 554—555.

ніста за партію, а партії — за кожного свого члена; організаційну та ідейну єдність рядів партії, найсуворіше дотримання партійної дисципліни, однаково обов'язкової для всіх членів партії, неухильне здійснення принципу демократичного централізму; колективність керівництва; критику і самокритику; свободу обговорення і єдність дій; партійні принципи добору, розстановки, виховання кадрів і перевірки виконання рішень; науковий підхід до керівництва господарським і культурним будівництвом, державними і громадськими організаціями та інше.

Норми партійного життя та принципи партійного керівництва існують і діють у тісному взаємозв'язку. В Статуті, яким нині керується партія, підкреслюється, що КПРС буде свою роботу на основі неухильного додержання ленінських норм партійного життя, принципу колективності керівництва, всебічного розвитку внутріпартійної демократії, активності й самодіяльності комуністів, критики і самокритики¹⁰. Якщо норми партійного життя регулюють внутрішню життєдіяльність партії, то на основі принципів партійного керівництва здійснюється керівництво не лише партійними, але й усіма державними і громадськими організаціями. Норми партійного життя та принципи партійного керівництва, втілені й закріплені в Статуті КПРС, який є законом партійного життя. Статут нерозривно зв'язаний з Програмою, виходить з її положень, але на відміну від Програми, він є більш гнучким, в нього частіше вносяться зміни.

Виходячи з об'єктивних умов, програмних цілей, політичних завдань, партія постійно творчо розвиває і збагачує скарбницю партійного будівництва. В цьому відбивається і закономірний процес розвитку самої партії, і діалектичний характер партійного будівництва. Таким чином, партійне будівництво, як наука, охоплює складну, багатогранну систему політичних, ідеологічних і організаційних відносин: внутріпартійних; між партією і робітничим класом та всіма трудящими; між партією і державними та громадськими організаціями; між КПРС і братніми комуністичними і робітничими партіями.

В дожовтневий період побудова партії відповідала обставині в середині країни, цілям, визначеним у першій Програмі партії. Основним принципом тоді була суворя централізація, що найкраще забезпечувала нормальну діяльність усіх ланок і організацій партії в умовах повної конспірації. Водночас досвід підтвердив ефективність централізму не тільки як методу побудови нелегальної пролетарської партії, але і як найбільш доцільний засіб спрямування і здійснення партійних справ.

Різного роду фальсифікатори (Л. Шапіро та ін.), замовчуючи гяжкі умови боротьби партії більшовиків у царській Росії, облудно звинувачують марксистів-ленінців у ігноруванні «демократичного принципу». Однак, ще на початку ХХ ст. в праці «Що робити?» В. І. Ленін вказував, що відстоювана економістами, бундівцями та ін. «широка демократія» в той час була б тільки на руку царським жандармам¹¹. Однак ці зумовлені і продиктовані обставиною обмеження, В. І. Ленін вважав тимчасовими. Він підкреслював, що тільки-но партія вийде з підпілля, її організації здобудуть можливість широко користуватися всіма правами, партія послідовно будуватиметься на засадах демократичного централізму. Вже в перші місяці революції 1905—1907 рр. більшовики почали запроваджувати демократичні начала в діяльності партії¹².

¹⁰ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 190.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 431.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 12—19.

В. І. Леніну належить теоретичне обґрунтування внутріпартійної демократії, зроблене в перші роки становлення і гартування партії: «Всі справи партії ведуть, прямо або через представників, усі члени партії, на рівних правах і без всякого винятку; причому всі службові особи, всі керівні колегиї, всі установи партії — виборні, підзвітні, змінювані»¹³.

Намагання бундівців, меншовиків протиставити демократизм централізму в умовах жорстокого свавілля царизму було ворожою робітничому класу, його партії, демагогією, провокацією, яка ставила під удар кадри партії — професіональних революціонерів. Цю мету переслідують нині фальсифікатори Шапіро та його господарі. Вони воліли б штовхнути ті комуністичні партії, які вимушені через переслідування працювати в підпіллі, на шлях такої «демократії», яка полегшила б розправу з комуністами. Досвід партійного будівництва КППРС вчить, що в умовах деспотизму і жорстокого терору тільки централізм забезпечував збереження і зміцнення партійних організацій, їх керівних органів, а це було важливішою умовою ефективного поєднання нелегальних і легальних форм роботи, розширення і зміцнення зв'язків партії з масами, їх виховання та підготовки до революційних боїв за повалення влади експлуататорів.

Завдяки вірності марксистсько-ленінській теорії, дотриманню ленінських організаційних норм і принципів керівництва, партія змогла підготувати робітничий клас, його союзника — трудове селянство для переможного звернення соціалістичної революції в жовтні 1917 р. Життя показало, що цю всесвітньо-історичну перемогу було здобуто також і тому, що партія комуністів звільнила себе від меншовиків, ліквідаторів, одзовістів та інших ворогів ленінізму.

«В Росії особливим щастям більшовиків було те,— писав В. І. Ленін,— що вони мали 15 років для систематичної і до кінця доведеної боротьби як проти меншовиків (тобто опортуністів і «центровиків»), так і проти «лівих» ще задовго до безпосередньої масової боротьби за диктатуру пролетаріату»¹⁴.

Таким чином, створена В. І. Леніним Комуністична партія з самого початку свого заснування корінним чином відрізнялась від західно-європейських соціал-демократичних як організаційними принципами, так і характером революційної діяльності. Інакше склалися справи в країнах Західної Європи, Америки, де пролетаріат вступив у полосу революційних битв, маючи своїми керівниками реформістські партії. Це обеззброїло пролетаріат цих країн в боротьбі з буржуазією. Комуністичні партії в цих країнах почали утворюватись тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції під впливом успіхів Радянського Союзу.

Після перемоги соціалістичної революції в жовтні 1917 р. та встановлення диктатури пролетаріату Комуністична партія в нашій країні стала правлячою.

У відповідності до своєї другої Програми, затвердженої VIII з'їздом РКП(б) (1919 р.) до політичних та економічних завдань та міжнародних умов партія виробляла й енергійно запроваджувала в своїй гігантській багатогранній діяльності нові форми і методи роботи керівництва державою та громадськими організаціями. Демократичний централізм є основою всіх цих структурних реорганізацій, удосконалення організаційних форм. У демократичному централізмі діалектично поєднуються, зливаються дві сторони — демократизм і централізм, сполучаються ініціатива мас з централізованим керівництвом. Залежно від

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 384.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 84.

конкретно-історичних умов на тому чи іншому етапі діяльності Комуністичної партії співвідношення між цими двома сторонами змінювалося, зазнавали змін і норми (правила) партійного життя, але сам принцип демократичного централізму в основі своїй залишається незмінним. В роки громадянської війни, наприклад, посилювались засади централізму і звужувалася внутріпартійна демократія, але зразу після закінчення громадянської війни партія взяла курс на розвиток внутріпартійної демократії. Протиставлення централізму демократії і навпаки, як це робили вороги лєнінізму, («децисти», «робоча опозиція», троцькісти, праві опортуністи та інші) носило антинауковий, деструктивний характер.

Слід підкреслити ще одну жорінну обставину будови партії, пов'язану з її національною політикою. У зв'язку з утворенням федерації радянських республік VIII з'їзд партії підкреслив, що і в цих умовах необхідне існування єдиної централізованої Комуністичної партії, з єдиним ЦК, що керує всією роботою партії... Всі рішення РКП(б) і її керівних установ безумовно обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного їх складу. XIV з'їзд (1925 р.) записав у Статуті, що партія будується як єдина організація для всіх її національних загонів¹⁵.

Після приходу до влади партія різко підвищила вимоги до своїх членів. Вона звільнила свої лави від випадкових, кар'єристських, шкурних та інших антипартійних елементів. Посилились вимоги до вступаючих у партію. Партійні ряди поповнювались насамперед передовими робітниками. Відповідно до нових умов було зверху донизу перебудовано структуру організацій, комітетів та апарату партії. Утворено Організаційне бюро, Секретаріат ЦК партії, які працюють під керівництвом Центрального Комітету і його Політичного бюро. В 1920 р. для охорони єдності партії, запобігання розколу партійних рядів утворено Центральну Контрольну комісію (ЦКК). Створюється система місцевих контрольних органів партійних організацій. Організація, яка обслуговує цілий район вважається вищою по відношенню до всіх, які обслуговували частину цього району.

В Статуті, прийнятому VIII Всеросійською партійною конференцією РКП(б) — грудень 1919 р. — вперше виділяється окремий розділ про первинні партійні організації (тоді вони називалися партійні осередки), які безпосередньо зв'язували і зв'язують робітничі і селянські маси з партією. В Статуті підкреслювалося, що найсуворіша партійна дисципліна є найпершим обов'язком всіх членів партії і всіх партійних організацій. Постанови партійних центрів повинні виконуватись швидко і точно. Разом з тим всередині партії обговорення всіх спірних питань партійного життя вільне до прийняття рішення¹⁶. Керуючи політичним і господарським життям усєї країни, Комуністична партія здійснює це шляхом вироблення наукової політики, добору і розстановки кадрів, шляхом систематичної перевірки здійснення її директив державними і громадськими організаціями. Кожна організація партії бере діяльну керівну участь у всьому різноманітному вельми складному політичному, економічному, адміністративному і культурному житті. Як і раніше, головним засобом впливу партії на маси є метод переконання.

З позицій творчого діалектичного поєднання загальних закономірностей з особливостями, властивими для даного району, партія виробляла найбільш ефективні форми побудови партійних організацій, методи роботи серед трудящих. Демократичний централізм давав для такого

¹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 414; ч. II, стор. 232.

¹⁶ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 437—438.

гнучкого диференційованого підходу для вироблення найдоцільніших організаційних форм і методів роботи партії найширший простір.

Здійснення творчого підходу до вироблення найбільш ефективних форм і методів партійної роботи виразно спостерігається, зокрема, і на партійному будівництві Комуністичної партії України — бойового загону ленінської партії. Так, 1920 р. питання партійного будівництва вирішувала п'ята конференція КП(б)У. Вона накреслила заходи щодо перебудови діяльності партійних організацій в зв'язку з переходом до мирного будівництва, по розгортанню внутріпартійної демократії, зміцненню єдності партійних рядів і дисципліни, посиленню боротьби з бюрократизмом, поліпшенню роботи по комуністичному вихованню молодих членів партії, по залученню в партію передових представників робітничого класу. Велику увагу конференція приділила роботі КП(б)У серед молоді¹⁷.

1921 р. перша Всеукраїнська нарада КП(б)У схвалила резолюцію по організаційному питанню, в якій охоплювались питання обліку, розподілу переміщення членів партії, робота в партосередках, на залізничному і водному транспорті, посилення політроботи в міліції, роботи на селі і т. д. Шоста конференція КП(б)У спрямувала партійні організації України на неухильне виконання рішень X з'їзду РКП(б) по розгортанню внутріпартійної демократії, зміцненню єдності і дисципліни в партії, на піднесення ідейно-політичного рівня комуністів, на посилення впливу партії на безпартійні маси. Конференція ухвалила рішення про реорганізацію роботи профспілок у відповідності із завданнями відповідного періоду, про зміцнення їх керівними кадрами з числа партійних робітників, а також доручила ЦК КП(б)У розробити положення про планове керівництво роботи від ЦК до осередків включно. Плани роботи комітетів рекомендувалось розробляти з обов'язковою участю секретарів нижчестоящих партійних організацій¹⁸.

1923 р. сьома конференція КП(б)У рішуче засудила ухил, що зводився до спроб виглумачити постанови XI з'їзду партії про розмежування функцій між партійними і радянськими органами щодо звільнення радянських органів з-під керівництва партії. В резолюції вказувалося, що за умов, коли наші політичні вороги відкрито ставлять своєю метою ослаблення, а потім цілковите знищення пролетарської диктатури в особі Комуністичної партії, партія повинна особливо підкреслити необхідність забезпечення за нею фактичного керівництва всім радянським, зокрема, господарським апаратом Радянської республіки. Конференція вимагала «підвищити інтерес у масах членів партії до питань партбудівництва, висвітлюючи їх у пресі і викликаючи думку осередків у тих чи інших питаннях партбудівництва»¹⁹.

Наступні форуми Комуністичної партії України також внесли свій вклад в постійне вдосконалення форм і методів роботи на основі ленінських норм партійного життя та принципів партійного керівництва, на основі демократичного централізму.

В перші роки після соціалістичної революції в нашій країні питання про місце Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві, її роль у будівництві соціалізму стало предметом гострої боротьби марксистів-ленінців проти різного роду антипартійних угруповань — троцькістів, «децистів», «робочої опозиції», правих опортуністів, націонал-ухильників, переродженців. Всі вони, незалежно від словесної мімікрії і камуфляжу своїх ідейних платформ і поглядів, домагались одного — пору-

¹⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 68—80.

¹⁸ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 129—132.

¹⁹ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 177, 190.

шити єдність партії, ідейно і організаційно ослабити її, ліквідувати її керівну роль.

Атака ворогів мала на той час особливо небезпечний характер. Після завоювання політичної влади пролетаріатом питання єдності партії перестало бути справою тільки внутріпартійною. Від єдності Комуністичної партії, яка вперше в історії комуністичного руху стала правлячою, тепер залежали міцність і нездоланність Радянської держави, доля завоювань трудящих нашої країни, дальший розвиток міжнародного комуністичного і робітничого руху. Досвід показує, що особливо гостро поставало питання єдності партії тоді, коли в країні виникали труднощі, коли партії доводилося здійснювати круті повороти в своїй політиці. Саме в ці періоди всередині партії виявляли свою дрібнобуржуазну ідеологію і природу всякі праві і «ліві» антипартійні елементи, зрадники, капітулянти, націонал-ухильники, які замахувались на єдність партії. Тому партія, ставши біля керма влади, найпильніше оберігала, пасамперед, єдність своїх рядів на основі марксизму-ленінізму. Корінні інтереси робітничого класу вимагали не тільки ідейного розгрому антимарксистських поглядів правих і «лівих» ревізіоністів, а й вироблення комплексної системи ідейних та організаційних заходів, щоб зміцнити єдність і присікти підступну діяльність антипартійних елементів. Рішення партійних з'їздів, конференцій і пленумів Центрального Комітету спрямували організаторську та ідеологічну роботу партійних організацій на дальше піднесення керівної ролі партії, зміцнення її єдності як основи нездоланності справи пролетаріату. Важлива роль у цьому належить партійним документам, схваленим за життя В. І. Леніна²⁰.

Неоціненне значення мають останні промови і статті В. І. Леніна, в яких питанням партійного будівництва приділено особливо багато уваги. Ці праці — зразок фундаментального збагачення теорії і практики партійного будівництва КПРС²¹.

Ідеологічні та організаційні заходи, вироблені та здійснені партією в період переходу до соціалізму, дали можливість розгромити всі антипартійні течії й угруповання, забезпечити сталеву єдність партійних рядів. Політичні заходи, проведені в період, коли в нашій країні переїм'я соціалізм, створили найсприятливіші умови для здійснення ленінських норм партійного життя та принципів партійного керівництва. Але події, пов'язані з культом особи Сталіна, заважали їх послідовному втіленню в життя. Партія, засудивши культ особи, а згодом суб'єктивізм і волюнтаризм, як несумісні з ленінізмом, з природою Комуністичної партії, розчистила шлях для дальшого розвитку партійного будівництва на основі демократичного централізму. Керуючись своєю другою Програмою, партія домоглася повної, остаточної перемоги соціалізму в нашій країні.

Третя Програма, яка визначила курс на побудову комунізму, значувала новий вклад у ленінське вчення про партію, обґрунтувала магістральні напрямки розвитку партійного життя, організаційної побудови й діяльності політичного авангарду радянського народу — КПРС — у період створення матеріально-технічної бази комунізму. Життєдайним ленінським духом творчості, критики і самокритики пройняті рішення жовтневого і листопадового (1964 р.), березневого і вересневого (1965 р.) та наступних пленумів ЦК КПРС, постанови ХХІІІ з'їзду партії. Вони накреслили наукову систему заходів, що забезпечують неухильне піднесення керівної ролі партії в розв'язанні завдань комуні-

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 407—443; т. 42, стор. 269—270.

²¹ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 484—495, 557—561.

стичного будівництва. XXIII з'їзд КПРС розвинув далі і конкретизував ленінське вчення про партію стосовно сучасних умов, вимог Програми, науково-технічної революції, соціального і духовного прогресу. З'їзд з особливою силою підкреслив, що економічні успіхи перебувають у прямій залежності від успіхів політичних, від розмаху партійно-політичної роботи, від того, наскільки політика партії пов'язана з практичним розв'язанням завдань комуністичного будівництва — економічних, соціальних, культурних. XXIII з'їзд дав найважливіші настанови щодо дальшого зміцнення рядів партії, розвитку внутріпартійної демократії та посилення партійної дисципліни. З'їзд з особливою силою підкреслив обов'язковість наукового підходу, колективності та діловитості в керівництві комуністичним будівництвом. Відповідно до настанов і директив з'їзду, в останні роки здійснено ряд заходів щодо удосконалення роботи всіх органів партії — від Центрального Комітету до райкому партії.

Поставлені з'їздом завдання, спрямовані на дальше посилення ідеологічної роботи, постійне підвищення її рівня, посилення зв'язків з життям, з практикою комуністичного будівництва. Головна мета — мобілізація трудящих на створення матеріально-технічної бази комунізму.

Після XXIII з'їзду робота партійних організацій республік, областей, міст, районів глибоко вивчалась і аналізувалась Центральним Комітетом партії.

Узагальнити те, як партійні організації всієї партії, в тому числі і КП України, вдосконалювали після XXIII з'їзду КПРС всі форми, методи і засоби ідейно-політичного виховання, наскільки планомірно і цілеспрямовано вони керували організаторською та ідеологічною роботою — важливе завдання науковців та фахівців партійного будівництва Радянської України. Узагальнення всього кращого в галузі партійної роботи матиме велике значення для вироблення в майбутньому найбільш ефективних засобів дальшого єднання партії і народу.

Таким чином, протягом майже 70 років Комуністична партія нашої країни творчо розробляє, удосконалює і збагачує організаційні принципи, норми партійного життя та принципи партійного керівництва. Саме це давало можливість партії, говорячи словами В. І. Леніна, «*організаторську* роль пролетаріату (а це його *головна* роль) проводити правильно, успішно, переможно»²².

Завдяки цьому невпинно зростає авторитет КПРС. У жовтні 1917 р. КПРС налічувала 350 тис. членів, а на перше січня 1970 р. — понад 14 млн. членів і кандидатів партії. Нині КПРС об'єднує в своєму складі 14 компартій союзних республік, 6 крайових, 135 обласних партійних організацій, 10 окружних, 753 міські (в їх числі 225 мають у своїх лавах частину сільських), 441 районну в містах, 2 775 сільських, районних і понад 365 тис. первинних парторганізацій²³.

Зміцніла і Комуністична партія України, яка налічує (на 1 січня 1970 р.) понад 2 млн. 300 тис. чол. — 40,5% робітників, 17,7 — колгоспників, 41,8 — службовців, тих, що вчать, та ін. Компартія України має 25 обласних партійних організацій, 111 міських (в тому числі 15 з них об'єднують частину сільських парторганізацій), 87 міських районних, 461 сільську районну, понад 61 тис. первинних парторганізацій. Тепер на одну партійну організацію промислового підприємства припадає в середньому 82 комуністи, радгоспу — 59, колгоспу — 42.

Зрозуміло, що на сучасному етапі комуністичного будівництва вивчення комуністами теорії і практики партійного будівництва забезпечить успішне вирішення важливих завдань будівництва комунізму.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 26.

²³ Партийное строительство, стор. 121.

Нещодавно Центральний Комітет, враховуючи виняткову важливість пропаганди та дальшого розвитку теорії і практики партійного будівництва створив відділ партбудівництва у Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, а в його філіалах — сектори партійного будівництва. ЦК КПРС та ЦК КП України поклали на колектив сектора партійного будівництва Інституту історії партії ЦК КП України завдання — спрямувати основні зусилля на підготовку праць, що узагальнюватимуть досвід партійного будівництва в республіці; широко висвітлюватимуть втілення в життя ленінських організаційних принципів, норм партійного життя і принципів партійного керівництва; досліджуватимуть закономірності зростання керівної ролі партії в комуністичному будівництві, удосконалення форм і методів роботи партійних організацій; узагальнюватимуть досвід партійного керівництва масовими організаціями трудящих — Радами, комсомолом, профспілками.

Щоб успішно розв'язати ці життєві проблеми, науковці сектора партійного будівництва налагоджують тісні зв'язки з обласними, міськими, районними та первинними партійними організаціями республіки, з науковцями кафедри партійного і радянського будівництва ВПШ при ЦК КП України, з науковцями вузів кафедр історії КПРС, з відділами партійного будівництва республіканських та обласних газет, журналу «Комуніст України». Тільки планомірні зусилля всіх науковців республіки дадуть змогу успішно виконати завдання, поставлені ЦК КПРС та ЦК КП України. Тематика досліджень повинна давати відповіді на питання, що хвилюють партійних працівників, всіх членів партії сьогодні, коли створюється матеріально-технічна база комунізму, коли йде процес розвитку комуністичних суспільних відносин і формування нової людини. Тому цілком закономірною є вимога ЦК КПРС та ЦК КП України зосередити увагу та зусилля дослідників на всебічному розкритті керівної ролі КПРС у житті всього радянського суспільства, а її бойового загону — КП України в житті трудящих республіки, на глибокому висвітленні діяльності партійних організацій України щодо здійснення рішень XXIII з'їзду партії про дальше удосконалення ними ленінських організаційних принципів і норм партійного життя, їх ідеологічної роботи в роки здійснення планів комуністичного будівництва, їх діяльності по піднесенню боездатності первинних організацій, здійсненню господарської реформи, поліпшенню роботи Рад депутатів трудящих і т. д.

Науковці сектора Інституту історії партії ЦК КП України розробляють, зокрема, такі теми: «Зростаюча роль КП України в суспільному житті республіки», «Стиль роботи сільського райкому партії», «Діяльність КП України по удосконаленню партійної інформації», «Нові форми ідеологічної роботи партійних організацій України на сучасному етапі», «Партійне будівництво на Україні в період Великої Вітчизняної війни» та ін.

Чи означає це, що наукові дослідження партійного будівництва КПРС дожовтневого періоду, періоду переходу від капіталізму до соціалізму, будівництва соціалістичного суспільства не мають актуального значення? Зовсім ні. Дальше удосконалення організаційної побудови і діяльності партії на науковій основі не можна уявити без використання величезного досвіду, нагромадженого партією в її героїчному минулому. Всебічне вивчення проблем партійного будівництва за період титанічної діяльності В. І. Леніна — невичерпне джерело для гартування сотень тисяч молодих комуністів, безсмертний приклад для наслідування того, як треба служити робітничому класу, всім трудящим у здійсненні їх корінних інтересів.

Не можна не сказати й про те, що в деяких компартіях соціалістичних країн спостерігаються явища до певної міри аналогічні тим, які у запеклій ідейній і організаційній боротьбі викорінила КПРС. Хіба антиленінський курс «лівих» ревізіоністів не є переспівом багатьох догм троцькізму? Заіржавілою зброєю правих розмахували опортуністи і антисоціалістичні сили 1968 р. в Чехословаччині. «Звільнити партію від влади» вимагають югославські ревізіоністи. Тому наукова розробка питань партійного будівництва і в цьому аспекті мала б неоціненне значення. Стали б у великій пригоді праці з питань партійного будівництва дожовтневого періоду і для братніх партій, які в умовах жорстоких репресій і терору ведуть боротьбу проти влади імперіалістів, за встановлення диктатури пролетаріату.

Стверджуючи все це, ще раз варто наголосити — головне завдання науковців, які працюють над розробкою проблем партійного будівництва, дати відповідь на пекучі питання сучасності, допомогти своїми працями партійним організаціям республіки ще успішніше здійснювати плани комуністичного будівництва. В липні 1970 р. Пленум ЦК КПРС і Пленум ЦК КП України ухвалили перспективні плани розвитку сільського господарства на наступне п'ятиріччя. Завдання гігантські. Вони вимагатимуть від місцевих партійних організацій творчого розв'язання багатьох питань партійного будівництва і, безперечно, узагальнення та поширення найефективніших форм і методів партійної роботи збагачуватимуть арсенал засобів, з допомогою яких партійні організації успішніше виконуватимуть поставлені перед ними завдання, стануть міцною основою для дальшого вдосконалення прийомів, форм і методів роботи щодо здійснення рішень наступного XXIV з'їзду КПРС, що відбудеться у березні цього року. Об'єднані зусилля фахівців партійного будівництва і партійного активу — запорука успішного розв'язання завдань, поставлених ЦК КПРС і ЦК КП України по розвитку теорії і практики партійного будівництва.

* * *

ТЕХНІЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ НА УКРАЇНІ

В ХІХ СТ.

Проблему промислової революції на Україні порушував у своїх працях ряд українських радянських істориків, зокрема І. О. Гуржій, О. О. Нестеренко, Т. І. Дерев'янкін¹. Останнім часом опубліковано кілька статей, що висвітлюють здійснення технічного перевороту в окремих галузях промисловості та на транспорті². Проте ще й досі немає спеціального монографічного дослідження, присвяченого висвітленню технічної сторони цього процесу, як цілком правильно відзначалося на сторінках «Українського історичного журналу» в зв'язку з 70-річчям виходу в світ праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії»³.

В даній статті робиться спроба в загальному плані розглянути історію технічного перевороту на Україні у 60—80-х роках ХІХ ст., визначити його особливості, етапи розвитку та хронологічні рамки. При цьому соціальний бік промислової революції та її безпосередні наслідки не беруться до уваги, оскільки така велика і складна тема потребує спеціального дослідження. До того ж, окремі її аспекти, наприклад, процес формування робітничого класу України уже висвітлені.

Протягом останніх десятиріч передреформеного періоду, коли в міру загострення кризи кріпосницької системи посилювався капіталістичний уклад, у різних галузях виробництва на Україні відбулися певні зрушення в техніці. На відміну від Центральної Росії, де існувала розвинута капіталістична бавовняна промисловість, в українських містах і містечках купці засновували численні салотопні, шкіряні, миловарні підприємства. Купецький капітал проникав і в вовномайну, суконну, металообробну, тютюнову, паперову промисловість. В руках заможних міщан і селян було чимало цегель, олій-

* До постановки питання.

¹ І. О. Гуржій. Зародження робітничого класу України, К., 1958; його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні, К., 1962; його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років ХІХ ст., К., 1968; О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. I, К., 1959; Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ — першій половині ХІХ ст., К., 1960.

² В. П. Ващенко. Розвиток капіталістичної промисловості в містах Півдня України в дореформений період (1800—1861 рр.).—Праці Одеського держуніверситету, т. 148, вип. 1, Одеса, 1958; М. В. Прожогин. К вопросу о промышленном перевороте в сахарной промышленности Украины.—«Научные записки Киевского финансово-экономического института», 1959, № 9; Л. Г. Мельник. До питання про завершення промислового перевороту на Україні.—«Вісник Київського університету», серія історії, 1959, № 11; його ж. З історії переходу від мануфактурного до фабрично-заводського виробництва на Україні.—«Архіви України», 1969, № 6; Є. Ф. Белінський. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина ХІХ ст.).—Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду, К., 1963; І. О. Гуржій. Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках.—УІЖ, 1965, № 10; С. Кульчицький. До історії виникнення залізничного транспорту на Україні.—«Економіка Радянської України», 1963, № 2.

³ В. Г. Сарбей. Праця В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» — теоретична основа досліджень з історії України періоду капіталізму.—УІЖ, 1969, № 2.

ниць, млинів⁴. За винятком суконних мануфактур, вони являли собою переважно дрібні, примітивно устатковані підприємства, на яких вільнонаймані робітники здійснювали всі виробничі процеси вручну. До того ж, вони займали незначне місце в загальній структурі промисловості України, а їх продукція призначалася в основному для місцевих ринків.

У 40—50-х рр. XIX ст. в цих галузях спостерігаються процеси укрупнення виробництва, з'являються підприємства-мануфактури (шкіряна, що належала купцю Серебряникову у Києві, паперова — власність купців Личкових у м. Ковшилівці на Київщині, салотопня Андрєєва у Харкові і т. д.)⁵. Наприкінці 50-х років подекуди засновувалися великі підприємства, устатковані паровими двигунами: парові лісопильні і млин у Києві (1858 р.), млин у Клинцях Чернігівської губернії (1857 р.)⁶.

Лише в містах Півдня, де позиції промислової буржуазії (частково іноземного капіталу) були міцніші, утворювалися численні великі купецькі мануфактури: салотопні, тютюнові, канатні — в Одесі, вовно-мийні та корабельні — в Херсоні тощо. З кінця 40-х і особливо у другій половині 50-х років тут виникли перші капіталістичні фабрично-заводські підприємства: у 1849 р. парова машина була встановлена на одеському миловарному заводі Пітансьє і К⁰. У 1851 р. в Херсоні купець П. Готрон збудував перший в краї паровий лісопильний завод, а Вайнштейн (1859 р.) — другий. Первісток майбутньої великої машинної індустрії в мукомельній промисловості — паровий млин, який належав іноземцю-капіталісту Гому, став до ладу в Одесі 1850 р. Згодом Одеса перетворилась у центр цієї галузі на Україні. Наприкінці 50-х років у місті діяли 4 парових млини, які виробляли 1 млн. пудів муки. Два таких було і в Миколаєві, ще два будувалися тут же та в Херсоні. В Бердянську з 1858 р. існувала парова макаронна фабрика⁷.

Найміцніші позиції купецький капітал завоював у суконному виробництві — одній з провідних ділянок економічного розвитку передреформеної України. Центрами його були містечка Клинці на Чернігівщині та Дунаївці Подільської губернії. Протягом 40—50-х років в суконній промисловості відбувався процес невинного зростання питомої ваги купецьких підприємств. На 1860 р. 22 з них дали близько 53% загальної продукції, виготовленої на Україні⁸. У 30—50-х роках процес машинізації охоплював всі 13 мануфактур у Клинцях. Найінтенсивніше ручні знаряддя замінювалися машинами у чесанні, прядінні й тіпанні, а миття, сортування і сушіння здійснювалися ще вручну, як і снування та шліхтування. Щодо основного циклу — ткання, то воно виконувалося так званими «самолітними» верстатами. У 40-х роках роль двигунів виконували люди і живе тягло, і тільки на двох суконних мануфактурах застосовувалися водяні колеса. У 1841 р. на підприємстві Д. Зубова та Я. Степуніна була встановлена перша парова машина, а з 1845 р. таку ж машину як допоміжний двигун використовували на

⁴ І. О. Гуржій. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., К., 1954, стор. 36—37; його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні, стор. 24, 33, 38—43.

⁵ Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, Спб., 1852, стор. 112—118, 147—155; Обозрение главных отраслей мануфактурной промышленности России, Спб., 1845, стор. 398.

⁶ Київський обласний державний архів, ф. Губернський статкомітет, оп. I, спр. 44, арк. 4; «Журнал мануфактур и торговли», ч. IV, 1858, стор. 38.

⁷ Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния, ч. II, Спб., 1863, стор. 436—437, 444—445; «Журнал мануфактур и торговли», ч. II, 1858, стор. 37; Праці Одеського держуніверситету, 118, вип. 1, Одеса, 1958, стор. 190.

⁸ Т. І. Дерев'янкін. Назв. праця, стор. 22.

мануфактурі П. Ісаєва. Впровадження техніки в суконному виробництві прискорилося з середини 50-х років. На 1860 р. в Клинцях вже нараховувалося 17 парових машин потужністю у 240 кінських сил⁹, які замінили ручну працю тільки в окремих виробничих операціях. В іншому центрі — Дунаївцях цей процес почався у 40-х роках, але охопив ще менше коло операцій. Парові двигуни тут не впроваджувалися. Таким чином, хоч в капіталістичній суконній промисловості України протягом 30—50-х років і відбувалася технічна перебудова, але вона здійснювалася досить повільно внаслідок відносної складності технологічного процесу, сильної мануфактурної традиції та панування кріпосницького господарства з його вузьким внутрішнім ринком (ряд клинцівських мануфактур через це спеціалізувався на виробництві сукна для вивозу в Китай)¹⁰.

У передреформений період на Україні головні галузі обробної промисловості — харчова, винокурна, цукрова, мукомельна, а також суконна були тісно пов'язані із сільським господарством. Підприємства по обробці сільськогосподарської сировини зосереджувалися в основному (за винятком кількох купецьких цукроварень) в поміщицьких маєтках і належали їх власникам¹¹. Характеризуючи такі підприємства В. І. Ленін писав, що вони «є прикладом того самотнього явища в російській історії, яке полягає в застосуванні кріпацької праці до промисловості»¹². Проте і в них протягом 30—50-х років спостерігаються значні зрушення у техніці виробництва. Це пояснювалося тим, що латифундисти — власники мануфактур для їх технічного переустаткування мали достатні кошти. До того ж, самодержавство всіляко підтримувало поміщицьке підприємництво, запроваджуючи монополію на винокуріння, заборонні тарифи на довіз цукру, розподіляючи кредити, казенні замовлення на сукно. Українські купці й міщани такими пільгами не користувалися, а капіталістичного кредиту на Україні до реформи 1861 р. не було¹³.

Винокурна, цукрова і суконна галузі промисловості були основними напрямками поміщицького підприємництва на Україні у передреформені десятиріччя. Вузькість ринку та відсутність шляхів сполучення зумовили те, що гуральництво для поміщиків стало ефективним засобом реалізації хлібних лишків і підвищення товарності маєтку. Цим пояснюється наявність великої кількості дрібних і середніх за розмірами гуралень на Україні — понад 2,5 тис. у 1860 р.¹⁴ До 20—30-х рр. XIX ст. вони були здебільшого дрібні, з примітивним устаткуванням — так званими «перегінними кубами», що діяли на «голому вогні», а всі роботи виконувалися кріпаками вручну. Така гуральня виробляла 500—1 тис. відер спирту, який збувався в місцевих шинках. З 20—30-х років із застосуванням паровиків з'явилися досить великі підприємства з числом робітників 15—20 чол. і обсягом продукції понад 10—20 тис. відер спирту. Впроваджувалися прості механізми: м'яльні

⁹ Памятная книга Черниговской губернии, Чернигов, 1862, приложение.

¹⁰ Т. І. Дерев'янкін. Назв. праця, стор. 89—94; Труды императорского Русского географического общества. Сборник статистических сведений о России, кн. 11, Спб., 1854, отд. 2-й, стор. 33; «Журнал мануфактур и торговли», ч. II, 1858, стор. 30—39. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния, Спб., 1865, стор. 261—272.

¹¹ І. О. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України, стор. 173—200.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 404.

¹³ С. Я. Боровой. Кредит и банки России, М., 1958, стор. 228—247, 275—282.

¹⁴ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. III, Спб., 1865, стор. 298.

та заторні пристрої, водопідйомні й місильні машини, що приводилися в рух кіньми або волами — тягловою силою, притаманною мануфактурній стадії виробництва¹⁵. Застосовувався поділ праці. На таких підприємствах частково використовувалася вільнонаймана праця, перероблювався як власний, так і покупний хліб. Проте в цілому вони були кріпосницькими. На Харківщині, наприклад, у середині 40-х рр. на 28 гуральнях мануфактурного типу працювали 637 чол., серед них — 413 кріпаків, 130 робітників, становище яких не вказано, і лише 94 найманих¹⁶.

Таким чином, до реформи 1861 р. у гуральництві України лише відбувався перехід до мануфактурної стадії (укрупнення виробництва, поділ праці, перші механізми). Великі підприємства фабрично-заводського типу могли з'явитися тільки в умовах вільної капіталістичної конкуренції — після скасування кріпосного права і ліквідації поміщицької монополії на винокуріння.

Значні зрушення в техніці виробництва були помітні і в іншій провідній галузі поміщицької промисловості — цукровій. Як відомо, Україна з другої половини 40-х рр. стала головним районом цукроваріння в Росії. В 1860 р. вона дала 3,1 млн. пудів цукру, тобто близько 80% загальноросійського виробництва цього продукту¹⁷. На Україні дана галузь розвивалася у двох напрямках, що знайшло вияв у існуванні відповідних типів цукроварень: сільськогосподарського (коли невелике підприємство було невід'ємною частиною поміщицького маєтку і засновувалось виключно на кріпосній праці) та комерційного (велике, розраховане на широкий ринок виробництва, де частково використовувалися покупні сировина і паливо та застосовувалася наймана праця). Така цукроварня змінювала структуру маєтку, їй нерідко підпорядковувалися всі інші галузі господарства. Її власник, як правило, підтримував з ринком постійні комерційні зв'язки, вдавався до кредиту тощо. Географічне розмежування цих напрямків визначилося так: на Лівобережжі переважали «сільськогосподарські» заводи, на Правобережжі — «комерційні».

Саме на останніх, починаючи з середини 40-х років, відбувався швидкий процес технічної перебудови виробництва. Насамперед проявилася це у переході від «вогневих» цукроварень, на яких застосовувалася ручна праця, до «парових», де двигуни приводили в рух терки, насоси, преси, а в парових апаратах здійснювалося очищення та випарювання бурякового соку. Такий завод забезпечив значно більшу продуктивність праці і різко зменшив витрати на одиницю виробленої продукції.

На Правобережжі підприємства нового типу протягом 50-х років швидко витіснили «вогневі». Основним районом розташування їх стала Київщина. Так, у 1848 р. з 184 цукроварень на Україні 43 були парові чи напівпарові, причому на Правобережжі останніх припадало 37 і, зокрема, на Київщину — 23. Саме тут технічна перебудова цукрової промисловості набула найбільшого розмаху. Вже у 1848 р. парові заводи цього краю дали 57,8% його загальної продукції¹⁸.

У 1857/58 році на 86 парових заводах, розташованих на території

¹⁵ «Журнал мануфактур и торговли», ч. IV, 1845, стор. 238—266.

¹⁶ Харківський обласний державний архів, ф. Канцелярія харківського губернатора, оп. 138, спр. 126, арк. 4—629.

¹⁷ К. Г. Воблий. Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості, т. I, вип. 1, К., 1928, стор. 155—185; Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. I, Спб., 1862, стор. 19.

¹⁸ «Журнал мануфактур и торговли», ч. IV, 1848, стор. 173—418.

України, було вже 305 машин потужністю 2,3 тис. кінських сил, зокрема на Київщині — відповідно 179 і 1,4¹⁹.

В 50-х роках на більшості великих цукроварень дедалі ширше стали застосовувати парові механізми: гідравлічні преси, вакуум-апарати в дефекації, випарюванні, згущуванні соку, центрифуги для очищення цукру тощо. Але ще ряд процесів здійснювався вручну чи за допомогою тяглової сили (тертя буряку, виготовлення вугільної крупки, зарядка пресів, сушіння цукру тощо). На початку 60-х років домінуюче місце в цукроварінні зайняли парові комерційні підприємства²⁰, яких особливо багато було на Правобережжі²¹.

У 1860/61 році на Україні було вироблено 3125,3 тис. пудів цукру, в тому числі на парових заводах — 2687,8 (86,1%), а на вогневих — лише 437,5 тис. (13,9%). Основні райони — Київщини і Поділля — дали переважну кількість продукції — 2408,4 тис. пудів, причому парові цукроварні виробили 2263,6 (94%), а вогневі — лише 144,8 (6%). На Полтавщині й Чернігівщині, де останні переважали, вони дали (з загальної кількості продукції — 413,8 тис. пудів) 238 (58%), а парові — лише 174,8 (42%)²².

В останні десятиріччя перед селянською реформою певні технічні зрушення мали місце й у поміщицькій суконній промисловості України. На багатьох великих мануфактурах (Таганцькій, Хабенській на Київщині, Буймерській, Юнаківській на Харківщині, Славутській на Волині тощо) впроваджувалися різноманітні машини, хоч і менш досконалі, ніж на купецьких. Слабкішою була й енергетична база. У 1860 р. на поміщицьких суконних мануфактурах діяло лише 8 парових двигунів; більшість же верстатів приводилася в рух тягловою силою або за допомогою водяних колес²³. Слід зазначити, що підприємства, які належали поміщикам, були безперспективні — вже у 60-х роках більшість їх припинила існування.

Процес машинізації охопив і такі галузі поміщицької промисловості, як паперова (парові машини впроваджувалися на мануфактурах Кочубея і Дурново на Чернігівщині, Сангушка й Бурнинського на Волині) і мукомельна (у 1860 р. на Поділлі було 6 парових млинів)²⁴. Щодо інших галузей — металургії, скляно-фарфорової, поташної, селітряної — то тут панувала ручна праця селян-кріпаків та переважали дрібні підприємства. До того ж, вони поступово занепадали²⁵.

Технічне переустаткування поміщицької промисловості значною мірою здійснювалося завдяки довозу машин. Латифундисти Правобережжя нерідко замовляли за кордоном цілі цукрові заводи²⁶. Особливо зріс імпорт машин і устаткування в другій половині 50-х років²⁷.

¹⁹ К. Г. Воблий. Назв. праця, стор. 199; В. В. Тихонов. Развитие свекло-сахарной промышленности во второй половине 40-х и в 50-х гг. XIX ст.— «Исторические записки», т. 62, 1958, стор. 137.

²⁰ К. Г. Воблий. Назв. праця, стор. 197—198.

²¹ В. К. Яцунский. Помещичьи сахарные заводы в России в первой половине XIX ст.— Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия, М., 1952, стор. 347.

²² Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. I, приложения.

²³ Т. І. Дерев'янкін. Назв. праця, стор. 95—97; ХОДА, ф. Канцелярія харківського губернатора, оп. 138, спр. 126, арк. 327, 514, 545—546, 388, 433; Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 121—122.

²⁴ «Журнал мануфактур и торговли», 1858, ч. II, стор. 48—50; 1852, ч. I, стор. 402—407; В. К. Гульдман. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания, Каменец-Подольский, 1889, стор. 176.

²⁵ І. О. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., стор. 201—204.

²⁶ Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 23—25.

²⁷ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. II, стор. 18—20.

Значний попит на них обумовлював розвиток на Україні й власного машинобудування. З цією метою засновували заводи купці (наприклад, Заславський у Катеринославі, Фальк у Одесі, Рижов у Харкові, брати Дегтярьови в Києві, Яхненко і Симиренко у Городищі) та поміщики (Потьомкін у Кременчуку, Кандиба на Чернігівщині, Долгорука у Кролевецькому повіті, Бобринський у Смілі та ін.). Всього на Україні напередодні селянської реформи нараховувалося близько 20 таких підприємств, які виробили знарядь і машин для окремих поміщицьких маєтків і мануфактур на 1,2 млн. крб.²⁸ На більшості з них виробництво здійснювалося вручну, проте на ряді заводів (Яхненка і Симиренка, Дегтярьових, Потьомкіна, Фалька) застосовувалися парові двигуни.

В 20—30-х роках на Україні було засноване річкове та морське пароплавання. Перші пароплави на Дніпрі будувалися на кошти поміщиків Воронцова, Мальцева, Пушловського, а також казни (на Дністрі). На початку 50-х років на Чорному і Азовському морях курсували вже 12 пароплавів з машинами потужністю у 1,9 тис. кінських сил. Казенні судна обслуговували 6 ліній, щороку перевозили близько 20 тис. пасажирів та понад 1 млн. пудів вантажів²⁹.

Дальшого розвитку капіталістичне підприємництво на водному транспорті набуло після Кримської війни. У 1858 р. виникло акціонерне «Товариство пароплавання по Дніпру» з капіталом у 200 тис. крб. Тоді ж стали експлуатувати буксири на нижньому Дніпрі. На Чорному морі заснована у 1856 р. велика акціонерна компанія «Російське товариство пароплавання і торгівлі» з капіталом у 6 млн. крб., користуючись пільгами та підтримкою уряду (казні належало акцій на 2 млн. крб.), встановила свою монополію. На 1860 р. вона мала вже 43 пароплави, загальний тоннаж яких становив 34 тис. т. Ними щорічно перевозилося понад 200 тис. пасажирів та 6,5 млн. пудів вантажів. Та ця частка в усьому річному вантажообороті українських портів який становив 35 млн. пудів, була ще незначною³⁰.

У 50-х роках в окремих поміщицьких маєтках, зокрема в південних губерніях, стали застосовувати удосконалені знаряддя і машини (сіялки, жатки, парові молотарки). Але більшість землевласників продовжувала вести своє господарство на базі кріпосної праці та примітивних знарядь³¹.

Таким чином, на Україні протягом 30—50-х років технічне переустаткування в ряді галузей промисловості та на водному транспорті набуло досить значних масштабів. Своєрідність цього процесу полягала в тому, що найбільше він проявився у провідних галузях (перед усім у цукровій), які залишалися в руках поміщиків. Тут машинізація виробництва, як і саме поміщицьке підприємництво, відіграла роль одного із заходів його поліпшення, збільшення товарності маєтку. Але ця тенденція не могла сама по собі зумовити докорінну перебудову підприємства доти, поки заводчик-поміщик був монополістом-власником землі й селянських душ. Однак технічне переустаткування виробництва свідчило про глибоку кризу поміщицького господарства, оскільки маши-

²⁸ І. О. Гуржій. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні стор. 43.

²⁹ Одеський обласний державний архів, ф. Канцелярія Новоросійського генерал-губернатора, оп. 191, спр. 86, арк. 1—5; оп. 192, спр. 63, арк. 4—220; спр. 64, арк. 18—66; К. Скальковський. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях, СПб., 1887, стор. 28.

³⁰ К. Скальковський. Назв. праця, стор. 65, 501, 504; История торговли промышленности в России, т. II, вып. IX, СПб., 1913, стор. 18.

³¹ І. О. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., стор. 223—224.

на вступила в суперечність з підневільною працею. Технічний прогрес зробив помітні кроки і в купецькій промисловості України, але вона займала ще другорядні позиції, хоч витісняла поміщицьку у суконному виробництві. Загалом кріпосництво стало на перешкоді до утворення великої машинної індустрії, оскільки остання потребувала широкого внутрішнього ринку і маси постійних найманих робітників з певним рівнем технічної культури.

Зрушення у різних галузях промисловості в передреформені десятиріччя становили базу, матеріальні передумови для здійснення промислової революції, яка після скасування кріпацтва у 1861 р., хоч і почалася пізніше, ніж в капіталістичних країнах Західної Європи, але проходила більш швидкими темпами³². Промислова революція на Україні в 60—80-х роках ХІХ ст. відбувалася як складова і невід'ємна частина загальноросійської. Це зумовлювалося завершенням формування єдиного всеросійського ринку для великої машинної індустрії, швидким розвитком фабрично-заводської промисловості як на Україні, так і в Росії, а також загальнодержавною протекційною тарифною політикою і т. д.

Особливістю технічного перевороту на Україні було те, що він здійснювався більш швидкими темпами, ніж у країні в цілому*. Цьому сприяли такі фактори: використання підприємцями широкого загальноросійського ринку для збуту продуктів місцевої промисловості (зокрема цукрової, горілчаної, кам'яновугільної, металургійної, металлообробної); приплив іноземних капіталів; близькість до західноєвропейських країн і наявність портів на Чорному і Азовському морях, що забезпечувало швидко доставку іноземних машин, металу, рейок, устаткування та ін. Тут промисловий переворот повніше охопив усі чотири сфери матеріального виробництва (обробну, добувну промисловість, транспорт і сільське господарство), пауперизація дрібних виробників, передусім, селянства, набрала значного розмаху**, а також у більших масштабах здійснювалася концентрація виробництва***.

Характерно і те, що на Україні скасування кріпацтва відкрило простір для дальшого утворення як дрібних капіталістичних підприємств і мануфактур, зокрема у харчовій (олійниці, млини, крупорушки), суконній (сукновальні на Волині і Київщині), шкіряній (дрібні чинбарні), металообробній (невеликі механічні майстерні) промисловості, так і великих фабрик та заводів. Протягом 60—80-х років у ході технічного перевороту великі механізовані підприємства швидко витісняли дрібні й середні мануфактури, хоч в окремих галузях (шкіряній, деревообробній, мукомельній, олійній) останні продовжували існувати поряд з фабриками і поступово переустатковувалися у фабрично-заводські шляхом впровадження парових двигунів.

В процесі дальших перетворень на Україні змінювалася структура промисловості: гуральництво, суконне виробництво та інші колишні галузі поміщицького підприємництва занепадали, однак зростала питома вага цукрової та мукомельної галузей³³, розвивалися кам'яно-

³² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 369; т. 17, стор. 90.

* Наприклад, протягом 1877—1893 рр., в гірничій промисловості України потужність двигунів зросла шестеро, а на Уралі — у 2,5 раза (див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 423).

** На це звертав увагу К. Маркс: «Итак,— писал він,— самая широкая экспроприация крестьян в Юго-Западном крае...», тут повсюдно «...образуется масса сельского пролетариата...» (Архив Маркса и Энгельса, т. XI, стор. 138, 143).

*** Про концентрацію промисловості на Україні див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 423.

³³ К. Г. Воблий. Нариси з історії російсько-української цукрово-буракової промисловості, т. II, К., 1930, стор. 58—59.

вугільна промисловість та металургія, і особливо посилено — машинобудування (зокрема, сільськогосподарське).

Після скасування кріпацтва і до середини 60-х рр. більшість «вогневих» цукрових заводів, поміщицьких гуралень і суконних мануфактур, зазнавши кризи, поступово ліквідувалася. В умовах капіталістичного ринку, вільної конкуренції латифундисти — власники «парозих» цукроварень, великих горілчаних заводів тощо змушені були постійно удосконалювати техніку виробництва. Але специфікою України було те, що тут утворення великого капіталістичного виробництва, зокрема в цукровій промисловості, яка стала провідною, гальмувалося збереженням пережитків кріпацтва: на заводських плантаціях все ще переважали відробітки, на цукроварнях застосовувалися напівкабальні форми найму на роботу та ін. На панування відробітків у пореформеній цукровій промисловості вказував В. І. Ленін³⁴.

Після подолання кризи ця галузь відзначалася високим рівнем концентрації виробництва, який пояснювався тим, що на Правобережжі її базою були великі латифундії, а також дешевою робочою силою, монопольним пануванням цукрозаводчиків на внутрішньому ринку, сприянням різних форм державного кредиту, пільг при збиранні акцизу, розвитком залізниць. В результаті забезпечувався високий рівень прибутковості цукрових заводів та припливу у цю галузь з другої половини 60-х років капіталу, зокрема шляхом заснування акціонерних товариств³⁵. Всі ці специфічні особливості зумовили швидкі темпи технічного перевороту. Протягом 70—80-х років в ході здійснення концентрації цукрової промисловості (вже на середину 70-х років всі 109 «вогневих» заводів закрилися) та змін у соціальній структурі виробництва відбулася цілковита технічна перебудова підприємств. Єдиним типом серед них стає великий, капіталістичний, повністю механізований завод із числом робітників понад 500—600 чол., на якому переробка буряка на цукор — від початкових операцій (миття, різання) до кінцевих (відбілювання, сушіння) становила безперервний механізований процес. Середня продуктивність цукроварні зросла з 10 тис. пудів у 1860 р. до 180,2 тис. пудів у 1886 р., тобто у 18 разів, а загальне виробництво цукру — відповідно з 3,9 млн. пудів до 18,6³⁶. На кінець 80-х років цукрова промисловість перетворилась на передову для того часу галузь великої капіталістичної машинної індустрії (на цукрові заводи вже наприкінці 70-х років припадало 55,7% потужностей всієї української промисловості)³⁷.

В суконній промисловості в результаті технічної революції зміцніли великі фабричні підприємства у Клинцях на Чернігівщині, а поміщицькі мануфактури майже всі припинили існування. Після 1861 р. на Україні виникло також велике механізоване виробництво у горілчаній та мукомельній промисловості.

У післяреформенний час швидко зростала енергоозброєність підприємств. Особливо це стосується цукрової та борошномельної галузей, де у 1878 р. діяло відповідно 1504 і 192 парових двигуни загальною потужністю в 16 700 і 3100 кінських сил. Всього наприкінці 70-х років понад 1,5 тис. підприємств обробної промисловості України були устатковані 2657 паровими машинами, потужність яких обчислювалась 30 тис. кінських сил, а через десятиріччя досягла 50 тис. Парова

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 242, 245.

³⁵ К. Г. Воблій. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості, т. II, стор. 134.

³⁶ Там же, додатки-таблиці № 1—15, стор. 278.

³⁷ Матеріали для статистики парових двигателів в Російській імперії, ч. I, Спб., 882, стор. 136—139.

енергетика повністю витіснила інші види двигунів у виробництві цукру й спирту. В решті галузей промисловості нараховувалось 919 парових машин потужністю в 19,6 тис. кінських сил, тоді як водяних — відповідно 885 і 2 тис.³⁸

Таким чином, у період здійснення технічного перевороту на Україні закладено основи великої машинної індустрії. Так, з наявних на 1902 р. 2424 великих фабрик і заводів 974 підприємства (40,2%) виникли саме в 60—80-ті роки XIX ст.³⁹

Перебудова промисловості на Україні здійснювалася шляхом довозу металу з Уралу і з-за кордону. Лише промислові підприємства Правобережжя в незначній мірі споживали продукцію, яку виробляли дрібні поміщицькі залізобудівні «заводи» Волині. В ході технічного перевороту завдяки процесу концентрації залишилося п'ять найбільших (зокрема Денешівський потужністю до 150 тис. пудів заліза).

На початку 70-х років став до ладу великий металургійний і рейкопрокатний завод Юза, 1887 р.— домна в Олександрівську, 1889 р.— металургійний завод у Каменському. В цілому, протягом 70—80-х років на Україні поряд із значним довозом спостерігалось різке збільшення видобутку руди та виплавки сталі й чавуну. Так, у 1868 р. залізної руди було добуто 166 тис. пудів, 1888 р.— 13,3 млн. пудів. Якщо заліза й сталі наприкінці 50-х років на Україні виплавлялося пересічно 4,5 тис. пудів на рік, то 1865 р.— вже 84,5 тис., а в 1880 р.— понад 1,7 млн. У передреформений період чавуну тут не виробляли (хоч було здійснено ряд спроб); в 1865 р. його вже мали 167,8 тис. пудів, 1880 р.— 1270,3 тис., а в 1889 р. приблизно 8,4 млн. пудів⁴⁰.

Здійснення технічної революції прискорило розвиток кам'яновугільної промисловості, яка «одна тільки спроможна бути міцним базисом для великої машинної індустрії»⁴¹. У післяреформений час на Україні виникли два центри видобутку вугілля — Донецький басейн і Правобережжя (Київський і Єлисаветградський райони). Якщо в 50-х роках примітивно устатковані дрібні поміщицькі та казенні копальні давали в середньому щорічно 3—4 млн. пудів вугілля, то 1880 р. великі шахти, що належали капіталістам — понад 86,8, а у 1890 р.— 183,2 млн. пудів⁴². Донецьке вугілля стало головним видом палива для транспорту і великої промисловості не лише України, але й центральної Росії. Це, за словами В. І. Леніна, мало «таке ж прогресивне значення, як зміна мануфактури фабрикою»⁴³.

В ході технічного перевороту на Україні швидко розвивалося машинобудування. Так, якщо у 1861 р. тут було приблизно 20 великих і дрібних механічних підприємств, то на 1879 р. їх число збільшилося до 45, а 1884 р.— до 68. Вартість продукції машинобудівних заводів про-

³⁸ Матеріали для статистики парових двигателів в Російській імперії, ч. I, Спб., 1882, стор. 136—139; Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1888 год, ч. I, Спб., 1891, стор. 2—107.

³⁹ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., стор. 21.

⁴⁰ Матеріали для історії та статистики залізної промисловості Росії, Спб., 1896, стор. 12; Историко-статистический обзор промышленности России, т. I, Спб., 1883; Статистические таблицы по горной промышленности России, стор. VIII—XV; «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1895, № 3, стор. 115; Житомирський обласний державний архів, ф. Житомирське відділення держбанку, оп. 1, спр. 190, арк. 1—13.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 455.

⁴² Историко-статистический обзор промышленности России, т. I, стор. 14—15; Г. Д. Бакулев. Развитие угольной промышленности в Донском бассейне, М., 1955, стор. 12.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 456.

тягом цього ж періоду зросла у 4,8 раза, з 1,2 млн. до 5,7 млн. крб. Вже 1879 р. заводи, устатковані механічними верстатами і паровими двигунами, становили 62%, і на них припадало 90% продукції машинобудування України. 1884 р. вони становили вже 79,4% всіх підприємств і давали 96,1% загальної продукції, зокрема близько 17% загальноросійської⁴⁴ (тоді як у 1858 р. лише 9%).

Однак на Україні вироблялися машини передусім для підприємств харчової промисловості та сільського господарства. Верстати ж для самих машинобудівних заводів, рухомий склад транспорту, складне устаткування, прилади тощо довозилися з-за кордону. Таким чином, слабкість власної технічної бази була характерною особливістю промислової революції на Україні.

Наприкінці 70-х років в результаті технічного перевороту на транспорті стався по суті перехід від засобів, притаманних примітивній феодальній техніці (ремесло і початкові форми кооперації), до стадії великої індустрії. Якщо до 1865 р. всі перевезення здійснювалися на волах чумаками, то вже 1875 р. на Україні налічувалося 3,3 тис. верств залізниць, що становило понад $\frac{1}{5}$ загальноросійської залізничної мережі. Вже в 70-х роках гужовий транспорт спеціалізувався лише на доставці вантажів до залізничних станцій та великих міст з їх околиць⁴⁵. Технічний переворот на транспорті відбувся в умовах, коли попит на рухомий склад та устаткування в значній мірі задовольнявся за рахунок довозу.

Зрушення сталися також на річковому та морському транспорті. У 50-х роках по Дніпру курсувало лише 7 пароплавів, а у 1879 р.— 57. 1890 р. на ріках України налічувалося 220 суден, вантажопідйомністю 1,2 млн. пудів, обладнаних двигунами загальною потужністю у 11,2 тис. кінських сил⁴⁶. Завдяки запровадженню буксирного пароплавства річковий флот зміг успішно конкурувати з залізницями, а вантажні перевезення на ріках України зросли з 20 млн. пудів у 60-х роках до 168 млн. пудів на початку 90-х років⁴⁷. На Чорному і Азовському морях витіснення пароплавами парусників, зокрема в каботажному плаванні, відбулося протягом 60—70-х років. У морському пароплаванні діяли великі капіталістичні компанії, річні обороти яких перевищували мільйони карбованців.

Технічний переворот на Україні в значно більших масштабах, ніж у Росії, захопив і сільське господарство. Поміщики та куркулі поліпшували агротехніку, широко впроваджували (особливо на Півдні та Правобережжі) сільськогосподарські машини та парові двигуни-локомобілі. На кінець 70-х років найбільше новітнього устаткування було в Подільській, Катеринославській та Херсонській губерніях. За рівнем забезпечення паровою енергетикою сільського господарства Україна випередила центральні й західні райони Росії. Так, у 9 українських губерніях було 682 парових двигуни потужністю 6242 кінських сили,

⁴⁴ Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики, Спб., 1881, стор. 358—371, 386; 2-е изд. Спб., 1887, стор. 335—351; ЦДІА СРСР, ф. 20, оп. 12, спр. 255, арк. 30—31.

⁴⁵ І. О. Гуржій. Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках (60—90 рр. XIX ст.).— УІЖ, 1965, № 10, стор. 16—17; С. Кульчицький. Назв. праця, стор. 106.

⁴⁶ Статистический сборник Министерства путей сообщения, вып. 3, Спб., 1893, стор. 92—97, 98—113, 122—128, 138—145.

⁴⁷ Статистическое обозрение Российской империи, Спб., 1874, стор. 161. Статистический сборник Министерства путей сообщения, вып. 49, Спб., 1897, стор. 9.

а в 10 центральних і західних губерніях Росії відповідно — 49 і 365, тобто у 17 разів менше⁴⁸.

Наприкінці 70-х років Україна стала одним з найбільших у Росії центрів сільськогосподарського машинобудування. У 1879 р. на її заводах було вироблено продукції на 932,5 тис. крб., що становило 23,5% загальноросійського виробництва, а в 1894 р. — на 6,2 млн. крб., тобто 64%⁴⁹. Про розмах технічного переозброєння сільського господарства України свідчить і значний довіз устаткування і двигунів з-за кордону. До того ж, машинобудівні заводи Росії також збували свої вироби переважно в українських губерніях, де було споруджено багато складів сільськогосподарських машин, які купували поміщики та заможні селяни⁵⁰.

Таким чином, процес технічного перевороту в промисловості України охопив тривалий період — 30—80-ті рр. ХІХ ст. Протягом 30—50-х років, ще до ліквідації кріпацтва, створювалися передумови цього перевороту. Зокрема, у 30-х роках впроваджувалися перші механічні верстати в суконній промисловості; розвивалося пароплавання на Дніпрі та Чорному морі. А в 40 — першій половині 50-х років зародилося вітчизняне машинобудування; впроваджувалися парові двигуни у промисловості; почалася машинізація виробництва в провідній галузі — цукроварінні. Наприкінці 50-х років (після Кримської війни) відбувалося дальше значне зростання парової енергетики та машинізації виробничих процесів у купецькій і поміщицькій промисловості (особливо, в цукровій). Тоді ж стали помітніші зрушення в соціальній структурі підприємств, які належали поміщикам, покладено початок розвитку власного машинобудування і впровадження техніки в окремих великих поміщицьких господарствах; значно збільшився довіз машин з-за кордону, утворилися великі акціонерні компанії в пароплаванні.

Протягом 60—80-х років — періоду здійснення технічного перевороту і перемоги капіталістичних виробничих відносин було створено відповідну матеріальну базу для капіталізму у вигляді великої машинної індустрії. У цьому періоді можна виділити такі етапи: 1) криза в провідних галузях поміщицької промисловості, закриття дрібних гуралень, «вогневих» цукроварень, суконних мануфактур, перебудова підприємств на капіталістичних засадах, але при збереженні кріпосницьких пережитків (початок 60-х років); 2) технічний переворот, що визначався розвитком машинобудування, машинізацією виробництва в усіх провідних галузях та його концентрацією, зміною структури промисловості України, піднесенням вугільної промисловості та металургії, застосуванням парових двигунів і машин в поміщицьких і куркульських господарствах, розгорнутим будівництвом залізниць (друга половина 60—70-х років); 3) завершення реконструкції підприємств, що означало повну машинізацію на цукрових заводах, виробництво машин за допомогою машин; витіснення паровою енергетикою інших видів двигунів, перемогу пароплавання над парусним судноплаванням на річковому і морському транспорті (80-ті роки) .

⁴⁸ Матеріали для статистики парових двигателів в Російській імперії, стор. 6—7.

⁴⁹ Историко-статистический обзор промышленности России, т. I, стор. 143. Про розвиток сільськогосподарського машинобудування протягом 70—80-х років ХІХ ст. на півдні України див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 182.

⁵⁰ Историко-статистический обзор промышленности, т. II, Спб., 1886, стор. 62—69; Современное состояние промышленности на Юге России, Одесса, 1884, стор. 323—354; Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации, т. I, Спб., 1899, стор. 2456—2482.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ФЕОДАЛІЗМУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Історіографія відобразила важливість і складність питання про суспільний лад Київської Русі. Небагато знайдеться в історичній науці проблем, які б так довго хвилювали дореволюційних і радянських істориків, про які існували такі протилежні думки. Суперечки про феодалізм у Київській Русі почалися ще за часів М. М. Карамзіна¹. Буржуазні вчені вважали, що феодалізм — сукупність певних політичних і юридичних ознак, які властиві суспільному ладу країн Західної Європи у період середньовіччя, а не система соціально-економічних відносин. Вважаючи такі ознаки обов'язковими для феодального суспільства, більшість дореволюційних істориків не визнавала Київську Русь феодальною державою, бо не знаходила у ній відповідних західноєвропейським феодальним інститутів.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. поширилася теорія, згідно з якою феодалізм на Русі почався з так званого удільного періоду, коли відбулося політичне дроблення країни, що вважалося найважливішою ознакою феодального суспільства².

Серед істориків 20-х років панувала думка, що феодалізм виник на Русі разом з розпадом давньоруської Київської держави³, а Київська Русь до періоду феодальної роздрібненості являла собою дофеодальне суспільство, в якому існували і боролися різні соціально-економічні уклади — первіснообщинний, рабовласницький і феодальний⁴. Деякі вчені намагалися довести, що Київська Русь була рабовласницькою державою, оскільки ця формація є обов'язковим етапом у розвитку всіх стародавніх суспільств⁵.

Велике значення для розв'язання цього питання мали доповідь Б. Д. Грекова «Рабство і феодалізм у Київській Русі» і дискусія по ній, яка відбулася в ДАІМК АН СРСР у 1934 р.⁶ Доповідач і учасники дискусії обгрунтували тезу, згідно з якою східні слов'яни перейшли до феодальної безпосередньо від первіснообщинного ладу, минаючи рабовласницьку формацію, і в Київській Русі панували феодальні відносини. У доповіді Б. Д. Грекова вперше було дано марксистсько-ленінське розуміння феодалізму стосовно до Київської Русі як системи соціально-економічних відносин двох основних антагоністичних класів суспільства — землевласників-феодалів і виробників-селян. Пізніше висунуті у ході дискусії положення уточнювалися і доповнювалися їх автором та іншими радянськими істориками⁷.

Проте частина радянських вчених продовжувала не визнавати існування феодалізму в Київській Русі до XII ст., характеризуючи цей

¹ Н. М. Карамзин. История государства Российского, Спб., 1892, стор. 78.

² Н. П. Павло-Сильванский. Феодализм в древней Руси, Пг., 1924, стор. 78.

³ М. Н. Покровский. Русская история с древнейших времен, т. I, М., 1933, стор. 30.

⁴ С. В. Юшков. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси, М.—Л., 1939.

⁵ Известия ГАИМК, вып. 86, 1934, стор. 70—89, 95—105.

⁶ Б. Д. Греков. Рабство и феодализм в древней Руси.— Известия ГАИМК, вып. 86.

⁷ Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1949.

період як дофеодальний. Підставою для таких тверджень вони вважали відсутність у джерелах IX—XII ст. вказівок на панування відробіткової феодальної ренти, яка, на їх погляд, є початковою формою феодальних відносин у будь-якому суспільстві. Данина ж, начебто, не була і не могла бути первинною формою феодальної експлуатації⁸.

Думка про те, що феодальні відносини на Русі панують з часу виникнення Київської держави, утвердилася в радянській історичній науці лише з середини XX ст., після дискусії про періодизацію історії СРСР, яка точилася на сторінках журналу «Вопросы истории»⁹.

Не можна вважати випадковістю, результатом якихось непорозумінь чи інших суб'єктивних причин той факт, що історики — дореволюційні і радянські — так довго сперечалися про існування феодалізму в Давній Русі. Об'єктивною причиною цих суперечок був сам давньоруський феодалізм, який мав свої характерні риси, що відрізняли його від західноєвропейського феодалізму, який вважався взірцем і еталоном.

Характерні риси феодалізму в Київській Русі залишаються невисвітленими і зараз. Вивчаючи суспільний лад у Київській Русі, радянські вчені головну увагу приділяли загальним закономірностям історії нашої країни. І це природно; насамперед необхідно було визначити місце наших предків в історичному процесі народів Європи. Характерні специфічні форми соціального розвитку Давньої Русі залишалися поза увагою дослідників. Але загальні історичні закономірності кожного народу і кожної країни проявляються завжди по-різному, оскільки умови життя кожного народу конкретні і неповторні. Не зрозумівши конкретного і особливого, неможливо уявити і загального. Отже, важливим для історика є дослідження загального і спільного кожної конкретної країни з іншими державами і відмінностей, які її відрізняють від інших країн.

К. Маркс і В. І. Ленін визначили основні риси соціально-економічних відносин, які є спільними для будь-якого феодального суспільства. Це, насамперед, натуральне господарство і рутинний стап техніки. Економічною основою феодального ладу є сільськогосподарське виробництво при наявності відокремленого ремесла. Основні класи суспільства — феодалі і селяни. Земля, що є основним засобом виробництва, зосереджена у руках феодалів. Селяни ведуть своє господарство на панській землі, інші засоби виробництва є їх власністю. За користування землею піддані зобов'язані виконувати повинності у формі відробітку в панських господарствах або у формі продуктової чи грошової данин. Вони підлягають з боку феодального класу позаекономічному примусу; якби селянин особисто не залежав від пана, останній не зміг би примусити його віддавати частину своєї праці¹⁰.

Всі ці риси феодалізму були характерними і для Київської Русі з початку її існування.

К. Маркс відрізняє три форми феодальної ренти: відробіткову, натуральну і грошову. Кожна з них відповідає певному рівню розвитку суспільства. Відробіткова рента була найпростішою і первісною формою ренти; продуктова «передбачає більш високу культуру виробницт-

⁸ С. В. Юшков. Общественно-политический строй и право Киевского государства, М., 1949.

⁹ Об итогах дискуссии о периодизации истории СССР. — «Вопросы истории», 1951, № 3, стор. 51; Б. А. Рыбаков. Предпосылки образования древнерусского государства. — Очерки истории СССР, III—IX вв., М., 1958, розділ 8; Очерки истории СССР, IX—XIII вв., М., 1953, розділ 1; История СССР, т. I, М., 1966, розділ 5; История Украинской РСР, т. I, К., 1967, розділ 2.

¹⁰ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 317—348; В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 155—157.

ва у безпосереднього виробника, отже, більш високий ступінь розвитку його праці і суспільства взагалі»; грошова — «вже більш значний розвиток торгівлі, міської промисловості, взагалі товарного виробництва, а з ним і грошового обігу»¹¹.

Розвиток форм ренти від відробіткової через натуральну до грошової є закономірністю розвитку феодального суспільства. Він відбуває в умовах феодальних відносин прогресивну тенденцію до незалежності виробника в процесі виробництва, до збільшення його заінтересованості в результатах своєї праці, до удосконалення виробництва, взагалі, до підвищення продуктивності праці. Проте не в кожному суспільстві феодалізм починався з панування відробіткової ренти. На Русі склалися обставини, які привели до виникнення феодалізму з пануванням ренти натуральної.

Умовою відробіткової ренти є виникнення феодалізму на базі розкладу рабовласницького суспільства, бо її коріння криється в рабовласницьких відносинах. Відомо, що суспільні формації не відгороджені одна від одної китайським муром. У надрах старої формації виникають елементи нової, нова формація зберігає елементи старої. Відробіткова рента якраз є тією формою виробничих відносин, у якій поєднуються консервативні, рабовласницькі і прогресивні, феодальні риси — примусова праця в панському господарстві і відносно вільна в господарстві виробника.

У процесі розкладу рабовласницької формації непродуктивна, рабська праця поступалася перед працею дрібних виробників у власних господарствах. Рабовласники зменшували свої латифундії і частину земель віддавали в аренду холопам, у тому числі і колишнім рабам. Але панські фільварки не зникали. Рабовласницькі латифундії перетворювалися на господарства, де працювали феодально залежні виробники. Останні за користування землею зобов'язані були відробляти в цих же маєтках.

Іншою умовою відробіткової ренти є відповідні форми общинної власності, що перетворювалася у феодальну власність. У деяких країнах Європи, зокрема на Подунав'ї, частина общинної землі оброблялася кожним общинником як приватна власність, а решта — всією громадою, і продукти з неї витрачалися на спільні общинні потреби. «З часом, — пише К. Маркс, — військова і духовна знать разом з общинною власністю узурпувала і зв'язані з нею повинності. Праця вільних селян на їх общинній землі перетворилася у панщинну працю на загарбників общинної землі»¹².

У східних слов'ян феодалізм виник у результаті розпаду первісно-общинного ладу. Отже, тут феодалами стала колишня общинна і родова аристократія, яка спочатку не мала великих господарств, що потребували праці залежних виробників. А на залежних виробників перетворювались общинники, у яких було своє господарство і все необхідне для виробництва. Природно, що повинності таких підданих починалися з продуктової ренти.

Общинні запаси для покриття спільних потреб у східних слов'ян створювалися шляхом внесення у загальний фонд певної кількості продуктів кожним господарством. Така практика зберігалася в багатьох місцях Росії, України і Білорусії й пізніше¹³. Право збирати і розподіляти общинні запаси узурпувала родоплемінна знать східнослов'ян-

¹¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 327, 329—330, 332.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 231.

¹³ М. В. Довнар-Запольський. Очерки по истории западнорусского крестьянства в XVI веке, К., 1905, стор. 97.

ського суспільства. Так у східних слов'ян натуральні повинності общинників на користь громади перетворилися на феодальні натуральні повинності.

Феодальні володіння відомі з часів виникнення Київської Русі. В X ст. Вишгород і Ольжичи належали як домен княгині Ользі, Вишгород, Білгород і Берестове — Володимирі, Предславине — Рогнеді, жінці Володимира¹⁴. Володимир пожалував церкві Богородиці (Десятинній) десяту частину прибутків «из домов своих на всякое лето»¹⁵; мав свої двори і Святополк Володимирович¹⁶. Джерела називають феодальні двори також градами.

Князівські і боярські двори-гради вдалося виявити й археологам. Це городища особливого планування, які за своєю соціальною структурою подібні до західноєвропейських замків. Найдавніші з них відносяться до VIII—X ст.¹⁷ Більш пізні городища відомі у великій кількості. На берегах великих і малих річок вони розташовуються за 7—10 км одне від одного. Так, на Дніпрі — від Києва до Росі — їх виявлено 23¹⁸; на Росі — від гирла до Гороховатки — 9¹⁹; на Росаві — від гирла до станції Миронівки — 5; на Сулі — від гирла до Ромен — 18²⁰; на Подністров'ї, в околицях давнього Галича — 7²¹; на Середньому Дністрі — від Могилева-Подільського до Мельниці-Подільської — 7²²; на Верхньому Подніпров'ї — від правих приток Сожа до Волості — 10²³. Густою сіткою феодальні городища вкривають всю територію Київської Русі. Є підстави припускати, що їх було близько тисячі. Але археологи дослідили лише близько 60, а розкопали — близько 20²⁴.

Результати археологічних досліджень дають змогу уявити господарське і соціальне обличчя феодальних дворів-градів. Це були адміністративні центри володінь, де жили землевласники, адміністрація і військова дружина, мешкала челядь, що обслуговувала феодала і його оточення. Певною мірою феодальні двори — це господарські осередки, де зосереджувалися переважно ті галузі виробництва, які вкрай необхідні панам-землевласникам, зокрема металообробіток та ін. Ремісничі знаряддя і вироби — часті знахідки на городищах.

На городищах трапляються і землеробські знаряддя, інколи (Княжа Гора, Райковецьке, півлизу с. Городища) їх залишилося дуже багато. Причому ці знаряддя виявлено в окремих приміщеннях, де проживали люди, які ними користувалися. Отже, у феодальних дворах мешкали і землероби. Але вони не належали до смердів, бо постійно проживали у пана і працювали в його господарстві. Така соціальна

¹⁴ Повесть временных лет, ч. I, М., 1950, стор. 43, 56, 57.

¹⁵ Памятники русского права, вип. I, М., 1952, стор. 237.

¹⁶ Сергій Бугословський. Пам'ятки XI—XVII вв. про князів Бориса і Гліба, К., 1928, стор. 10.

¹⁷ П. Н. Третьяков. Древлянские «грады». — Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия, М., 1952, стор. 64; В. И. Довженок. Феодальный масток в Киевской Руси в свете археологических данных. — «Археология», т. VIII, К., 1952, стор. 15.

¹⁸ В. И. Довженок. Древнерусские городища на Среднем Днепре. — СА, 1967, № 4, стор. 260—261.

¹⁹ В. И. Довженок. Городища и селища на Роси и Кассаве. — КСИА, вип. 5, К., 1955, стор. 51.

²⁰ В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Давньоруське місто Воїнь, К., 1966, стор. 10.

²¹ В. И. Довженок. Селища и городища в окрестностях древнего Галича. — КСИА, вип. 4, К., 1955, стор. 12—13.

²² Матеріали Середньодніпровської експедиції 1968—1969 рр. — Архів Інституту археології АН УРСР.

²³ В. В. Седов. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли. — МИА, № 92, М., 1960, стор. 11.

²⁴ В. И. Довженок. Давньоруські городища-замки. — «Археология», т. XIII, К., 1962, стор. 95.

верства добре відома з «Руської правди» під ім'ям закупів. Становище цих закупів, яке описане у «Руській правді», підтверджується археологічними джерелами²⁵.

«Руська Правда» і археологічні знахідки не дають підстав перебільшувати роль закупів у сільськогосподарському виробництві. Вони не належали до основних виробників Київської Русі, а продукти, вироблені ними, грали, очевидно, допоміжну роль. Напевне, і феодалні господарства, де працювала ця категорія населення, не були основними виробничими осередками. Основу виробництва і головне джерело збагачення експлуаторського класу в Київській Русі становило селянське господарство.

Натуральні повинності давньоруських селян добре відомі під назвою данини. В джерелах данина виступає у двох розуміннях: як військова контрибуція з переможених і як повинності, які населення зобов'язане здати панівній верхівці суспільства. Становить інтерес данина в другому розумінні. В 914 р. Ігор обклав даниною деревлян²⁶, а пізніше пожалував її своєму воеводі Свенельду: «и дасть же дань деревськую Свенельду, и имаше по черне куне от дыма»²⁷. В 945 р. він вирішив двічі зібрати данину у деревлян; але, як відомо, поплатився життям за цю авантюру. Ольга придушила повстання, мешканці деревлянських міст «ялися по дань». І, захопивши Іскоростень, вона «старейшины града изнима и прочая люди овых изби, а другие работе предаст мужем своим, а прок остави платити дань». Після розгрому повстання Ольга вжила заходів для державного нормування розмірів данини і встановила порядок її збирання. В деревлянській землі вона запровадила «устави и уроки по Мсте і Лузе — оброки и данн». У 981 р. Володимир наклав на в'ятичів «дань от плуга, яко же и отец его имаше». В 1096 р. Олег Святославич, захопивши Ростовську і Муромську землі, «посожа посадники по городам и нача дань брати».

Про смердів, які обкладалися даниною, йшла мова на князівських з'їздах, що відбувалися біля Долобського озера в 1103 і 1111 рр. На цих з'їздах обговорювалися питання про походи проти половців, які планувалися на час весняних польових робіт. Дружинники київського князя Святополка Ізяславича заперечували проти походів, адже останні могли «погубити смерды и ролю им». Володимир Мономах наполягав на якнайшвидшому здійсненні походів, бо половецькі напади загрожували господарству і життю смерда та його сім'ї²⁸. Піклування учасників з'їздів про господарство смердів пояснюється тим, що останнє було безпосереднім джерелом прибутків феодалів.

Понад 40 сіл Смоленської землі сплачували данину в середині XII ст. Ростиславу Мстиславичу. Десяту частину її князь пожалував заснованій ним Смоленській єпископії²⁹. Збільшення данини в Новгородській землі призвело в 1229 р. до селянських заворушень. Запрошений у Новгород новий князь Михайло Всеволодович змушений був дати «свободу на пять лет данн не платити, кто сбежал на чюю землю». Тим, хто залишився, він зменшив данину до попереднього розміру, «яко оставили переднии князи»³⁰.

Соціальна природа данини виступає у джерелах цілком виразно. Свенельд брав її від диму, тобто господарського двору; Володимир —

²⁵ В. Й. Довженок. Археологический комментарий к сообщениям письменных источников о смердах и закупах. — КСИА, вып. 12, К., 1962, стор. 28.

²⁶ Повесть временных лет, ч. I, стор. 31.

²⁷ Новгородская первая летопись, М.—Л., 1950, стор. 109.

²⁸ Повесть временных лет, ч. I, стор. 40, 42, 43, 58, 68, 183.

²⁹ Памятники русского права, вып. II, М., 1953, стор. 39.

³⁰ Новгородская первая летопись, стор. 68.

від плуга, а його батько — від рала, тобто з тієї площі землі, яка оброблялася господарством за допомогою цих знарядь. Як свідчить Константин Багрянородний, існували встановлені звичаєвим правом норми і порядок збирання данини³¹. Данину з кожного двору, очевидно, збирали у своїх общинах старости чи інші особи, що перебували на чолі общин, а під час полюддя віддавали її князям. Існуючі норми останні не могли збільшувати за своїм бажанням. Джерела називають продукти промислів, якими сплачувалася данина. Вони були важливим чинником у зовнішній торгівлі і джерелом забезпечення феодального класу коштовностями та предметами розкоші. Інколи платили данину і грошима, про що є відомості у документах X—XII ст.

Натуральна рента, як панівна форма феодальних відносин, стала фактором, що визначав найважливіші сторони економічного і політичного життя в Київській Русі. Характерною її ознакою є певна самостійність виробника і цілковита відірваність феодала від виробництва. Це означало, з одного боку, якомога швидкі в умовах феодалізму темпи зростання продуктивності праці, і з другого — відсутність у феодала постійних і твердих зв'язків з своїм володінням.

При відробітковій ренті виробник розподіляв робочий час між власним господарством і панським. Праця в панському господарстві не сприяла зростанню її продуктивності. У виробника не було стимулів для вишукування шляхів раціоналізації виробництва, удосконалення знарядь праці. І чим більше виробник працював у панському господарстві, тим повільніше відбувався економічний прогрес суспільства. В цьому полягає причина застійного характеру феодалізму там, де панували відробітки.

В умовах натуральної ренти, навпаки, виробник весь робочий час працював у власному господарстві. У нього були певні стимули для підвищення продуктивності праці, що сприяло економічному прогресові суспільства.

Загальновідомим є прискорений темп історичного розвитку Київської Русі, яка за невеликий період досягла у всіх галузях суспільного життя рівня тих країн, де феодальний лад утвердився значно раніше. Буржуазні історики намагалися шукати зовнішні причини цього явища, перебільшуючи значення впливу на Русь інших народів. На такому твердженні основана і горезвісна норманська теорія, прибічники якої всі досягнення давньоруського народу вважали наслідком норманського завоювання або впливу. Насправді ж дійсною причиною прискореного розвитку Київської Русі були особливі сприятливі соціально-економічні умови, насамперед панування більш прогресивної форми феодальних відносин.

Відсутність у феодалів постійних і твердих зв'язків з своїми володіннями визначала специфічні риси соціального і політичного життя Київської Русі, які багатьма істориками вважалися ознаками, невластивими для феодального суспільства.

Найдавніша соціальна структура Київської Русі, як феодального суспільства, відображена в договорах Русі з Візантією. На початку X ст. феодальний клас складався з різних верств, що перебували в ієрархічних відносинах панування і підлеглості: великий князь руський «под рукою его» інші великі князі, великі і світлі бояри. Нижнім щаблем цієї ієрархії були виробники, які сплачували панам данину.

Очевидно, князі «под рукою» великого київського князя і великі та світлі бояри були місцевими можновладцями, які походили з родоплемінної аристократії. Вони, наприклад, деревлянський Мал і в'ятиць-

³¹ Известия ГАИМК, вип. 91, 1934, стор. 9.

кий Ходота, намагалися зберегти свою автономію й незалежність. Київські князі, з свого боку, прагнули їх підкорити як васально підлеглих і тому неодноразово здійснювали військові походи на деревлян, в'ятичів, радимичів, сіверян та інших.

Зовнішньополітичне становище Київської Русі у другій половині X ст. вимагало централізації держави. На початку X ст. біля кордонів Русі з'явилися війовничі печеніги, які з 60-х років розпочали спустошливі напади на руські землі і, навіть, двічі загрожували взяттям Києва. Руська держава змушена була будувати фортеці-гради по системі річок. Остаточна ліквідація незалежності місцевих князів — другий важливий захід Київської держави у боротьбі з кочівниками. Так, Святослав почав, а Володимир закінчив адміністративну реформу, яка полягала в заміні всіх місцевих князів синами великого київського князя. В результаті реформи всі вищі щаблі феодальної ієрархії опинилися в руках одного князівського роду. Ці зміни стали можливими лише за умов панування натуральної феодальної ренти, коли місцеві князі були зв'язані з своїми землями не господарськими зв'язками, а даниною, яка легко переходила від одного володаря до іншого.

На Русі створилася своєрідна політична система, яку С. М. Соловйов і В. Й. Ключевський називали родовою. С. М. Соловйов характеризував її так: «Спочатку князі складають загальний рід, який володів спільно всією руською землею. Відношень щодо власності немає і не може бути, тому що немає сталої осілості. Князі безперервно переходять з місця на місце, з одного володіння в інше, керуючись старшинством у своєму роді. Згодом вони починають осідати на місцях. Коли це сталося, князівський рід поділився на галузі, з яких кожна почала володіти окремою землею — областю або князівством»^{32–33}. Думку С. М. Соловйова підтримав В. Й. Ключевський, який називав руського князя «бродячим гостем, рухливим витязем»³⁴.

С. М. Соловйов і В. Й. Ключевський не розуміли соціального змісту тих відносин, які вони назвали родовими. Але ці відносини не вигадані. У них історики правдиво вбачали специфіку політичного ладу Київської Русі. С. М. Соловйов і В. Й. Ключевський помилково не визнавали феодального характеру політичних відносин на Русі. Тут родинні династичні зв'язки між князями поєднувалися з характерними для політичного ладу феодального суспільства васальними відносинами і наклали певний відбиток на політичні і юридичні інститути. Між батьками і синами або між братами чи іншими родичами, що займали різні щаблі феодальної ієрархії, не було таких юридичних кордонів, як між сторонніми особами. Не існувало васальних договорів, які замінялися звичаєвими нормами родинних відносин.

Своєрідна політична система мала позитивне і негативне значення в житті країни. Вона сприяла об'єднанню сил у боротьбі із зовнішньою небезпечкою і в той же час посиленню феодальних міжусобиць.

Характерною рисою політичного життя Київської Русі була майже постійна внутрішня боротьба між окремими князями та їх угрупованнями за київський великокнязівський стіл, за більш вигідні феодальні володіння. Ця боротьба породжувалася самим характером феодального суспільного ладу часів середньовіччя. Повільний ріст продуктивності праці обмежував зростання ренти. Щоб підвищити прибутки, феодали намагалися збільшувати число підданих, які зобов'язані платити ренту, отже, розширювати свої володіння або захоплювати додаткові землі.

^{32–33} С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. I, М., 1959, стор. 672.

³⁴ В. О. Ключевский. Боярская дума, М., 1909, стор. 32.

Але країна вже була поділена на феодальні володіння. І розширення маєтків здійснювалося феодалом лише за рахунок володінь іншого землевласника. Ось головна причина феодальних міжусобиць в усіх країнах. Але в Київській Русі були і додаткові обставини, що посилювали міжусобиці.

Результатом міжусобної боротьби в Київській Русі була дуже часта зміна феодалами своїх володінь. С. М. Соловйов і В. Й. Ключевський мали рацію, коли відзначали велику рухливість князів по території Русі. Особливо збільшилися князівські пересування з другої половини XI ст. Так, Святополк Ізяславич князував у Полоцьку, Новгороді, Турові і Києві; Давид Святославич — у Смоленську, Новгороді, знову в Смоленську і в Чернігові; Олег Святославич — в Чернігові, Тмутаракані, знову в Чернігові і в Новгороді; Володимир Всеволодович (Мономах) — тричі в Чернігові, двічі в Переяславі і в Києві; Юрій Володимирович (Долгорукий) — в Суздалі, Переяславі, Києві, знову в Суздалі, знову в Києві; Ізяслав Мстиславич — в Курську, Мінську, Володимирі-Волинському, Переяславі і Києві; Мстислав Ізяславич — в Переяславі, Пересопниці, Дорогобужі, Луцьку, знову в Переяславі, Володимирі, Каневі і Києві.

Змінюючи свої володіння, князі змінювали і джерела прибутків — втрачали старі й здобували нові. Але таке явище можливе лише за умов, коли основним джерелом прибутків була данина, а не власні господарства феодалів. Бо останні не могли вільно переходити з рук в руки ворогуючих господарів. Феодал, який змушений був залишати володіння, намагався б забрати майно або навіть знищити його. Новому власнику необхідні були значний час і кошти, щоб організувати господарство на новому місці. Інша справа — данина. Це джерело прибутків існувало незалежно від того, хто ним володів, і легко переходило від одного феодала до іншого.

С. М. Соловйов і В. Й. Ключевський причиною частих змін князями своїх володінь вважали родинну систему «лестничного восхождення», тобто мирне заміщення звільнених княжинь іншими князями відповідно до значення князівства в країні і місця князя у князівському роді. Насправді у заміщеннях вигідних володінь панувало право сильного, а не старшого. Найбільш виразно це проявлялося у змінах київських великих княжинь. Після смерті великого князя київського одразу розпочиналася боротьба претендентів за спадщину. І, всупереч родовій теорії, не було випадку, коли б Київ одержував старший. Після смерті Святослава боролися за Київ Ярополк, Олег і Володимир; переміг молодший брат Володимир. Після смерті Володимира, в результаті тривалої боротьби претендентів, київський стіл зайняв четвертий з братів — Ярослав. Він заповідав Київ старшому сину Ізяславу, але останній змушений ділити великокнязівську владу з двома іншими братами і двічі зовсім залишити столицю Русі. Пізніше претенденти боролися за правління Руссю ще за життя київського князя.

Як не парадоксально, міжусобна боротьба на Русі підсилювалася саме через родинні відносини між князями. Князі Київської Русі знали, що всі вони — нащадки одного предка — великого київського князя і мають рівні права на його спадщину. Характерним в цьому відношенні є епізод, що стався у 1195 р. Рюрик Ростиславич, який був тоді київським князем разом з братами Давидом і Всеволодом, послав до Ярослава Всеволодовича та інших Ольговичів послів з вимогою: «Целуй к нам крест со всею своею братьею, яко вы не искати отцины нашея Киева і Смоленска под нами и под нашими детьми». Ольговичи на це відповіли: «Ми есмы не угре, ни ляхове, но единого деда есмы внуци; при

вашем животе не имщем его, ать по вас, кому бог даст»³⁵. Приналежність князів до одного роду юридично і морально оправдовувала їх агресивні дії.

Одночасно родинні відносини між князями були фактором, який сприяв збереженню єдності держави і об'єднанню її сил для боротьби з ворогами. Князівський рід, звичайно, не був колективним власником руської землі, як вважали прибічники родової теорії. Принципами приватної власності просякнуті законодавство Київської Русі і приватні юридичні документи. За приватну власність точилася міжусобна боротьба. І все ж у князів, поряд з усвідомленням рівних прав на спадщину великого київського князя, існувало і певне розуміння обов'язків щодо цієї спадщини, щодо країни в цілому.

Ідея про спільну відповідальність князів за руську землю, як спільну спадщину, виразно висловлена у заповіті Ярослава Мудрого: «Да аще будете в любви миж собою, бог будет в вас, и покорить все противные под вы. И будете мирно живуще. Аще ли будете ненавидно живуще, в распрях и которающася, то погибнете сами и погубите землю отец своих и дед своих, оже налезоща трудом своим великим: но пребывайте мирно, послушающе брат брата»³⁶.

Згідно з літописними свідченнями ця ідея була дуже поширеною і князі її повторювали неодноразово. «Почто губим руськую землю сами на ся потору деюще?» — звертався Володимир Мономах до князів на Долобських з'їздах. — А половци землю нашу несуть розко, и ради суть, оже между нами рати. Да ноне отселе имемся в единое сердца и блюдем русские землю»³⁷.

Не завжди князям удавалося перебороти суперечки і організувати спільні дії на користь Русі. Але дещо їм вдалося. В 1097 р. відбувся князівський з'їзд у Любечі, на якому обговорювалися питання про нормалізацію відносин між феодалами; в 1100 р. на Витачівському з'їзді було укладено угоду про припинення ворожнечі між князями; на з'їздах у 1103 і 1111 рр. князі домовилися про спільні походи проти половців. Найбільші спільні переможні походи проти половців відбулися у 1166, 1168, 1184, 1201, 1203 рр.

Звичайно, при здійсненні цих заходів князі керувалися реальними спільними потребами — потребами оборони своїх володінь, що зазнавали половецьких нападів, оборони торговельних шляхів тощо. Але існували і моральні стимули, зокрема родинні зв'язки, етнічна єдність країни тощо.

Вище було висвітлено лише деякі характерні для Київської Русі риси феодалізму. Без усвідомлення їх неможливо зрозуміти особливостей соціального життя країни, її державного ладу і політичних подій. Якщо країна протягом понад двох століть витримувала натиск кочівників і якщо суспільство зберігало певну єдність за умов феодальної роздрібності, то причиною цього були значною мірою відносно прогресивні для середньовіччя форми феодальних відносин і особливі форми державного ладу, де характерні для феодального суспільства васальні відносини поєднувалися з родинними династичними відносинами між представниками вищих шаблів феодальної ієрархії.

³⁵ Ипатьевская летопись, Спб., 1871, стор. 462-463

³⁶ Повесть временных лет, ч. I, стор. 108.

³⁷ Там же, стор. 170.

Повідомлення

ДІЯЛЬНІСТЬ КПРС У ПІДГОТОВЦІ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ У РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

О. І. ЛУТЧЕНКО

Досвід роботи Комуністичної партії по підготовці інженерно-технічних кадрів має велике теоретичне і практичне значення. Успішне вирішення цієї проблеми в роки довоєнних п'ятирічок безпосередньо вплинуло на здійснення індустріалізації країни, на будівництво соціалізму в СРСР. «Без цього,— говорив В. В. Куйбишев,— Радянська держава далі рухатись не могла»¹.

Приступаючи до виконання першого п'ятирічного плану, що передбачав побудову фундаменту соціалістичної економіки, радянська країна мала в промисловості близько 51 тис. інженерно-технічних спеціалістів і економістів. З них 39% становили практики-висуванці без вищої або середньої спеціальної освіти. Інженерно-технічних працівників, у порівнянні із загальним числом робітників зайнятих у промисловості СРСР, було вдвоє менше², ніж у передових капіталістичних країнах і тільки трохи більше ніж у дореволюційній Росії.

На багатьох великих заводах було всього по одному інженерові, а головні цехи і відділи очолювали здебільшого техніки і практики. Ще гірші справи були на підприємствах менш індустріальних районів Радянського Союзу³. До того ж, більшість спеціалістів, які працювали на підприємствах з старим устаткуванням, теоретично і практично була не підготовлена до швидкого оволодіння новим виробництвом в умовах індустріалізації країни.

Масштаби і темпи підготовки нових інженерно-технічних кадрів відставали від розвитку індустріалізації. Втузи готували спеціалістів тільки з відривом від виробництва, за застарілими програмами, користуючись слабкою навчально-матеріальною базою. Відчувалась насамперед гостра потреба в кваліфікованих викладачах. Вища школа значною мірою комплектувалась студентами не пролетарського походження. Потрібно було докорінно змінити такий стан.

Після XIV з'їзду партії проблема кадрів майже не сходила з порядку денного Пленумів Центрального Комітету: на квітневому (1928 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) стояло питання про шахтинську справу; про неї говорилось і на спеціальному липневому Пленумі того ж року, рішення якого відобразили і основні питання роботи вищої технічної школи — розширення мережі втузів, технікумів і робітфаків, комплектування складу студентів, навчальну роботу й

¹ «Торгово-промышленная газета», 17 червня 1928 р.

² В. А. Ш м е л е в. Вопросы подготовки инженерно-технических кадров, М., 1931, стор. 8.

³ «Торгово-промышленная газета», 29 березня 1928 р.

виробничу практику, громадсько-політичне виховання, матеріальне становище студентів і викладачів, фінансування технічної освіти, розподіл молодих спеціалістів.

З метою втілення в життя накресленою партією програми підготовки інженерно-технічних кадрів, у квітні 1928 р. рішенням Політбюро було створено комісію ЦК для розробки питань поліпшення роботи вищих і середніх технічних учбових закладів і правильного розподілу червоних спеціалістів і господарників.

Листопадовий Пленум ЦК ВКП(б) (1929 р.) звернув увагу на виконання рішень липневого Пленуму, конкретизував їх, підтвердивши, що боротьба за підготовку нових, радянських кадрів — невідкладне завдання не лише органів Наркомосу, а й партійних організацій⁴. Крім того, вживалися заходи щодо створення широкої мережі очних і заочних втузів, технікумів, різних шкіл і курсів для підготовки і перепідготовки протягом трьох років основної маси працівників — висуванців-практиків. Центральний Комітет партії постійно займався проблемою підготовки кадрів.

Мережа навчальних закладів і кількість кваліфікованих спеціалістів зростала. До жовтня 1929 р. в народному господарстві їх уже нарахувалось удвічі більше, ніж у 1927 р.⁵

На основі рішень липневого і листопадового Пленумів ЦК ВКП(б) 1930 р. був переломним в проведенні реформи вищої та середньої технічної школи. Передусім розширювалась мережа втузів за рахунок створення нових і реорганізації багатофакультетних вузів. Найбільші факультети було перетворено в самостійні галузеві інститути із скороченням строку навчання (до 3—4 років) і явно вираженою спеціалізацією. В результаті цього уже 1932 р. по Радянському Союзу замість 30 багатофакультетних вузів, нарахувалось 168 галузевих, в тому числі 60, створених за рахунок розукрупнення державних університетів*.

Реорганізувалися вузи Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська та інших міст України. Багато технікумів було перетворено в інститути, а профтехшколи — в технікуми; введено виробничу практику; учбові плани і програми перероблено з метою відображення в них найновіших досягнень науки і техніки, а також нових напрямків розвитку народного господарства; вузи, технікуми передано у відомство господарських наркоматів; змінилась географія учбових закладів.

Створювалися центри підготовки інженерно-технічних спеціалістів і в нових промислових районах Уралу, Сибіру, Середньої Азії та Далекого Сходу. Система підготовки студентів проводилась відповідно до економічного районування країни, напрямків її господарського і культурного будівництва. Крім того, було уніфіковано систему вищої і середньої технічної освіти, в якій до 1930 р. був різнобій. Так, на Україні технікуми готували інженерів вузького профілю, а профтехшколи — техніків. Відтепер технікуми почали готувати спеціалістів із середньою освітою, а вузи — з вищою.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...), ч. II, М., 1954, стор. 590.

⁵ Инженерно-технические кадры промышленности. — Материал сектора труда, рационализации и себестоимости ПТЭУ ВСНХ СССР, М., 1930, стор. 7.

* Наприклад, тільки на базі Київського політехнічного інституту було створено 8 інститутів, колишньої Московської гірничої академії — 6. В цілому галузеве розукрупнення дало позитивні результати, але в ряді випадків виділені в самостійні «карликові» вузи, з вузьким профілем підготовки спеціалістів, призвело до розсосередження викладачів і розпилення навчально-виробничої бази учбових закладів.

У ці ж роки швидко розвивалась вища заочна і вечірня освіта. У 1929 р. при ВРНГ СРСР було відкрито перший інститут заочної технічної освіти, а до кінця п'ятирічки уже працювало 47 заочних і вечірніх вузів. Лише в заочних вузах, підпорядкованих Народному Комісаріату важкої промисловості СРСР у 1933 р. навчалось 26 тис. кваліфікованих робітників, майстрів та інших спеціалістів⁶. На кінець 1932 р. по Україні 50% студентів інститутів важкої і 40% харчової промисловості навчались без відриву від виробництва⁷. Деякі технічні вузи стали цілими учбовими комбінатами. Наприклад, у 1930 р. в Донецькому металургійному інституті навчалось 2,5 тис. студентів. В тому ж році там відкрито заочне відділення, на яке поступило 630 студентів, а також вищі інженерні курси на 52 чол., відділ інституту при Донецькому металургійному заводі на 550 чол., та вечірні філіали при Макіївському і Алчевському металургійних заводах, де навчалось 250 чол.⁸

Керівних кадрів для промисловості готували 23 промислових академії, створені в 1927—1932 рр., де навчалось 9 тис. слухачів⁹. Тільки на великих підприємствах Москви і області було створено 20 філіалів¹⁰. У 1930 р. почав працювати Харківський філіал Московської промислової академії, створеній на базі курсів червоних директорів, а в 1931 р.— Українська промакадемія з вечірнім філіалом у Харкові, Києві, Дніпропетровську, Донецьку та Одесі¹¹. Їх випускники відіграли важливу роль у завершенні технічної реконструкції народного господарства.

У 1930 р. виникла нова форма підготовки інженерно-технічних кадрів без відриву від виробництва — через заводи-втузи, які створювались на підприємствах добре оснащених технікою. Такі заводи-втузи було відкрито на Харківському електромеханічному заводі, Московському заводі «Серп і Молот», Ленінградському металічному заводі, Штерівській електростанції, шахті ім. Ілліча в Кадіївці та інших підприємствах.

На кінець першої п'ятирічки робітничо-селянський прошарок становив 70—80% студентства країни, а в окремих втузах — 90%¹². В Дніпропетровському металургійному й Одеському електротехнічному втузах цей прошарок досяг майже 100%. Основним джерелом поповнення вузів були робітфаки. На Україні число робітфаків за роки першої п'ятирічки збільшилося з 48 до 545, а студентів у них, відповідно, — з 9,8 до 81 тис. чол.¹³

Одноразово з робітфаками створювалися фабрично-заводські технічні курси на підприємствах: Дніпропетровському заводі ім. Петровського, Дніпродзержинському ім. Дзержинського, Луганському паровозобудівному та ін. Тут готували майстрів, техніків та інженерів.

Джерелом поповнення радянських спеціалістів були так звані «парттисячники» із середовища яких вийшло багато талановитих керівників промислових підприємств. Так, наприклад, 1929 р. Московську гірничу академію закінчили інженери-металурги: І. Ф. Тевосян, А. П. Завенягин, В. С. Ємельянов, які згодом стали керівними працівниками союзного масштабу.

⁶ Новые кадры тяжелой промышленности (1930—1933), М., 1934, стор. 122.

⁷ Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967, стор. 81.

⁸ Там же.

⁹ Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства СССР, М., 1933, стор. 218.

¹⁰ Московський партійний архів, ф. 3, оп. 11, од. зб. 29, арк. 105.

¹¹ Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні, К., 1970, стор. 92.

¹² Собрание законов СССР, М., 1932, № 68, ст. 409.

¹³ Розвиток української культури за роки Радянської влади, стор. 81, 82.

У 1930 р. профспілки направили на навчання до вузів за «набором індустріалізації» понад 2 тис. «профтісячників», понад 98% яких становили робітники¹⁴.

Всього за першу п'ятирічку кількість вузів у країні збільшилась втричі, технікумів — понад 3,5 раза, робітфаків — в 10 разів, а кількість студентів, відповідно, в 5, 3,5 і 7 разів¹⁵.

Якщо в 1913 р. на Україні було 27 вузів, де навчалось 35 тис. студентів, то в 1933 р. їх нараховувалось уже 190 з 106 400 студентами¹⁶.

Тільки за першу п'ятирічку в народне господарство СРСР прийшло 67,7 тис. інженерів і 98,6 тис. техніків¹⁷. В результаті число спеціалістів у великій промисловості потроїлося, в народному господарстві збільшилося в 4 рази, техніків у 5 раз.

На кінець першої п'ятирічки спеціалісти, які здобули вищу і середню спеціальну освіту при радянській владі, становили 46,4% від загальної кількості спеціалістів усіх галузей народного господарства, а в промисловості — 67,4%¹⁸. Незважаючи на безсумнівні успіхи у справі підготовки технічних кадрів, ця проблема залишалась гострою і надалі.

В зв'язку з цим XVII з'їзд партії в постанові «Про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933—1937 рр.)» вказував, що «вирішальною умовою здійснення технічної реконструкції, освоєння техніки і виконання завдань щодо продуктивності праці є підготовка кваліфікованих робітників, техніків і інженерів, розв'язання проблеми створення власної пролетарської виробничо-технічної інтелігенції»¹⁹.

В доповіді на XVII партконференції (1932 р.) Г. К. Орджонікідзе заявив про нехватку технічних кадрів і труднощі, що відчувалися при освоєнні нових підприємств, виникали в основному із-за недостатньої кількості кадрів.

Важливу роль по підвищенню якості підготовки молодих спеціалістів відіграв новий порядок прийому у вузи: з 1932 р. вводились вступні іспити з основних дисциплін, що давало змогу відібрати найбільш підготовлених і здібних. В окремих вузах та на деяких факультетах подовжувалися строки навчання. Було відновлено практику підготовки й захисту дипломних робіт і проектів, скасовано колективну здачу заліків, збільшено час на вивчення загальнонаукових, загальнотехнічних та спеціальних дисциплін, ліквідовано малі вузи. Студенти набиралися з випускників загальноосвітніх середніх шкіл, основним призначенням яких стала підготовка школярів до вступу у вищі навчальні заклади. В цьому відбивались і успіхи будівництва соціалізму, і корінні зміни в соціальній структурі СРСР. Необхідність робітфаків відпала, а в 1940 р. вони зовсім перестали існувати. Для посилення загального керівництва вищою технічною освітою при ЦВК СРСР було створено Комітет вищої технічної освіти на чолі з Г. М. Кржижановським.

Отже, друга п'ятирічка ввійшла в історію, як період корінної перебудови вищої і середньої спеціальної освіти відповідно до нових потреб соціалістичної держави.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 54, од. зб. 24, арк. 40.

¹⁵ Высшее образование в СССР. Статистический сборник, М., 1961, стор. 236; Культурное строительство СССР. Статистический сборник, М., 1940, стор. 100.

¹⁶ Ф. Д. Овчаренко. Наука Советской Украины, К., 1969, стор. 155; Народне господарство УРСР. Статистичний довідник, К., 1935, стор. 579.

¹⁷ Культурное строительство СССР, стор. 112.

¹⁸ Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні, стор. 92.

¹⁹ КПРС в резолюціях..., ч. III, стор. 201.

Дальше формування радянської інженерно-технічної інтелігенції йшло двома основними шляхами: а) через вищі і середні спеціальні учбові заклади; б) висуненням на керівну роботу висококваліфікованих виробничників (робітників-стахановців, бригадирів, майстрів). Що ж до старих спеціалістів, робота по залученню яких до господарського і державного будівництва продовжувалася всі роки індустріалізації, то вони на той час ввійшли як органічна частина до загального складу радянської інтелігенції. Допоміжним шляхом підготовки були: велика сітка різноманітних шкіл і курсів, що здійснювали підготовку і перепідготовку як дипломованих так і не дипломованих працівників.

Дедалі більшого значення набувало заочне навчання, яке постановою РНК СРСР від 29 серпня 1938 р. «Про вище заочне навчання» було зрівняне з стаціонарною системою. Для студентів заочників вводилось обов'язкове очне складання іспитів і заліків з усіх дисциплін та видача дипломів після захисту дипломного проекту або складання державних екзаменів на загальних підставах (раніше заочна вища освіта прирівнювалася до курсової системи навчання)²⁰.

Однак, бурхливе зростання соціалістичної індустрії вимагало підвищення рівня роботи вузів, поліпшення підготовки технічних спеціалістів. В травні 1935 р. створена Комісія Політбюро ЦК партії на чолі з секретарем ЦК ВКП(б) А. О. Ждановим для розробки заходів щодо поліпшення роботи вищої школи.

Вивчивши стан справ, комісія зробила висновок про наявність серйозних недоліків у забезпеченні вузів кваліфікованими викладачами і навчальною літературою, а також у виховній роботі серед студентів.

В керівництві вузами, зокрема, була відсутня єдиноначальність. З метою дальшого поліпшення керівництва всіма галузями вищої освіти в країні, 1936 р. замість Комітету вищої технічної освіти було створено Всесоюзний Комітет у справах вищої школи при РНК СРСР. А 23 червня того ж року прийнято постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про роботу вищих учбових закладів та про керівництво вищою школою», яка відіграла вирішальну роль у поліпшенні роботи вузів і втузів.

Відповідно до завдань кращого використання нової техніки і швидкого зростання продуктивності праці було переглянуто застарілі підручники, навчальні посібники і видано нові.

Водночас з перебудовою роботи вищої освіти відбулися зміни і в складі професорсько-викладацького персоналу. На кінець другої п'ятирічки в СРСР налічувалося 27 532 штатних професори і викладачі, з яких 32% працювали у втузах важкої промисловості²¹. Майже половина останніх здобули вищу освіту в роки першої та другої п'ятирічок²².

На основі ленінської національної політики за ці роки було вирішено важливе питання створення широкої мережі вузів і втузів у національних республіках і областях, підготовки національних кадрів. Розвиток економіки і культури, виникнення нових індустріальних центрів у республіках, викликали велику потребу в кваліфікованих кадрах.

В Білоруській, Казахській, Узбецькій, Туркменській, Таджикиській, Киргизькій, Азербайджанській, Вірменській, Литовській, Молдавській республіках до того часу не було жодного вищого навчального закладу²³. В Туркменії, Таджикистані, Киргизії, в 12 АРСР і 45 краях і областях до 1917 р. не було жодного середнього спеціального закладу²⁴.

²⁰ Культурное строительство СССР. Статистический сборник, М., 1956, стор. 202.

²¹ «Высшая школа», 1938, № 67, стор. 15.

²² Кадры тяжелой промышленности в цифрах, М., 1936, стор. 148—149.

²³ Культурная революция в СССР. 1917—1965 гг., М., 1967, стор. 148.

²⁴ Сборник научных работ кафедр марксизма-ленинизма, Сталинабад, 1958, стор. 59.

В 1941 р. в згаданих десяти республіках діяли вже 130 вищих і 642 середніх спеціальних учбових закладів, де навчалось близько 94 тис спеціалістів вищої і 146,8 тис. середньої кваліфікації²⁵.

Крім того, підготовка національних кадрів велась і другим шляхом. За вказівкою Радянського уряду щороку до вищих учбових закладів Москви, Ленінграда, Києва, Харкова та інших міст приймалась поза конкурсом молодь Узбекистану, Таджикистану, Туркменії, Киргизії, Казахстану та інших республік. Тільки за роки першої п'ятирічки із Узбекистану було послано на навчання у вузи центральних міст країни близько 500 чоловік²⁶.

Успішній підготовці кадрів інженерно-технічної інтелігенції допомогло введення 1934 р. у вузах і технікумах безплатного навчання і забезпечення більшості студентів державними стипендіями, скасування соціальних обмежень при вступі у вищі та середні спеціальні навчальні заклади. Прийняті Радянським урядом рішення свідчили про величезні завоювання соціалізму в нашій країні і, особливо, про соціальні зміни в структурі радянського суспільства. Велике значення в поліпшенні підготовки спеціалістів (інженерів, техніків) мав перехід середньої школи, починаючи з 1932 р. на 10-річний термін навчання.

Отже, в роки довоєнних п'ятирічок сформувалась система радянської вищої технічної школи і вирішена одна з найскладніших проблем — створення соціалістичної інтелігенції, в тому числі й інженерно-технічних кадрів. Якщо в 1928 р. в народному господарстві налічувалось 47 тис. інженерів і 51 тис. техніків, то в 1941 р., відповідно, стало 290 тис. і 320 тис. чоловік²⁷.

В 1934 р. на Україні робітники і селяни становили 65,2% виробничо-технічних спеціалістів, майже вдвічі більше, ніж у 1925 р.²⁸

Внаслідок роботи Комуністичної партії в Радянському Союзі була створена соціалістична інтелігенція, в тому числі й технічна. Проблема підготовки інженерно-технічних кадрів партією вирішувалась плано-мірно і комплексно, з урахуванням перспектив на майбутнє.

Наша країна вийшла на одне з перших місць у світі за кількістю закладів, студентів і кваліфікованих спеціалістів.

За роки довоєнних п'ятирічок в СРСР було підготовлено 869 тис. інженерів і 1 592 тис. техніків²⁹. В промисловості тільки інженерів збільшилось більше ніж в 6 разів³⁰. На Україні в 1940/41 навчальному році у вузах навчалось більше студентів, ніж в Англії, Франції та Італії, взятих разом³¹. До початку третьої п'ятирічки на Україні було лише 35³² індустріально-технічних вузів, тобто на 8 учбових закладів більше, ніж у всій дореволюційній Росії. Кількість інженерів у промис-

²⁵ Народное хозяйство СССР в 1960 году. Статистический ежегодник, М., 1961, стор. 769, 772, 786. Підрахунки автора.

²⁶ А. Хутбеков. Из истории культурного строительства в Узбекистане в годы первой пятилетки, Самарканд, 1959, стор. 62.

²⁷ Народное хозяйство СССР в 1958 году. Статистический ежегодник, М., 1959, стор. 674.

²⁸ Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні, стор. 92.

²⁹ Народное хозяйство СССР в 1958 году. Статистический ежегодник, М., 1959, стор. 837; Среднее специальное образование в СССР. Статистический сборник, М., 1962, стор. 99.

³⁰ Высшее образование в СССР. Статистический сборник, М., 1961, стор. 45.

³¹ Досягнення Радянської України за 40 років. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 116.

³² Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні, стор. 95.

ловості України за період з 1928—1940 рр. збільшилась з 3,5 тис. до 61,9 тис. чол.³³, або більше ніж в 17,5 раза.

Це була велика перемога Комуністичної партії в створенні інженерно-технічних кадрів, які відіграли велику роль в успішному здійсненні індустріалізації країни, будівництві соціалізму, а в тяжкі роки Великої Вітчизняної війни в успішній перебудові і розгортанні воєнної економіки, швидкому відновленні розореного війною народного господарства та новому бурхливому розвитку економіки за останнє двадцятиріччя.

Здійснились пророчі слова великого Леніна про те, що робітничий клас, взявши владу в свої руки, під керівництвом Комуністичної партії створить всі можливості для освіти трудящих, зуміє довести вміння управляти не гірше ніж так звані «вищі класи»³⁴ справами суспільства, розвивати народне господарство, науку, культуру.

³³ Українська ССР в цифрах, К., 1967, стор. 145; Розвиток Української культури за роки Радянської влади, стор. 83.

³⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 366.

АНТИКЛЕРИКАЛІЗМ І АТЕЇЗМ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

М. А. ЧЕЛАК

Поширення антиклерикальних і атеїстичних ідей на селі в період революції 1905—1907 рр. можна зрозуміти лише у зв'язку з гострою боротьбою селян проти самодержавства і поміщиків, проти церковного і монастирського землеволодіння, поборів духовенства, посилення їх антинародної діяльності.

Боротьба трудящих справила великий вплив на світогляд селян, стала найкращою школою атеїстичного виховання широких народних мас. Революція завдала ударів ідеологічній основі самодержавства — православної вірі, поглиблювала антицерковні настрої, вела до занепаду релігійності. Чимало простих людей почало розуміти покору, слухняність як ознаки рабства. На зміну цим, любим серцю духовенства яkostям віруючих, приходили почуття людської гідності, солідарності, рішучості добиватися звільнення «своєю власною рукою». Такі настрої відобразилися, зокрема, у виступах селян-депутатів Державної думи проти поміщицької земельної власності та нових асигнувань на утримання духовенства. Так, селянин Київської губернії Сахно запитував з думської трибуни: «Чому поміщикам можна тримати багато землі, а для селян залишається саме тільки царство небесне?»¹.

Як у Росії, так і на Україні, на початку ХХ ст. церква опинилася в умовах зростаючої безвихідної кризи, викликаній тим, що трудящі хоча і поступово, але дедалі більше звільнялись від впливу реакційної релігійної ідеології. Криза загострилася і особливо яскраво проявилася у роки першої народної революції епохи імперіалізму, коли підспудні антиклерикальні й атеїстичні настрої пригнічених народних мас вилились у відкритий антицерковний рух.

Зіставляючи боротьбу за розв'язання аграрного питання в Росії у 1905—1907 рр. з попередніми революціями ХІХ ст. в Західній Європі, В. І. Ленін писав: «Наше селянство створило в перший же період російської революції аграрний рух незрівнянно більш сильний, виразний,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 338.

політично свідомий, ніж у попередніх буржуазних революціях XIX століття»². Органічною, складовою частиною цього руху були виступи селян за ліквідацію залишків середньовіччя, за повну свободу совісті. Без повалення самодержавства, без повної демократизації політичного устрою не можна було домогтися здійснення цих вимог. В ході боротьби за їх здійснення в селянських масах поширювався скептицизм, що поступово переростав в антиклерикалізм і атеїзм. В. І. Ленін відзначав, що умови життя сільського трудівника «...породжують — проти його волі і поза його свідомістю — дійсно революційне озлоблення проти поборів і готовність рішучої боротьби з середньовіччям»³.

Більшовицька партія всіляко підтримувала і спрямовувала боротьбу на селі проти поміщиків у рясах і без ряс. У резолюції III з'їзду РСДРП сказано, що «...соціал-демократія ставить своїм завданням найенергійнішу підтримку всіх революційних заходів селянства, які можуть поліпшити його становище, аж до конфіскації поміщицьких, казенних, церковних, монастирських та удільних земель»⁴. Антицерковні виступи особливо посилювалися після 9-го Січня і поширювалися по всій країні в ході першої російської революції. Найактивніша частина селянства вимагала відібрати церковні і монастирські землі, знищити різні побори духовенства. «...Століття кріпосного гніту і десятиріччя форсованого пореформеного розорення зібрали гори ненависті, злоби і одчайдушної рішучості. Прагнення змести доценту і казенну церкву, і поміщиків, і поміщицький уряд, знищити всі старі форми і розпорядки землеволодіння, розчистити землю, створити на місце поліцейсько-класової держави співжиття вільних і рівноправних дрібних селян, — це прагнення червоною ниткою проходить через кожний історичний крок селян у нашій революції»⁵, — писав В. І. Ленін.

Нерідко селяни самовільно захоплювали монастирські землі, забороняли монахам збирати врожай з поля, палили палаци і маєтки поміщиків, розбивали амбари і роздавали хліб голодуючим. Вони вважали, що земля повинна належати тим, хто її обробляє, а, отже, вимагали конфіскації не лише поміщицьких, але й церковних і монастирських земель. Боротьба проти поміщицько-церковно-монастирського землеволодіння доповнювалась протестами проти поборів духовенства. Так, у 1905 р. нарада Кременчуцької земельної управи за участю селян винесла постанову: «Необхідно, щоб духовенство одержувало платню від казни і щоб були припинені ним всілякі побори з народу»⁶.

Збагнувши ситуацію, синод розіслав по єпархіях спеціальну постанову, в якій пропонував архієреям вжити заходів до того, щоб причет настирливо не вимагав плати за церковну службу і не робив би «натуральних» зборів, бо це остаточно підірве авторитет духовенства серед віруючих. Авторитет церкви і релігійність під час революції дедалі більше падали. Наприклад, 1905 р. у с. Плоске Київської губернії селяни відмовилися прийняти призначеного священника і замкнули церкву. Умовляння благочинного не дали наслідків. Тоді поліція зламала замки і ввела до церкви священника. Але на службу пішли лише куркулі.

Більшовицькі організації України у своїй усній і друкованій пропаганді допомагали жителям села усвідомити класову роль церкви.

² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 37.

³ Там же, стор. 372.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 76.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 175.

⁶ «Право» (еженедельная юридическая газета), 11 лютого 1906 р.; «Церковная газета», 1906, № 13, стор. 9.

У відповідь на це синод і єпархіальні архієреї пропонували священникам наголошувати у проповідях, що власність поміщиків на землю є божественним установленням, що вона священна і недоторканна. Такі ідеї проголошувала і церковна преса. 27 жовтня 1905 р. синод випустив листівку під назвою «Пастирське повчання народів», якою закликав припинити розгром поміщицьких маєтків⁷. Керуючись цією настановою, сільські священники з амвонів виголошували проповіді про те, що захоплення поміщицьких земель є гріховною справою, а винуватці будуть жорстоко покарані богом. Подібні заклики, що дедалі частішали, викликали гнівні протести народу.

Духовенство розуміло, яку велику силу становить революційний союз робітничого класу і селянства. У статті «Що нам робити у зв'язку з народними хвилюваннями», надрукованій у додатку до журналу «Церковные ведомости», цей союз розглядається як головна сила і небезпека, що загрожує «найстрашнішою катастрофою», тобто перемогою революції. Церковні пастирі боялися, що народ, не чекаючи царства небесного, зрозуміє свою силу і роль у житті суспільства й об'єднається для спільної боротьби проти гніту самодержавства, візьме свою долю у власні руки. «Успіх фабричних страйкарів, які домоглися покращення свого становища, легко може сприяти зміцненню в народних масах переконання, що і вони складають величезну силу і могли б при сміливості і згуртованості домогтися поліпшення свого становища»⁸.

Ідеологи церкви закликали до протидії «богохульній» соціал-демократичній пропаганді на селі шляхом поширення серед селянства релігійної літератури: «Нехай би всі зайнялися виданням і поширенням у народі заспокоюючих брошур у необмеженій кількості»⁹. Депутат Державної думи від Київської губернії С. В. Нечитайло заявив: «Справді, ми народ невчений. Чому ж цей народ учиться на селі? Будь-яка прогресивна газета заборонена, будь-яка прогресивна книга заборонена. Останнім часом він не може читати нічого, крім почаєвських листків, що розкидані всюди, по всіх закутках. Ці листки тільки розпалюють нас на боротьбу з усіма націями, з євреями і т. ін.»¹⁰

«Слово боже» не могло зупинити селянство. Установчий з'їзд Всеросійської Селянської спілки, що відбувся у Москві в липні 1905 р., одностайно ухвалив відібрати без викупу монастирські та церковні землі. З'їзд прийняв резолюцію про свободу совісті, позбавлення духовенства виборчого права. На Україні подібні рішення ухвалювали селянські з'їзди і наради, їх записували до статутів організацій Селянської спілки. В Охтирському і Сумському повітах селяни виступили не тільки проти поміщицьких, але й монастирських володінь, зокрема в першому вирубали ліс Ряснянського Свято-Димитрівського монастиря, забрали хліб з млина, сільськогосподарський реманент і харчі. У Сумському повіті за один день було зрубано і вивезено лісу з площі близько 50 дес., що належала монастирю Софронієвої Пустелі. В ухвалі, прийнятій 13 грудня 1905 р., на зборах селян с. Каложного Прилуцького повіту Полтавської губернії говорилось: «Ми не хочемо більше терпіти неправду і неволю, всі ми приєднуємось до міських робочих людей, що називають себе соціал-демократами і вже давно борються за свої права, і разом з ними будемо домагатися задоволення однакових вимог і утвердження нового, народного уряду»¹¹.

⁷ ЦДА СРСР у Ленінграді, ф. 796 (Капцелярія синоду), оп. 136, 1905, арк. 3175.

⁸ Прибавлення к «Церковным ведомостям», № 49, 1905 р., стор. 2116.

⁹ Там же, стор. 2117.

¹⁰ Революція 1905—1907 рр. на Україні, К., 1949, стор. 440.

¹¹ Полтавський обласний державний архів, ф. 2, 1906 р., спр. 137, арк. 5.

За неповними відомостями, на Україні у 1905—1907 рр. відбулося близько 250 виступів проти духовенства. У деяких губерніях духовенство створювало збройні загони для захисту своїх володінь.

Боротьбу сільського населення проти монастирського і церковного землеволодіння, проти політики церкви на чолі з синодом спрямовували більшовицькі організації України, які закликали селян «змести до щенту і казену церкву»¹². Вимогу свободи совісті, відокремлення церкви від держави і школи від церкви, використання церковних капіталів для відкриття шкіл і лікарень підтримували найсвідоміші жителі тих сіл, де вплив більшовиків був найбільшим.

Щоб паралізувати революційний рух селянства, царизм, синод і «князі церкви» ставили перед сільськими священиками завдання посилити релігійну пропаганду, умиротворчо впливати на схвильований народ. Коли 4 листопада 1905 р. «святійший» синод у повному складі представлявся Миколі II, на привітання митрополита Антонія цар сказав: «Дуже сподіваюся, що все духовенство, особливо сільське, докладе щире і цілком християнське старання до встановлення серед своєї настви миру і тиші, до виконання кожним обов'язків, що на нього покладені, без чого, за правильним словом Вашим, неможливий ніякий плодотворний розвиток життєвих сил нашої батьківщини»¹³.

Але ні проповіді, ні поширення сотень тисяч листівок монархічного, релігійного змісту не досягли своєї мети. Даремні були і зусилля уряду підтримати духовенство в його боротьбі проти народу. Революційна хвиля безупинно наростала, а разом з нею росли і антиклерикалізм і атеїзм селянства. В. І. Ленін відзначав: «...Навіть реакціонери змушені були визнати, що 1905 рік, рік боротьби, «божевільний рік», остаточно поховав патріархальну Росію»¹⁴. Маса втрачали свою благодушність, християнський настрій, терпіння і слухняність, а це непокоїло служителів релігійного культу.

На такий стан речей указували єпископи у звітах синоду. Єпископ чернігівський і ніженський Андроній, характеризуючи ставлення селян до релігії, церкви і до революційних подій, писав у 1905 р.: «Вони страху божого не мають, церкву божу не поважають, служителів її не поважають, піддаються вільнодумству і погані, часом чинять опір владі і встановленим порядкам: чинять заколоти, страйки, грабування поміщицьких маєтків і різного роду безпорядки»¹⁵. Він скаржився, що жителі села байдужі до церкви і релігії, а на акафісти, панахиди, поминки дивляться як на вигадку попа заради своєї користі і говорять так: «На тому світі мною хоч тин підпри, аби тут мені було добре»¹⁶. Харківський та охтирський єпископ Арсеній також з гіркотою мусив визнати зміну в психології народних мас, зростання атеїстичних настроїв, байдужості до релігії¹⁷.

Про зменшення відвідувань церкви і недотримання постів та свят повідомляли єпископи з усіх кінців України. Прихожани нерідко уникали богослужіння, сповіді, причастя, захоплювались питаннями політичного, а не релігійного характеру, одвикали від релігійних обрядів.

Все це мало не випадковий, а природний масовий характер і було викликано революцією та посиленою пропагандою більшовиками атеїстичних ідей. У звіті харківському і охтирському єпископу Арсенію благочинний 2-го Харківського повіту писав, що революція «багатьох коли

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 175.

¹³ Прибавлення к «Церковным ведомостям», № 49, 3 грудня 1905 р., стор. 2110.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 222.

¹⁵ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 796 (Канцелярія синоду), оп. 422, № 2129, арк. 79.

¹⁶ Там же, арк. 77.

¹⁷ Вера и разум, Харьков, 1905, т. I, ч. I, стор. 2—3.

не зовсім відвернула від церкви, то вселила в їх серця сумніви, а в інших випадках — холодність і байдужість до релігії та церковних заповідей». Підкреслюючи вплив революційних соціал-демократів на зростання атеїстичних настроїв селянства, він відзначав, що населення сприймає ідеї «негативного, безбожного напрямку, керованого особами... не богобоязливого духу»¹⁸.

У звітах християнських обов'язків, легковірно ставляться до обрядів, богослужіння, свят, критикують і висміюють православний культ. Зокрема, звіт про стан Чернігівської єпархії за той рік свідчив: «Нерідко чути огуду під час свят, постів, таїнств... Розбещеність у словах виходила за всякі межі: ганьбили духовенство, начальство... государя імператора, не було тієї святині, яка б не топталась народом: один глумиться над св. іконами, інший — над храмами, третій — над обрядами православної церкви, четвертий — заперечує релігію і навіть існування бога і т. ін.»¹⁹ 25 січня 1907 р. єпископ волинський Антоній писав київському митрополиту Флавіану: «Сумний, пригнічений настрій... Справи кепські, особливо церковні, церкви все більше пустішають... Настає початок кінця»²⁰.

Поширення антиклерикальних, антирелігійних настроїв серед селян тісно пов'язувалося з спробами селян захопити церковні та монастирські землі. 1909 р. благочинний 1-ї округи Харківського повіту В. Любарський писав: «Революційний рух 1905 р., за заявою приходських священників, залишив дуже згубні наслідки в парафіях. Вплив його зараз відчувається на кожному кроці і в усіх життєвих проявах парафіян, особливо молоді»²¹. Благочинний 1-ї округи Валківського повіту в звіті за перше півріччя того ж року відзначав, у чому саме проявляється відхід селянства від релігії: «По-перше, в рідкому відвідуванні храму, по-друге, в байдужості до його благоліпства. По-третє, в недобросовісному говінні: строк його скорочують, приходять до церкви тільки до сповіді. По-четверте, в ухиленні від здійснення таких благочестивих звичаїв, як освячення будинків, полів, колодязів. По-п'яте, у зменшенні випадків здійснення над хворими таїнства маслосвяття»²².

Значний вплив на поширення антиклерикальних і атеїстичних ідей серед селянства мала революційна боротьба робітничого класу, особливо там, де промислово підприємства перебували по сусідству з селами. У таємному звіті за 1909 р. благочинний 3-го Сумського повіту доносив архієпископу Арсенію, що найбільш шкідливо на народ впливають «ті молоді і не молоді люди, які займаються відходними промислами. Працювати вони ходять на південь. Наслухавшись там поганих речей та надивившись на погані приклади, вони звідти приходять додому не просто безбожниками, але прямо противниками і борцями проти релігії та любові до батьківщини. Приносять звідти багато шкідливих брошур і поширюють їх серед населення»²³. Благочинний 1-ї округи Ізюмського повіту також повідомляв, що релігійні якості відсутні «у тих осіб, які йдуть на заробітки, в міста, на шахти, заводи, а звідти разом з грішми приносять легковажність і недобррозичливе ставлення до св. церкви та всього благочестивого устрою життя»²⁴.

¹⁸ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 40, оп. 97, од. зб. 195, арк. 107, 413.

¹⁹ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 796, оп. 442, № 2189, арк. 92.

²⁰ «Безбожник», 27 жовтня 1940 р.

²¹ ХОДА, ф. 40, оп. 97, од. зб. 195, арк. 92 зв.

²² Там же, арк. 267.

²³ Там же, арк. 587.

²⁴ Там же, арк. 411—412.

Наведені факти ще раз свідчать про безпідставність та антинауковість тверджень українських буржуазних націоналістів й ідеологів православ'я про глибоку релігійність українського народу як його національну рису.

Поширенню атеїстичних настроїв сприяло також видання і розповсюдження листівок і прокламацій революційних соціал-демократичних організацій України. Саме духовенство змушене було визнати: «соціал-демократичне вчення» більше задовольняє селян, ніж «слово боже», а боротьба з байдужим ставленням до релігії стає дедалі важчою»²⁵. Більшовики посилали в села своїх агітаторів, проводили мітинги, демонстрації, роз'яснювали аграрну програму і політику партії щодо релігії та церкви.

Зростанню атеїстичних настроїв селян сприяла і антинародна діяльність самого православного духовенства в період революції 1905—1907 рр. Воно благославляло і освячувало розстріли, шибениці, катів, погроми реакційних монархічних організацій. На власному досвіді маси поступово переконувались у наявності союзу духовенства і поліції, спрямованого проти трудящих, у захисті церквою поміщиків, самодержавства і буржуазії. Коли на самому початку революції служителі релігійного культу приховували поширення в країні антиклерикалізму та атеїзму, то після поразки грудневого повстання воно вже відверто, із злістю визнавало це. Так, у статті «Головні події внутрішнього життя Росії за минулий 1906 рік», вміщеній у журналі «Церковь и народ», відзначалося: «Революційна пропаганда йшла відверто. Релігія і мораль були зовсім розхитані. Поняття про власність і порядок стали якоюсь фікцією. Чорними літерами повинен він (1906 р.—М. Ч.) бути вписаний в історію Росії»²⁶.

В. І. Ленін відзначав, що в результаті першої буржуазно-демократичної революції «кріпосна, патріархальна, благочестива і покірنا Росія, що перебувала у ведмежій сплячці, скинула з себе ветхого Адама; тільки тепер російський народ дістав дійсно демократичне, дійсно революційне виховання»²⁷. В той період вперше за всю історію православ'я духовенство зіткнулося з масовим занепадом релігійності в народі.

Події 1905—1907 рр. показали царському уряду, що під впливом пролетаріату селянство дедалі більше революціонізується, втрачає стару наївну віру в «царя-батюшку» і православну церкву. У 1905 р. під керівництвом пролетаріату, як писав В. І. Ленін у статті «На дорогу», «...нація рабів перетворилась вперше в нападаючу на царизм рать мільйонів, в армію революції»²⁸.

Революція послужила могутнім поштовхом для звільнення трудящих з-під релігійного гніту, «показала царському урядові, російським поміщикам, російській буржуазії, що мільйони і десятки мільйонів стають *громадянами*, стають *борцями*, не дозволяють попихати собою як бидлом, як черню»²⁹. У вогні боротьби зросла свідомість народу, ще більше загострилося його почуття любові до батьківщини і невгасиме бажання бачити її вільною і щасливою.

²⁵ «Христианская жизнь», 1906, № 5, стор. 3.

²⁶ «Церковь и народ», 1907, № 1, стор. 6.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 221—222.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 307.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 63.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ВИСТУПИ У ВІЙСЬКУ ПОЛЬСЬКОМУ

(листопад 1918 р. — жовтень 1919 р.)

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

Революційний рух у Польщі, що розгорнувся під благотворним впливом переможних ідей Великого Жовтня, охопив також збройні сили, створені правлячими колами для захисту своїх класових інтересів.

Спочатку збройні сили відродженої польської держави будувалися на засадах добровільності, а не загальної обов'язкової військової повинності. Однак незабаром з'ясувалося, що порівняно невелика добровольча армія¹ безнадійно погрузла в загарбницьких воєнних діях на Сході, зокрема на Західній Україні. До того ж, вона не завжди могла рішуче боротися проти революційного руху польських робітників і селян. І ось тоді, 7 березня 1919 р., сейм ухвалив закон про призов у армію чоловіків і юнаків шести річних контингентів².

Наполягаючи на негайному прийнятті цього закону, депутат від Польського стронництва людowego «Пяст» Ян Домбський говорив на засіданні сейму, що необхідно «зосередити всі свої сили, щоб якнайшвидше закінчити війну на Сході. Закінчити її треба нищівним ударом, сміливим і відкритим наступом, бо це — єдиний спосіб завершення війни»³. Отже, польська армія створювалася як знаряддя держави в здійсненні її внутрішньої та зовнішньої політики, як складова частина буржуазно-поміщицького насильницького державного апарату Польщі. Антинародна й антирадянська спрямованість польських збройних сил визначалася ще й тим, що в їх створенні значну роль відіграли французькі інструктори, надіслані згідно з польсько-французькою угодою, яку уклав уряд І. Падеревського в квітні 1919 р. Їх кількість досягла того року майже 1 тис. чол.

Чисельність польського війська швидко зростала. В квітні — червні 1919 р. повернулася з Франції майже 50-тисячна армія генерала Юзефа Галлера, яка була найкраще озброєною і вишколеною частиною збройних сил. Прибула на батьківщину також дивізія генерала Люціана Желіговського, яка в складі денікінської армії воювала проти радянських військ під Одесою⁴. Після формального включення Познанщини до складу польської держави (серпень 1919 р.) збройні сили поповнила великопольська армія. В результаті всіх цих дій, а також проведеного призову армія Польщі налічувала в серпні 1919 р. 584 тис. чол.⁵

Незважаючи на швидке зростання чисельності польської армії, трудящі не хотіли служити в ній, всіляко ухилялися від цього неприємного обов'язку, про що свідчить, зокрема, лист Міністерства військових справ до Міністерства внутрішніх справ і Президії Ради міністрів від 22 лютого 1919 р., коли питання про наступний призов на військову службу ще тільки обговорювалося⁶.

У Люблінському повіті сільськогосподарські робітники маєтку

¹ В середині січня 1919 р. збройні сили Польщі налічували 110 тис. чол. — A. Leinwand. Polska partia socjalistyczna wobec wojny polsko-radzieckiej, 1919—1920, Warszawa (далі — W.), 1964, стор. 44.

² I. Pawłowski. Polityka i działalność wojskowa KPP, 1918—1928, W., 1964, стор. 7.

³ Документи й матеріали по історії советско-польських отношений (далі — Документи й матеріали...), т. II (ноябрь 1918 г. — апрель 1920 г.), М., 1964, стор. 179.

⁴ A. Deguga. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918—1919), W., 1969, стор. 209—222.

⁵ Historia Polski, t. IV (1918—1939), cz. I (1918—1926), W., 1969, стор. 193—195.

⁶ Centralne archiwum wojskowe (далі — CAW), z. 440/12, t. 2-3, k. 173

Воля Славінська виступили проти складання списку допризовників. При цьому один з комунальних міліціонерів був поранений⁷. Ухиляння від військової служби набрало в Замостському повіті (Люблінщина) настільки серйозних розмірів, що стало предметом спеціального запиту в сеймі⁸.

В рапорті Міністерства внутрішніх справ від 19 березня 1919 р. вказувалося, що в Красноставському повіті призов на військову службу можна провести тільки примусово⁹. Подібне явище спостерігалось також у Константинівському, Влодавському та інших повітах Люблінщини, де проживали переважно українці. Там юнаки й чоловіки, приписані до певних мобілізаційних комісій, масово ухилялися від внесення їх у списки допризовників. Тому у згадуваному вище листі Міністерства військових справ від 22 лютого 1919 р. висловлювався «серйозний сумнів щодо спокійного проведення призову»¹⁰.

Ці передбачення справдилися. В документах є свідчення про те, що випадки ухиляння від призову мали місце не тільки на Люблінщині і в Малопольщі, де на призовні пункти не з'явилася половина майбутніх рекрутів, але й у Келецькому та Варшавському воеводствах. Так, у Конському повіті кількатисячний мітинг селян, що відбувся після кривавої жандармської розправи, ухвалив відкликати своїх синів з армії, в яку вони свого часу пішли добровільно¹¹. Учасники 15-тисячного мітингу, який пройшов у Кошіні, добилися визволення з тюрми чотирьох селян, заарештованих за проведення агітації проти призову в армію¹². В цьому повіті було заарештовано за ухиляння від військової служби 113 чол.¹³

Така агітація була тоді дуже поширеною. В одному документі говорилося про те, що «агітатори підмовляють призовників утікати за Буг, обіцяючи їм за це грошову винагороду»¹⁴. В іншому документі, який відображав настрої жителів села, вказувалося, що «селянин тільки тоді служитиме у війську, коли будуть поділені поміщицькі маєтки»¹⁵.

Вирішальну роль у викритті справжньої суті армії, що створювалася, і в розгортанні агітації проти призову до неї відіграла Комуністична робітничка партія Польщі (КРПП), яка неодноразово зверталася з цього приводу до польських робітників і селян. У відозві ЦК КРПП, написаній в лютому 1919 р., вказувалося: «Буржуазія репетує, що армія необхідна, бо вітчизна в небезпеці. Нікчемні комедіанти! Це вони привели Польщу до небезпеки, розпочавши свою діяльність з війни і грабежів. Вони хочуть одержувати бариші з сілезьких вугільних шахт, з нафтових свердловин Східної Галичини; вони хочуть, щоб польські поміщики в Литві і Білорусії, як і раніше, могли по-звірячому експлуатувати селян, вони хочуть загарбати якомога більше земель «від моря до моря»... А ви, робітники і солдати, ідіть під кулі і гранати, від-

⁷ „Komunista”, 23 березня 1919 р.; Archiwum akt nowych (далі — ААН), z. Paderewskiego, t. 511, k. 74 zwr., 111 zwr.

⁸ T. Kuźmiński. *Wież w walce o Polskę Ludową, 1918—1920*, W., 1960, стор. 160; Документи и материалы..., т. II, стор. 310.

⁹ ААН, z. Paderewskiego, t. 511, k. 112.

¹⁰ САУ, z. 440/12, t. 2-3, k. 173—173 zwr.

¹¹ T. Kuźmiński. *Chłopi w walce o ziemię i władzę, 1918—1919*, W., 1957, стор. 28.

¹² W. Stankiewicz. *Konflikty społeczne na wsi polskiej, 1918—1920*, W., 1963, стор. 174.

¹³ F. Świątklikowa. *Komunistyczna partia robotnicza Polski (1918—1923)*, W., 1968, стор. 154.

¹⁴ САУ, z. 440/12, t. 2-3, k. 173 zwr.

¹⁵ ААН, z. Paderewskiego, t. 511, k. 74 zwr.

давайте здоров'я і життя... А коли треба буде, вони примусять вас і в Польщі воювати проти ваших братів і співвітчизників»¹⁶.

Буквально напередодні призову з полум'яним закликком до робітників столиці Польщі звернувся Варшавський комітет КРПП. «Завтра — призов у військо. Чи підеш ти, робітнику Варшави,— говорилося у відозві,— служити справі твоїх ворогів, справі буржуазії?.. Ні, цього не буде! Жоден свідомий робітник не піде добровільно в армію, не буде збройним найманцем буржуазії, катом і жандармом робочого люду»¹⁷.

Сотні комуністичних агітаторів несли бойові заклики своєї партії в народ. І, відповідаючи на них, багато робітників і селян прагнули не йти в буржуазно-поміщицьку армію. В місті текстильників Жирардові (Варшавське воеводство) допризовники, зібравшись на мітинг, ухвалили чинити опір діям властей, спрямованим на залучення їх до військової служби. Тут також відбулася демонстрація. Білше половини допризовників не з'явилося до мобілізаційних комісій¹⁸.

Інкони серед рекрутів виникали заворушення. Одне з них сталося 19 березня 1919 р. у Радомі (Келецьке воеводство). Воно було придушене, як зазначалося в повідомленні прем'єр-міністру І. Падеревському, з допомогою жандармерії і військ¹⁹. 15 липня того ж року повстали рекрути, які перебували в Лодзі. Одна з причин їх виступу — агітація комуністів²⁰.

Надзвичайно широкого розмаху набрало дезертирство з армії. Навесні і влітку 1919 р., з настанням теплої погоди, випадки дезертирства стали масовим явищем. Особливо виділявся Замостський повіт, де майже в кожній гміні налічувалося до 20 дезертирів²¹. Командування державної поліції Замоста в звіті за червень повідомляло у Варшаву, що воно не в змозі виловлювати солдатів, які втекли з своїх частин²². В аналогічному звіті за липень зазначалося, що до влаштування облав на дезертирів були залучені навіть загони регулярної армії²³.

Однак, незважаючи на ці заходи, трудящі продовжували тікати з війська. У спеціальному донесенні управління військової жандармерії міністру військових справ Польщі від 5 вересня 1919 р. з приводу масового дезертирства у Замостському повіті вказувалося: «Населення, не виключаючи навіть війтів гмін і солтисів, вважало своїм громадським обов'язком ховати дезертирів та повідомляти їх про кожну появу в селі жандармського патруля. Були випадки, коли населення не дозволяло забирати спійманих дезертирів, погрожувало жандармам, що вб'є їх, спалить участки, а своїх синів все одно не посилатиме в «панське» військо. Дезертири, мовляв, добре роблять, відмовляючись служити в «панському» війську»²⁴.

Втікачі з армії не лише переховувалися в сільській місцевості, але й брали активну участь у революційній агітації, підбурювали сільськогосподарських робітників і селян до антипоміщицьких виступів. В одному з документів, що стосується, правда, більш раннього періоду, зазна-

¹⁶ Из истории международной пролетарской солидарности. Документы и материалы. Сб. II. Пролетарская солидарность трудящихся в борьбе за мир (1917—1924), М., 1958, стор. 92.

¹⁷ Документы и материалы..., т. II, стор. 187—188.

¹⁸ H. Malinowski. Powstanie i pierwszy okres działalności KPP, W., 1958, стор. 141.

¹⁹ AAN, z. Paderewskiego, t. 511, k. 119 zwr.

²⁰ I. Pawłowski. Назв. праця, стор. 142.

²¹ Документы и материалы..., т. II, стор. 256—257.

²² Centralne archiwum Ministerstwa spraw wewnętrznych (далі — CA MSW), z. 201, t. 1, k. 30—30 zwr.

²³ Там же, к. 60.

²⁴ Документы и материалы..., т. II, стор. 309—310.

чається: «В Буському, Пінчовському і Келецькому повітах вештається багато одягнених у військову форму дезертирів, які поширюють серед селян більшовицькі лозунги, зокрема обіцяють поділ землі»²⁵. Автори документа підкреслювали, що без дезертирів не обходиться жодна «страйкова авантюра»²⁶.

Компартія Польщі не тільки агітувала проти служби в буржуазно-поміщицькій армії, але й вела значну агітаційну роботу безпосередньо у військових частинах²⁷. Однією з основних форм революційної агітації в армії було видання численних листівок і відозв. Перша відозва ЦК КРПП під назвою «Солдати, не будьте каїнами ваших братів!» була розповсюджена в грудні 1918 р. Роз'яснивши антинародний характер внутрішньої та зовнішньої політики польського уряду, відозва закликала солдатів не виступати зі зброєю в руках проти своїх же братів по класу, не брати участі в авантюристичних походах на Україну, Білорусію і Литву — цих нових злочинах проти трудящого люду²⁸.

Агітаційна діяльність комуністів в армії значно посилилася після організації в лютому 1919 р. при секретаріаті ЦК КРПП відділу агітації у військах. На нього було покладено створення комуністичної військової організації, в якій мали працювати солдати — члени КРПП і ті, хто симпатизував їй; проведення систематичної політичної роботи серед солдатів і допризовників; розповсюдження революційних відозв, листівок, газет і журналів; організація Рад солдатських депутатів, які разом з Радами робітничих і селянських депутатів повинні боротися за диктатуру пролетаріату, за соціалістичну Польщу. Відділ агітації у військах мав також виробити план підготовки і проведення в країні збройного повстання, в результаті якого Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів повинні були захопити революційним шляхом державну владу²⁹.

За дорученням ЦК КРПП у цьому відділі працювали комуністичні діячі Едвард Прухняк, який вчився в партійній школі в Лонжюмо (Франція), створеній за ініціативою В. І. Леніна. Станіслав Будзинський — учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції, Стефан Жбіковський — командир Варшавського революційного полку, бійці та командири якого хоробро воювали на фронтах громадянської війни в Росії, та ін.³⁰

Посилення уваги з боку компартії до армії дуже швидко дало відчутні результати. Вже в січні 1919 р. Генеральний штаб Війська польського у своєму інформаційно-політичному рапорті писав, що «серед солдатів бурхливо поширюється пропаганда [соціал]-д[емократів]»³¹. Так зване розвідувальне бюро в січневому звіті повідомляло про викриття «гнізд комуністів» серед уланів в Індурах та Білостоку і зазначало, що компартія «з метою розпропагування війська послала на Галицький фронт 20 найбільш здібних агітаторів...»³²

Варшавське кореспондентське бюро 17 лютого 1919 р. вказувало, що комуністам «удалося створити в кількох полках «спілки солдатів-

²⁵ Wojewódzkie archiwum państwowe w Krakowie (далі — WAP w Krakowie), z. Naczelnego komitetu narodowego (далі — NKN), t. 94, k. 236.

²⁶ Там же, k. 235.

²⁷ Про перший період цієї роботи див. Z. S z c z y g i e l s k i. Początki działalności KPP wśród żołnierzy (lata 1918—1919).— „Wojsko ludowe”, 1958, № 12.

²⁸ Archiwum Zakładu historii partii przy KC PZPR (далі — AZHP), z. II/c/VII/, 1918, dok. № 3.

²⁹ I. P a w ł o w s k i. Назв. праця, стор. 65—66.

³⁰ F. S w i e t ł i k o w a. Назв. праця, стор. 150.

³¹ CA MSW, z. II-B, t. 1, k. 8/2.

³² AAN, z. Paderewskiego, t. 511, k. 7, 36 zwr.

комуністів», які, однак, ще нечисленні. Найбільш численними є групи цих солдатів у Люблінському воеводстві...»³³

Досить характерним є рапорт Міністерства військових справ від 1 квітня 1919 р. У ньому зазначалося, що в 22-му піхотному полку, розміщеному в Бресті, створилося дуже небезпечне становище, оскільки «майже весь полк перебуває під впливом комуністів»³⁴. Крім того, повідомлялося про «більшовизацію 2-го і 3-го батальйонів 34-го піхотного полку».

Завдяки зусиллям відділу агітації протягом 1919 р. солдатські гуртки комуністичної військової організації були створені у ряді частин, зокрема в 21-му, 33-му і 36-му піхотних полках, в 3-му кавалерійському полку і гарнізонному госпіталі, які знаходилися у Варшаві. Активісти відділу працювали також у військових частинах, розташованих у Модліні, Яблонні, Цеханові, Білостоку, Седльцах, Лодзі та інших містах³⁵.

Солдатські гуртки створювали солдатські Ради даної частини (полку), а делегати полкових частин, в свою чергу, об'єднувалися в солдатську Раду Варшавського гарнізону, яка була організована в червні 1919 р.³⁶ Остання в середині липня видала відозву до солдатів Варшавського гарнізону, в якій закликала їх вимагати негайного початку мирних переговорів на всіх фронтах, звільнення солдатів, заарештованих за службові проступки і політичні переконання, відмови від використання військ проти трудящих. В цій же відозві висувалися вимоги дозволити створювати солдатські Ради і комітети для контролю за веденням господарства в підрозділах, підвищити солдатську платню і краще постачати армійські підрозділи³⁷. Подібну відозву солдатська Рада Варшавського округу випустила і у вересні 1919 р.³⁸

Організації солдатів-комуністів неодноразово зверталися до своїх товаришів у військовій формі. Наприклад, у травні з'явилася листівка-звернення до солдатів армії генерала Галлера, яка тоді поверталася з Франції і мала бути використана у воєнних авантюрах на Сході. Відозва роз'яснювала «галлерчикам», що війна в Східній Галичині, де вже півроку лилася кров польських солдатів,— «це війна польських поміщиків з українськими селянами, що хочуть одержати землю, на якій вони споконвіку працювали на дармоїдів-поміщиків»³⁹.

Комуністична партія випускала нелегальну газету «Жолнеж-робітник», призначену, як видно з її назви, спеціально для солдатів. Її перший номер, за повідомленням Варшавського кореспондентського бюро, вийшов у Домбровському басейні на початку 1919 р.⁴⁰

Через деякий час з'явився другий номер цієї газети. Вміщені в ньому матеріали закликали до створення, за прикладом Росії та Німеччини, у кожній військовій частині солдатських комітетів, вказували на необхідність тримати напоготові багнети, бо «близький той час, коли треба буде у власній країні провести бій, кинути об землю сьгоднішніх хазяїв Польщі, ворогів трудового народу»⁴¹.

Опубліковані КРПП на початку 1919 р. «Вказівки для солдатів» (перший випуск), як і «Вказівки для товаришів, що працюють у Радах

³³ AZHP, z. 103, t. 4, k. 69.

³⁴ H. Malinowski. Powstanie i pierwszy okres działalności KPP, стор. 149.

³⁵ I. Pawłowski. Назв. праця, стор. 77—83.

³⁶ F. Świątkowa. Назв. праця, стор. 152.

³⁷ AZHP, z. 167/III, t. 5, k. 49.

³⁸ Там же, k. 51.

³⁹ Документи и материалы..., т. II, стор. 243

⁴⁰ AZHP, z. 103, t. 5, k. 96.

⁴¹ „Żołnierz-robotnik”, березень 1919 р.

робітничих депутатів міст і сіл»⁴², повинні були відіграти велику роль у створенні солдатських комітетів і солдатських Рад, в розгортанні революційної агітації. Як зазначає радянський дослідник І. С. Яжборовська, солдатські комітети, що виникали разом з фабричними комітетами, мали здійснювати контроль за інтендантами в ході підготовки до створення Рад солдатських депутатів⁴³.

У 1919 р. ЦК Комуністичної партії Польщі випустив спеціальну брошуру «Солдат і революція», в якій докладно розповідалося про революційну роль солдатів Росії. «Не дай перетворити себе,— закликала брошура солдата польської буржуазно-поміщицької армії,— в сліпе знаряддя у боротьбі буржуазії всього світу з соціалістичними республіками — Росією, Литвою, Україною і Білорусією»⁴⁴.

Активну агітаційну роботу у військах вели не тільки Центральний Комітет КРПП, але й місцеві органи партії та Ради робітничих депутатів. Наведемо лише кілька прикладів. Напередодні загального березневого страйку (1919 р.) комітет КРПП Домбровського басейну випустив відозву, адресовану одночасно робітникам і солдатам. Вона закликала останніх до солідарності з страйкуючим пролетаріатом⁴⁵. Про створення солдатських Рад і спільну з робітниками боротьбу проти спільного ворога йшлося у листівці виконкому Ради робітничих депутатів м. Сосновця і Домбровського округу, виданій на початку січня 1919 р.⁴⁶

В зв'язку з щойно згаданим загальнопольським страйком, призначеним на 12—13 березня 1919 р., з спеціальною відозвою до солдатів звернулася друга нарада великих Рад робітничих депутатів. Вона закликала солдатів не піддаватися на провокації і не дати втягнути себе в злочинні дії проти страйкарів. «Хай живе солідарність трудящих у мундирі, фабричному комбінезоні та сіряку!» — проголошувала відозва, маючи на увазі єдність дій солдатів, промислових і сільськогосподарських робітників⁴⁷.

Розповсюдженням в армії комуністичних видань займалися самі солдати та цивільні громадяни. Так, 19 липня 1919 р. у Цеханові був заарештований солдат «з лантухом комуністичних відозв»⁴⁸. 9 січня в Красноставі Віктор Беляк, відомий, за характеристикою, даною в обвинувальному акті, у своєму селі агітатор, роздавав солдатам відозви і газету «Громада», за що був засуджений до 4 років тюремного ув'язнення⁴⁹.

В іншій судовій справі йшлося про те, що 13 квітня 1919 р. Павел Зволяк в поїзді Холм — Рейовець розповсюджував серед солдатів підписану «Революційним солдатсько-робітничим комітетом» відозву, яка закликала до створення солдатських Рад і припинення війни з Радянською Росією, а також «Вказівки для солдатів» (№ 1). П. Зволяка було засуджено до ув'язнення на півтора року⁵⁰.

Подібні явища мали місце на території не тільки Люблінщини. Ось що, наприклад, говорилося в циркулярі представника уряду в Галичині, датованому 26 травня 1919 р. і складеному в м. Хшанові: «Серед

⁴² Z. Rybicki. Rady delegatów robotniczych w Polsce, 1918—1919, W., 1962, стор. 92.

⁴³ И. С. Яжборовская. Коммунистическая партия Польши и идеи Октября (1918—1923 гг.), М., 1967, стор. 128—129.

⁴⁴ Żołnierz a rewolucja, W., 1919, стор. 7.

⁴⁵ Документы и материалы..., т. II, стор. 178—179.

⁴⁶ AZHP, z. 103, t. 3, k. 21.

⁴⁷ Документы и материалы..., т. II, стор. 164.

⁴⁸ I. Pałowski. Назв. праця, стор. 31.

⁴⁹ AZHP, z. 104, Lublin, t. K 498/19, k. 71 zwr., 72—72 zwr.

⁵⁰ AZHP, z. 104, Lublin, t. K 678/19, k. 78—78 zwr.

солдатів у поїздах вештаються досі не розпізнані агітатори, які роздають їм відозви цілком комуністично-більшовицького змісту»⁵¹.

Польські робітники і селяни, переодягнені в солдатські шинелі, співчували революційній боротьбі своїх братів по класу; в окремих випадках організовувалися навіть спільні збройні виступи. Найбільш яскравим з них було солдатське повстання в повітовому центрі — м. Замості (Люблінщина), де народилася видатний діяч польського і німецького робітничого руху Роза Люксембург. Повстання активно підтримали робітники та ремісники міста і сільськогосподарський пролетаріат та селяни навколишніх сіл.

Ініціатором грудневого повстання в Замості стала місцева організація Комуністичної робітничої партії Польщі, яка виникла на базі групи СДКПіЛ. Остання, в свою чергу, утворилася в результаті виходу з ППС-фракції в листопаді 1918 р. групи лівих діячів цієї партії — Ігнаці і Антоні Ковальських, Антоні Альбрехта, який був членом ППС ще з 1905 р., Юзефа Плескачинського, Адама Вирембкевича, Анджея Альбрехта та ін.⁵² Дехто з керівників і учасників повстання були репатріантами з Країни Рад (Ігнаці Ковальський, Адам Вирембкевич і Піотр Хоміцький)⁵³.

Керівні діячі Замостської організації КРПП, готуючи повстання, заздалегідь розпочали вести роз'яснювальну роботу серед солдатів місцевого гарнізону. Вона полегшувалася тією обставиною, що в 35-му піхотному полку служило багато молоді із Замостя, до того ж, солдати і комуністи були приблизно ровесниками.

Як показав на суді сержант Піотр Грабчак⁵⁴, що командував повсталими солдатами і озброєними цивільними громадянами, в середині грудня Альбрехт, Вирембкевич і Ковальський, зустрівши його пізно ввечері по дорозі з міста в казарми, завели «розмову про політику». Вони пояснювали, «що зараз слід здійснити політичний переворот і тоді весь народ не буде так страждати, як нині». При цьому вони вказували на приклад Росії і прагнули у Польщі «запровадити такі ж зміни і порядки»⁵⁵.

Потім солдати були запрошені на квартиру до Вирембкевича, де їм запропонували вступити в ряди щойно створеної Комуністичної робітничої партії Польщі. Через 2—3 дні відбулися збори комуністів і солдатів. Останні на них «пообіцяли виконати все, що партія вимагатиме від них». За тиждень до повстання пройшли ще одні збори, в роботі яких взяло участь 60 чол.— цивільних і військових. Промовці висловлювали тверду впевненість у тому, що «військо допоможе їм і приєднається до них, бо є багато свідомих солдатів; закликали також молодих робітників вступати до війська з тим, щоб у момент вибуху повстання вони мали зброю»⁵⁶.

Агітаційну роботу в казармах вели П. Грабчак, його друзі брати Зуб (Марцін, Францішек і Броніслав), Томаш Сова, Щепан Совінський, Міхал Пипа та ін.⁵⁷ Вони приносили комуністичні видання, розпо-

⁵¹ CA MSW, z. II—B, t. 1, k. 3.

⁵² R. Jurgis. Jeden dzień wolności, Zamość, 1918, W., 1964, стор. 56, 102.

⁵³ Z. Szczygielski. Powstanie Zamojskie w 1918 r.— „Z pola walki”, 1958, № 12, стор. 115.

⁵⁴ Мешканець м. Замостя П. Грабчак, обманутий націоналістичною пропагандою, з серпня 1914 р. до вересня 1917 р. служив у польських легіонах, потім — у так званому польському вермахті, звідки в жовтні 1918 р. утік додому. На початку грудня за порадою комуністів він знову почав служити в 35-му піхотному полку (R. Jurgis. Назв. праця, стор. 60, 95, 113).

⁵⁵ AZHP, z. Defensywy, Powstanie w Zamościu, t. XIII, k. 2439 zwr.

⁵⁶ Там же, к. 2440.

⁵⁷ Z. Szczygielski. Powstanie Zamojskie w 1918 r., стор. 121.

відали окремим солдатам про плани підготовки і проведення повстання.

Як же реагували на це солдати? Відповідь на дане запитання міститься у вже цитованих показаннях П. Грабчака на суді. «Всі солдати, з якими вели розмову, — говорив він, — погодилися виступити і навіть виявили бажання вступити в партію [комуністичну]»⁵⁸. В. Кушик вважає, що членами КРПП у Замості були 80 солдатів⁵⁹.

Повстання готував спеціально створений місцевий революційний комітет, провідну роль у якому відігравали члени КРПП. Згідно з припущенням З. Щигельського, який вперше в польській історіографії зробив спробу дослідити історію повстання в Замості, збори членів і співчуваючих КРПП, на яких було обрано революційний комітет, вважалися ними робітничо-селянською Радою, а революційний комітет — її керівним органом⁶⁰. Керівники повстання планували не тільки захопити владу в місті, але й створити в Замостському повіті 60-тисячну революційну армію, яка мала підтримати революційний рух на території всієї Польщі⁶¹. Питання про строки і хід виступу було погоджено Замостською організацією з Люблінським окружним комітетом КРПП.

Згідно з планом опівдні 28 грудня 1918 р. дві роти 35-го полку (близько 70 чол.), відмовившись підкорятися своїм офіцерам і пристебнувши до кашкетів червоні кокарди, організовано під командуванням П. Грабчака пішли в місто. На ринку до них з вигуками «Хай живе Червона гвардія!» приєдналися озброєні місцеві трудящі. Розділившись на три частини, повсталі солдати разом з цивільним населенням почали займати важливі об'єкти.

Перший загін під командуванням солдата Б. Зуба захопив приміщення міської поліції і роздав цивільним кілька десятків гвинтівки і спорядження. Другий загін Червоної гвардії під командуванням колишнього легіонера М. Пипи патрулював у місті. І, нарешті, третій загін, яким командував сам П. Грабчак, зайняв приміщення жандармерії і роззброїв жандармів. «Потім, — зазначається в обвинувальному акті на судовому процесі П. Грабчака, — він зі своїм загоном захопив приміщення військової комендатури повіту, де було створено командування Червоної Армії з тим, щоб бажані могли вступати до неї»⁶².

Таким чином, на кінець дня 28 грудня в руках повстанців опинилося все місто, за винятком військових казарм і тюрми⁶³. Однак керівники революційно настроєних солдатів і трудящих не мали дальшого плану дій, вони почали переговори з командуванням 35-го полку і тим самим дали йому змогу виграти час.

Звістка про повстання відразу рознеслася по всьому повіту, де КРПП мала міцні позиції, особливо серед сільськогосподарських робітників. Батраки і селяни-бідняки в Недзелісках, Вельончі, Сітанці, Чесніках, Старому Замості, Неліші і Польському Горишіві 29 та 30 грудня стали громити жандармські участки. Крім того, невеликі групи батраків і селян (від 6 до 10 чол.), частково озброєні, 29 грудня прибули з ряду сіл (Завада, Плоске, Борхачев, Дембовець, Вежби, Лабуне, Лабункі, Мокре, Зданув, Заводне, Хоменціска, Каліновіце, Яповіце) у Замостя і почали разом з солдатами та робітниками відбивати атаки контрре-

⁵⁸ AZHP, z. Defensywy, Powstanie w Zamościu, t. XIII, k. 2440 zwr.

⁵⁹ W. Kuszyk. Wrzenie rewolucyjne na wsi polskiej w latach 1917—1919, W., 1957, стор. 104.

⁶⁰ Z. Szczygielski. Powstanie Zamojskie w 1918 r., стор. 123.

⁶¹ W. Stankiewicz. Назв. праця, стор. 48.

⁶² AZHP, z. Defensywy, Powstanie w Zamościu, t. XIII, k. 2441.

⁶³ I. Pałowski. Назв. праця, стор. 134.

волюції⁶⁴. Всього в лавах повстанців налічувалося близько 500 озброєних селян⁶⁵.

Однак ворог діяв швидко і рішуче. Командуючий Люблінським військовим округом генерал Ромер, довідавшись про повстання, направив залізницею в Замостя батальйон 23-го піхотного полку, який мав виїхати на Український фронт. Батальйоном командував відомий підсудчик майор В. Ліс-Куля. Військові частини прибули у Замостя ранком 29 грудня, тобто на другий день повстання, і, не гаючи часу, почали обстріл міста з кулеметів. Як повідомляв майор Ліс-Куля у своєму рапорті, він зайняв Замостя після двогодинного бою⁶⁶.

Почався білий терор. Ось як характеризувала його газета «Штандар соціалізму»: «...Почалася справжня солдафонська оргія. Червоні солдати протягом ще якогось часу захищалися, укриваючись за будинком лікарні, але зрештою змушені були здатися. Переможці приступили до розправи: близько 20 солдатів було розстріляно без суду і слідства, решту били прикладами гвинтівки, катували, заарештували і кинули за ґрати. Арештовували цілі групи цивільних... Було вислано каральні експедиції у навколишні села, де протягом тривалого часу відбувалися страйки робітників фільварків»⁶⁷.

Загальна кількість репресованих була досить великою. Комендант повітової жандармерії Замостя писав 3 січня 1919 р. до місцевого військового суду, що заарештовано 273 чол., які «брали активну участь у діях проти уряду і Війська польського»⁶⁸. Всього обвинувачувався 301 чол.⁶⁹ Найбільш небезпечні з точки зору властей «злочинці» (62 військових і 27 цивільних) перебували в Люблінській тюрмі⁷⁰. Слід зазначити, що серед в'язнів 60 чол. до арешту жили в селах Замостського повіту⁷¹.

Повстання солдатів, робітників і селян в Замості, яке мало на меті захоплення влади пролетаріатом в період формування буржуазно-поміщицької польської держави, зазнало поразки. Причини її полягають у тому, що воно не було зв'язане з виступами трудящих великих міст, недостатньо підготовлене.

Револьюційні заворушення солдатів відбувалися не тільки в Замості, але й у ряді інших міст Польщі. Воїни Війська польського підтримували боротьбу трудящих за свої права. Так, 13 березня 1919 р. на варшавській фабриці «Дрезден» пройшла нарада робітників і солдатських представників, яка обговорила питання, що становили взаємний інтерес. Приблизно в цей час у Любліні, за повідомленням газети «Жолнеж-робітник», революційно настроєні солдати овацією вітали робітничу демонстрацію⁷². З неприхованою симпатією зустріли в Каліші воїни похід трудящих, організований комуністами 21 липня на знак протесту проти збройної інтервенції польської буржуазії в Російську і Угорську радянські республіки⁷³.

Явно співчуваючи гірникам Домбровського басейну, де революційний рух, як уже зазначалося, досяг небувалої гостроти, революційна організація 10-го піхотного полку, дислокованого в м. Любачові,

⁶⁴ Z. Szczygielski. Powstanie Zamojskie w 1918 r., стор. 127—128.

⁶⁵ R. Jurgis. Назв. праця, стор. 176.

⁶⁶ CAW, z. 440/12, t. 2, k. 9 zwr.

⁶⁷ „Sztandar socjalizmu”, 15 січня 1919 р.

⁶⁸ AZHP, z. Defensywy, Powstanie w Zamościu, t. XI, k. 2050.

⁶⁹ Z. Szczygielski. Powstanie Zamojskie w 1918 r., стор. 132.

⁷⁰ AZHP, z. Defensywy, Powstanie w Zamościu, t. I, k. 112—112 zwr.

⁷¹ H. Malinowski. Program i polityka rolna Komunistycznej partii robotniczej Polski (1918—1923), W., 1964, стор. 62.

⁷² „Żołnierz-robotnik”, березень 1919 р.

⁷³ I. Pawłowski. Назв. праця, стор. 143—144.

встановила контакт з революційно настроєними солдатами піхотного полку, що перебував у м. Ярославі (нині — Жешовське воєводство), і артилерійського полку в Кракові для влаштування спільного походу в басейн, щоб не допустити там розгрому буржуазією Рад робітничих депутатів. Однак через донос зрадника цей план не був здійснений⁷⁴.

Траплялися поодинокі випадки, коли солдати окремих військових частин переходили на бік трудящих. Як писала газета «Комуніста», в березні 1919 р. на знак солідарності з революційними робітниками на їх бік перейшли понад 200 солдатів у Домбровському басейні і група з кільканадцяти військових прикордонного загону в Семяновіцах (Верхня Сілезія), яка захопила 13 гвинтівок і 2 кулемети⁷⁵.

В деяких частинах вибухали солдатські повстання. Одне з них, керівником якого був Едмунд Дзярковський, сталося 24 грудня 1918 р. в автомобільній майстерні у Кракові⁷⁶. У січні 1919 р. в результаті комуністичної агітації збунтувалися солдати в м. Красноставі (Люблінщина)⁷⁷. Подібний випадок, викликаний арештом солдата, стався в березні того ж року у 32-му піхотному полку, який стаціонував у Цехановському повіті (Варшавське воєводство)⁷⁸. В липні вибухнуло солдатське повстання в Бедруску (Познанщина), яке примусило владу ввести надзвичайний стан в усьому воєводстві⁷⁹.

Відмова від виконання офіцерських наказів була досить поширеним явищем. Так, у березні 1919 р. відмовилися стріляти в робітників-демонстрантів групи солдатів у Домбровському басейні та Влоцлавеку⁸⁰. Тоді ж з Львівського фронту було знято піхотний батальйон за те, що його бійці відмовилися вдруге йти в атаку⁸¹.

Часто причинами заворушень були недостатнє харчування, погане обмундирування і знущання офіцерів. Солдати однієї з рот на Львівському фронті погрожували вирізати офіцерів, якщо вони не змінять свого ставлення до них⁸². Спроби революційних виступів, викликаних щойно згаданими причінами, мали місце також в інших частинах⁸³.

Отже, не бажаючи проливати кров за чужі народові інтереси багатіїв, польські робітники і селяни всіляко ухилялися від служби в армії, часто дезертирували з неї. КРПП вела серед солдатів революційну агітацію, створила в армії широко розгалужену комуністичну організацію. В зв'язку з цим у ряді військових частин мали місце заворушення або навіть повстання.

Починаючи з осені 1919 р. революційний рух у польській армії, як і в цілому боротьба робітників і селян Польщі, явно пішов на спад. Справа полягала в тому, що це були розрізнені, ізольовані один від одного виступи, і правлячі експлуататорські класи з допомогою жорстокого терору навели в країні, зокрема у Війську польському, «порядок». Революційний рух у Польщі, який восени 1919 р. тимчасово припинився, досяг кульмінаційної точки через чверть століття, коли трудящі взяли владу в свої руки.

⁷⁴ I. P a w ł o w s k i. Назв. праця, стор. 125—126.

⁷⁵ „Komunista”, 13 березня 1919 р.

⁷⁶ CAW, Materiały nieopracowane.

⁷⁷ AAN, z. Paderewskiego, t. 511, k. 37 zwr., 114.

⁷⁸ Там же, к. 74.

⁷⁹ A. C z u b i Ń s k i, M. S k r z e k. Klasowy ruch robotniczy w Wielkopolsce w latach 1918—1922.— „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. V, zes. 1, Poznań, 1959, стор. 123.

⁸⁰ „Warszawska Rada delegatów robotniczych, Biuletyn”, 20 березня 1919 р.; „Żołnierz-robotnik”, березень 1919 р.

⁸¹ „Żołnierz-robotnik”, березень 1919 р.

⁸² Там же.

⁸³ I. P a w ł o w s k i. Назв. праця, стор. 141—143; AZHP, z. 103, t. 8, k. 129.

Записки

З. Д. КАТКОВА, М. Ф. МЕЛЬНИК
ЗВ'ЯЗКИ В. І. ЛЕНІНА
З МИКОЛАЇВСЬКОЮ
ПАРТІЙНОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ

Створюючи більшовицьку партію, В. І. Ленін глибоко вникав у життя і діяльність місцевих партійних організацій, проявляючи про них батьківське піклування. Яскравим прикладом цього є неоціненна допомога і повсякденна увага вождя до

Миколаївської партійної організації, яка своїм виникненням повністю зобов'язана Володимирі Іллічу.

Під впливом створеного В. І. Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» та наростання революційного руху в країні в 1898 р. на миколаївських заводах «Наваль» і «Черноморский» виникли перші робітничі марксистські гуртки. На їх основі 1900 р. був створений Миколаївський комітет РСДРП¹, чим було покладено початок існуванню місцевої соціал-демократичної організації. За дорученням В. І. Леніна в Миколаєві в різний час згуртовували пролетарські сили Г. І. Петровський, Ф. А. Сергєєв (Артем), М. М. Шверник, С. І. Гопнер, В. В. Воронський, В. О. Радус-Зенькович, Л. М. Сталь, В. П. Ногін та ін.

Особливо велику увагу приділяв Володимир Ілліч Миколаївській партійній організації в період підготовки II з'їзду партії. В своєму листі з Парижа Організаційному комітетові Ленін писав 1903 р.: «Радимо поспішати із з'їздом. Чим скоріше скличете, тим краще. І беріться негайно і активніше за *підготовку комітетів*, *намічання делегатів*, *завоювання Миколаєва й Одеси*. Головне: забезпечити цілковиту певність у безсумнівній більшості рішучих іскрівців»².

Миколаївський комітет активно підтримав ленінську ідею про скликання з'їзду, про що свідчить майже кожний номер ленінської «Искры» того періоду. А 15 серпня 1903 р. газета опублікувала заяву Миколаївського комітету РСДРП про визнання ним «Искры» своїм керівним органом у питаннях програми, організації і тактики.

Перемога «Искры», її успішна боротьба за ленінські принципи побудови пролетарської партії підготували умови для скликання II з'їзду РСДРП, рішення якого підтримали миколаївські більшовики. «Миколаївський комітет РСДРП,— говорилося в його листі у закордонний відділ ЦК,— вітає черговий з'їзд, який завершив справу фактичного об'єднання партії...»³.

Рішуче виступаючи проти розкольницької діяльності меншовиків після II з'їзду, Миколаївська партійна організація писала В. І. Леніну: «Засуджуючи партійну меншість за її непартійні дії й дезорганізаційну

¹ Г. І. Петровський. З революційного минулого, К., 1958, стор. 26—27.

² В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 120—121.

³ Переписка В. І. Леніна и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905). Сборник документов и материалов, К., 1964, стор. 406

тактику всередині партії, комітет партії висловлює повне своє довір'я до ЦК...»⁴.

Відомо, що напередодні першої російської буржуазно-демократичної революції РСДРП зазнавала тяжкої внутріпартійної кризи, викликані розкольніцькими, дезорганізаційними діями меншовиків-опортуністів. Захопивши до своїх рук редакцію «Искры», а потім і ЦК, вони намагалися прибрати до рук керівництво в місцевих комітетах. 8—9 березня 1904 р. був заарештований майже весь склад Миколаївського комітету. Але створити новий комітет із своїх ставлеників меншовиком не вдалося. Тоді вони написали скаргу до Ради партії, звинувативши місцевих більшовиків у нібито неправильних діях.

Наприкінці травня 1904 р. В. І. Ленін направив листа із Женеви в Одесу, щоб попередньо з'ясувати питання з приводу конфлікту, що виник у Миколаївському комітеті. У листі, зокрема, говорилось: «Товариші! Нас повідомляють приватним порядком про те, що більшість Миколаївського комітету обвинувачується в неправильних діях. Я дуже хотів би з'ясувати собі, як було діло. Будьте ласкаві, відповідайте мені негайно самі (і попросіть негайно ж відповісти мені і товаришів, які тепер у Миколаївському комітеті, переславши їм мій оцей лист), відповідайте на такі питання: 1. Хто саме був членом Миколаївського комітету до провалу 8—9 березня? Потрібен повний перелік конспіративних прізвищ. Скільки було всього членів? Скільки меншості і скільки більшості?»⁵.

Всього Володимир Ілліч висунув 13 питань щодо з'ясування конфлікту в Миколаївській партійній організації. З листа видно, з якою увагою і зацікавленням ставився В. І. Ленін до миколаївських більшовиків, наскільки був обізнаний із становищем у їхній організації. І коли миколаївський конфлікт розглядався в Раді партії, В. І. Ленін твердо відстоював більшовицький принцип побудови партійних організацій.

Велику допомогу Миколаївському комітету в його боротьбі з меншовиками, за скликання III з'їзду партії подавало створене в лютому 1904 р. з ініціативи В. І. Леніна Південне бюро ЦК РСДРП на чолі з В. В. Воровським.

В. І. Ленін і Н. К. Крупська у листах повідомляли керівників місцевих партійних організацій про ті заходи, що вживались більшовиками в боротьбі проти меншовиків. Центральною темою цієї переписки була боротьба за скликання нового з'їзду партії, без якого Володимир Ілліч вважав неможливим подолати внутріпартійну кризу. В період підготовки до III з'їзду РСДРП Н. К. Крупська направила 5 листів миколаївським більшовикам, 4 листи було отримано від них⁶.

У грудні 1904 р. В. І. Ленін розіслав місцевим партійним організаціям повідомлення про створення Організаційного комітету і про скликання III з'їзду РСДРП. Серед комітетів, які уповноважили Бюро комітетів більшості скликати з'їзд, В. І. Ленін назвав і Миколаївський, за яким визнавалось безумовне право на участь у роботі з'їзду з правом ухвального голосу.

Таким чином, напередодні революції 1905—1907 рр. в складних умовах, коли вирішувалась доля партії, і більшовики на чолі з Леніним відбивали нападки опортуністичних елементів, що втягували російську соціал-демократію в болото реформізму, Миколаївська партійна організація залишалась вірною марксизмові, рішуче відстоювала принципи більшовицької партійності і, однією з перших висловившись за скликан-

⁴ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов, стор. 407.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 96.

⁶ «Исторический архив», 1960, № 3, стор. 80—105.

ня III з'їзду партії, була опорою В. І. Леніна в боротьбі за його підготовку.

Керуючись порадами В. І. Леніна, більшовики Миколаєва усували недоліки в своїй роботі, зміцнювали зв'язок з масами, налагоджували доставку листів робітників до редакції більшовицької газети «Вперед». 10 березня 1905 р. в цій газеті, у відділі «Поштова скринька» було опубліковано написане Леніним коротке повідомлення: «Робітникам з Миколаєва і Одеси. Спасибі за листи, використаємо».

Своїм делегатом на III з'їзд миколаївці обрали В. В. Воровського, який за дорученням В. І. Леніна в 1904 р. проводив велику партійну роботу в місті. Рішення з'їзду, що відбувся 12—27 квітня 1905 р., були обговорені і одностайно схвалені на міській партійній конференції наприкінці травня 1905 р. З доповіддю виступив спеціально відряджений Володимиром Іллічем агент ЦК О. М. Ессен. У своєму листі від 8 червня 1905 р. на ім'я В. І. Леніна він писав: «Настільки приємне залишилося у мене враження від Миколаєва... Тут до мого приїзду в комітеті було 2 чоловіки: Сталь і Володимир*. При мені вони кооптували 3 місцевих робітників. Є дуже свідомі робітники, прекрасні агітатори. Робота йде дружно і дуже розширюється. Відбуваються масовки до 500 чоловік, ведеться посилена агітація на користь політичного страйку»⁷.

Уважно стежив В. І. Ленін за діяльністю Миколаївського комітету в роки першої російської буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр., робота якого гальмувалася частими арештами. Так, після червневого страйку 1905 р. царські жандарми заарештували в Миколаєві близько 100 чол. У липні — серпні — близько 950 чол.⁸. Але найбільш відчутного удару зазнала організація 2 серпня, коли було кинуте до в'язниці 15 найактивніших партійних працівників, в тому числі весь склад комітету.

Незважаючи на репресії самодержавства, більшовики, що залишилися на волі, створювали нові гуртки серед робітників, випускали листівки, прокламації, поширювали нелегальні газети, просили закордонний відділ ЦК РСДРП допомогти «інтелігентними силами», тобто досвідченими пропагандистами, літературою. За дорученням В. І. Леніна Н. К. Крупська прислала київських товаришів: «Зв'яжіть нас з Миколаєвом, якщо можливо. Ми одержуємо звіди від робітників листи. Пишуть, що наїхало меншовиків, але вони справи з ними не хочуть мати, а чекають товаришів більшовиків, а поки що ведуть роботу самі. Дуже потребують припливу інтелігентних сил і літератури. Допоможіть Миколаєву. Дуже вже там хороші робітники. Вони пишуть, що справу там знову легко поставити на ноги»⁹.

Миколаївські більшовики були разом з Леніним і у тяжкі роки реакції. Вели рішучу боротьбу проти ліквідаторів, одзовістів, троцькістів за відновлення своєї бойової партійної організації. Створили підпільну друкарню — «Маню». З метою конспірації розмістили її в льоху на зарослому бур'яном пустирі, біля будинку Петрових, по вулиці II-й Військової. Робітники безкоштовно виготовляли шрифт, збирали кошти на її обладнання. Після великої підготовчої роботи більшовики Миколаєва почали видавати свою нелегальну газету «Борьба», перший номер якої

* Володимир — Б. А. Бреслав, більшовик, відряджений у Миколаїв з Одеського комітету РСДРП на початку березня 1905 р.

⁷ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), стор. 664.

⁸ 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине, Николаев, 1925, стор. 148.

⁹ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины, стор. 768.

вийшов у вересні 1908 р. Редакторами її були П. А. Ровнер (партійна кличка Яким) та Ф. О. Андреев. Усього вийшло 4 номери. Останній, грудневий, що його П. А. Ровнер закінчував редагувати уже у в'язниці¹⁰, містив першу частину статті В. І. Леніна «Події на Балканах і в Персії», передруковану з № 37 «Пролетария».

У січні 1910 р. до Миколаєва повернулися більшовики Г. І. Кашевський, Б. Г. Козловський, Ф. О. Андреев. Вони організовували політичні гуртки, проводили збори робітників. На одних із таких зборів був обраний від Миколаївської організації в ленінську школу пропагандистів у Лонжюмо Ф. О. Андреев¹¹. Ініціативну групу було вирішено іменувати Виконавчим комітетом РСДРП¹². У другій половині 1910 р. до Миколаєва за завданням ЦК партії прибули С. Заславський та Я. Ровинський, які одразу ж включилися в активну партійну роботу. З їх допомогою стала надходити з-за кордону більшовицька нелегальна література.

Особливо поживалась партійна робота в Миколаївській партійній організації влітку 1911 р. у зв'язку з відновленням розгромленого наприкінці 1910 р. міського комітету РСДРП¹³ та приїздом відомого діяча партії М. М. Шверника.

Початок 1912 р. ознаменувався дальшим поживанням робітничого руху. В перших шеренгах йшли миколаївські робітники, очолювані більшовиками. Одним з наймогутніших і впертих страйків у країні став червневий страйк 1912 р. на заводі «Наваль», що тривав 42 дні, був підтриманий робітниками інших підприємств міста, а також робітниками Одеси та Єлисаветграда. Ця видатна подія в історії революційної боротьби мас півдня Росії дістала високу оцінку В. І. Леніна. В статті «Страйки металістів у 1912 році» Володимир Ілліч писав: «З південних страйків металістів визначний є страйк 3 886 чоловік на миколаївських суднобудівних заводах, який спричинився до втрати більш як 155 000 робочих днів. Робітники вимагали 8-годинного робочого дня, прибавки плати на 50⁰/₁₀₀, скасування штрафів і всіх надурочних робіт, установа інституту виборних старост та ін. Страйк тривав увесь червень»¹⁴.

Важливу роль у піднесенні робітничого руху в передвоєнні роки в Миколаєві відіграла ленінська «Правда», яка поширювалася у місті в кількості 350 примірників. Робітники підтримували газету своїми грошовими внесками, часто посилали їй свої кореспонденції. В 1912—1914 рр. на її сторінках було надруковано 50 кореспонденцій з Миколаєва, в яких детально висвітлювалась страйкова боротьба робітників.

З метою ознайомлення з діяльністю партійної організації і подання допомоги їй за дорученням В. І. Леніна 25 грудня 1913 р. до Миколаєва прибув член ЦК партії, депутат і керівник більшовицької фракції ІV Державної думи Г. І. Петровський. Провівши в місті нараду, він інформував ЦК РСДРП і В. І. Леніна, що миколаївські більшовики поділяють повністю ленінську позицію¹⁵.

Не послаблявалися зв'язки більшовиків і трудящих Миколаївщини з вождем у роки боротьби за встановлення Радянської влади, громадянської війни і в перші роки соціалістичного будівництва.

¹⁰ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 г.— февраль 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 290.

¹¹ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, од. зб. 52, арк. 10.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 12, спр. 5, ч. 90, арк. 1.

¹³ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, од. зб. 338, арк. 12.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 281.

¹⁵ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.), К., 1959, стор. 487.

У 1920 р. після вигнання білогвардійців миколаївські робітники 22 квітня одноставно обрали В. І. Леніна депутатом міської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Наступного дня відбулося пленарне засідання новообраної Ради, на якому Володимир Ілліч одноставно був обраний почесним головою.

Погляди робітників, селян, усіх трудящих Миколаївщини завжди були звернені до Ілліча. Особливо хвилюючі листи і телеграми партійних і радянських органів, громадських організацій і трудящих надходили до В. І. Леніна в дні, коли він хворів. 15 серпня 1922 р. IV Миколаївська губерньська конференція Всеросійської спілки робітників поліграфічного виробництва направила Володимирі Іллічу таку вітальну телеграму: «Робітники поліграфвиробництва Миколаївської губернії, зібравшись на IV губконференцію для вирішення питань побуту робітників, дальшого поліпшення їх матеріального становища і підвищення культурного рівня, довідавшись про одужання вождя світового пролетаріату Володимира Ілліча Леніна, шлють йому свій палкий пролетарський привіт і висловлюють цілковиту впевненість, що в недалекому майбутньому друкарі матимуть задоволення сприяти з допомогою друкарського верстата тов. Леніну поширювати його палкий заклик до світового пролетаріату про повалення капіталу»¹⁶.

Безперечний інтерес викликає вітальна телеграма В. І. Леніну від урочистих зборів трудящих м. Миколаєва в день 25-річчя Комуністичної партії: «Дорогий Володимире Іллічу!,— говорилося у ній,— ми, члени Миколаївської організації і безпартійні робітники, що піднесли своїй партії в день її 25-річного ювілею червоні знамена, шлем тобі наш палкий привіт. Бойові сторінки історії Компартії — є історія твого особистого шляху. Ти став вождем всесвітнього пролетаріату. Ти дорогий для всього робітничого класу...»¹⁷.

Трудящі Миколаївщини в своїх вітальних телеграмах В. І. Леніну висловлювали палку любов і відданість Комуністичній партії і дорогому вождеві. Тим же відповідав їм Володимир Ілліч. 29 квітня 1919 р., незважаючи на свою велику зайнятість, він вирішив питання про забезпечення кам'яним вугіллям миколаївських суднобудівних заводів¹⁸; 19 травня 1921 р. написав листа керівникам центральних радянських установ «Раковський дзвонив і скаржився, що мануфактури обіцяної *не дають*. А в Миколаєві, мовляв, селяни охоче дають хліб на мануфактуру. Прошу негайно по телефону зібрати всі довідки, крім офіційного запиту, і прискорити, а мені прислати імена відповідальних осіб як у НКПроді, так і Головтекстилі. Хто відповідає за надсилання мануфактури? Прогаяння ганебне і злочинне»¹⁹.

Про безмежну любов до Ілліча трудящих Миколаєва свідчить той факт, що в дні ленінського призову Миколаївська партійна організація збільшилася на 1 022 члени²⁰. В ті дні ім'ям Леніна названо багато підприємств, колгоспів, установ, учбових закладів області. Ще в перші роки революції в с. Щасливка Доманівського району було відкрито перше вогнище радянської культури — Народний будинок. На двохтисячному мітингу селян 11 квітня 1919 р. за пропозицією командира партизанського загону Т. М. Гуляницького Будинку було присвоєно ім'я В. І. Леніна²¹. Миколаївські друкарі на урочистому мітингу 22 квітня

¹⁶ Миколаївський обласний державний архів (далі — МОДА), ф. Р-779, оп. 1, спр. 72, арк. 130.

¹⁷ «Красный Николаев», 16 березня 1923 р.

¹⁸ Див. В. І. Ленин. ПСС, т. 38, стор. 545.

¹⁹ В. І. Ленин. ПСС, т. 52, стор. 198.

²⁰ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 19, арк. 81.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 51, арк. 135.

1923 р., присвяченому дню народження вождя, вирішили присвоїти його ім'я окружній друкарні і зарахувати В. І. Леніна почесним членом своєї спілки²². Нині в області налічується 90 пам'ятників В. І. Леніну. Тільки до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції в містах і селах області їх споруджено 43. Ім'ям Леніна названо 3 населені пункти.

Здійснюючи ленінський кооперативний план, Комуністична партія досягла перемоги колгоспного ладу на селі. Нині в Миколаївській області 33 колгоспи.

Безсмертне ім'я В. І. Леніна вічно зберігатимуть трудящі у своїх серцях. Не шкодуючи сил, знань та енергії, під керівництвом Комуністичної партії, вони борються за втілення в життя ленінських ідей, за побудову комунізму.

²² ЦПА ІМЛІ при ЦК КПРС, ф. 461, оп. 1, од. зб. 32917, арк. 263.

ШУКІРІЛЛА ЯКУБОВ
СПІВРОБІТНИЦТВО
УКРАЇНИ Й УЗБЕКИСТАНУ
В ГАЛУЗІ НАУКИ ТА ОСВІТИ

Важливою особливістю розвитку культури нашої країни є залучення до цього процесу всіх без винятку народів, що її населяють. Радянська культура, в тому числі наука й освіта, з самого початку формувалася

як багатонаціональна й інтернаціональна. «Надаючи вирішального значення розвиткові соціалістичного змісту культур народів СРСР,— зазначено в Програмі КПРС,— партія сприятиме їх дальшому взаємозбагаченню і зближенню, зміцненню їх інтернаціональної основи і тим самим формуванню майбутньої єдиної загальнолюдської культури комуністичного суспільства»¹.

Характерною рисою останніх років розвитку радянської культури є прискорений процес зближення й взаємозбагачення національних культур, що йде по багатьох каналах: спільна розробка та здійснення багатьох проблем розвитку народної освіти, підготовка кадрів, розвиток тих чи інших напрямків науки, випуск літератури, взаємне вивчення братніх мов, спілкування письменників, учених, композиторів, художників і т. д. Величезна роль належить технічному прогресу промисловості, впровадженню досягнень науки й передового досвіду в сільському господарстві.

Вирішення проблеми взаємозбагачення національних культур залежить від двох моментів: від того, наскільки активно будуть залучатися до роботи по створенню нових художніх та наукових цінностей найбільш талановиті творчі сили всіх республік, а також від ступеня розвитку творчих зв'язків між діячами культури братніх республік. Важливу роль виконують наука та освіта.

Уже в перші роки Радянської влади Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним приділяла велику увагу розвиткові науки. Внаслідок плідної роботи, здійснення культурної революції досягнення нашої науки величезні. Наш народ по праву пишається тим, що перша в світі соціалістична держава дала видатних учених, які внесли величезний вклад у науково-технічний прогрес людства, прославляють вітчизняну науку.

Одним з провідних наукових центрів країни є Академія наук Української РСР, для якої стали традицією зв'язки з науковими центрами братніх республік, зокрема Узбекистану. Українські вчені брали участь

¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 384.

у створенні під час Великої Вітчизняної війни Академії наук Узб. РСР. У повоєнні роки зв'язки між двома братніми академіями розширювались і зміцнювались, особливо наприкінці 50-х, на початку 60-х років.

Весною 1964 р. в с. Айні русло Зеравшана загородив несподіваний обвал. Виникла загроза руйнування комунікацій у Самаркандській та Бухарській областях. З усіх кінців країни, зокрема з України, з'їхалися сюди вчені й фахівці, привезли потрібне устаткування, техніку й лікували небезпеку стихійного лиха.

Великий вклад внесло співробітництво узбецьких та українських учених у розв'язання такого важливого народно-господарського завдання, як виведення нових видів шовкопрядів, здійсненого Інститутом зоології АН Української РСР та вченими Узбекистану.

Українські вчені допомогли узбецьким шовківникам розробити новий метод сушіння коконів. Відомо, що для отримання натурального шовку велике значення мають процеси первинної обробки коконів після морення гусені, що раніше проводилися на затінених стелажах або в старих сушарках «Симилекс». Це забиало багато часу і вимагало великої кількості робітників.

У Інституті технологічної теплофізики АН УРСР було розроблено новий метод обробки коконів високотемпературним вологим теплоносієм. Новостворена конвейерна сушарка «КСК-45» доводить вологість коконів до необхідної норми за 4 години. Співробітник спеціального конструкторського бюро Інституту Л. Грабовський та Л. Свєрдличенко допомогли узбецьким шовководам освоїти 53 нові сушарки й обробити на них 1490 т коконів, вони організували в Ташкенті, Самарканді, Андижані, Бухарі, Коканді семінари для шовководів².

Важливою подією в науковому житті Узбекистану стало відкриття Інституту ядерної фізики АН Узб. РСР. У пуску реактора велику допомогу подали вчені братньої України.

Спільні роботи, виконувані українськими й узбецькими вченими, зокрема дослідження особливостей будівництва глибиннорозломних структур Середньої Азії (науковий керівник професор Д. П. Резвой із Львівського університету), допомагають пошуковим партіям геологічної служби середньоазіатських республік правильно обирати ділянки з перспективою на газ і нафту.

Стало традицією проведення спільних конференцій, сесій науково-дослідних інститутів академій наук союзних республік. Так, 1962 р. в Ташкенті відбулася координаційна нарада з питань активного аналізу. В другій половині 1962 р. проводилась наукова сесія, присвячена комплексному використанню земельних і водних ресурсів республік Середньої Азії. У жовтні 1963 р. пройшла міжвузівська конференція з теорії та методів використання нелінійних полів та ін.

Вчені Узбекистану беруть постійну участь у всесоюзних конференціях, що організовуються в Києві, Одесі, Харкові, Львові та інших містах України з різних галузей науки. Українські науковці є учасниками конференцій і симпозіумів, організовуваних в Узбекистані. Наприклад, 1967 р. вчені України взяли активну участь у Всесоюзному симпозіумі з фізики твердих тіл, що проходив у Самаркандському університеті.

Міцні зв'язки єднають Львівський торгово-економічний і Самаркандський кооперативний інститути. Вузи обмінюються викладачами, проводять спільні наради. У травні 1967 р. в Самарканді на Всесоюзній конференції «Великий Жовтень і перехід раніше слаборозвинутих країн до соціалізму обходячи капіталізм», були українські вчені В. О. Маланчук та І. С. Дзюбко.

² «Правда Востока», 3 січня 1968 р.

Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту входить до числа 12 вузів системи Міністерства шляхів сполучення, розташованих у різних містах країни. Дніпропетровці організували науково-методичні наради, учасниками яких були викладачі з Узбекистану; у травні 1965 р.— по обміну досвідом та поліпшенню викладання геології, механіки ґрунтів основ і фундаментів; у травні 1967 р.— по застосуванню учбових кінофільмів, діафільмів та інших технічних засобів викладання.

У вересні 1967 р. Львівський університет організував Всесоюзний симпозиум по дослідженню напівпровідників. В його роботі взяли участь 125 учених з 15 міст країни, в тому числі з Ташкента. Узбецькі вчені були учасниками міжвузівської конференції «Роль правової науки в удосконаленні практичної діяльності державних органів, господарчих та громадських організацій», проведеної також цим вузом.

У Донецькому університеті 1968 р. проводилися конференції— республіканська з неорганічної хімії та II Всесоюзна фонологічна, активними учасниками яких були і вчені Узбекистану.

Здавна міцніють контакти між медиками двох братніх республік. Однією з дійових форм цих контактів стали періодичні наукові конференції. Так, протягом останніх років у Івано-Франківському медичному інституті було проведено 4 конференції з біологічної ролі мікроелементів, що відіграло велику роль у збагаченні наукового досвіду й обміну діловою інформацією.

В узбецьких та Івано-Франківському медичних інститутах— спільні наукові керівники дисертантів. Вузи обмінюються літературою, випускають збірники наукових праць.

На базі Чернівецького медінституту 1968 р. було проведено наукову конференцію з питань гістохімії та біохімії щитовидної залози. З доповідями виступали й узбецькі лікарі. Ряд викладачів закінчив аспірантуру й захистив дисертації в Київському Державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Постійна підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів для МВССО Узбекистану ведеться у Львівському університеті. Так, закінчили аспірантуру й захистили кандидатські дисертації 1966 р. Л. Алібеков, 1968 р. Т. Джурабаєв і А. Артиков, 1970 р.— Н. Ісмаєв.

Одеський і Самаркандський університети обмінюються викладачами для читання спецкурсів, спільно розробляють наукові теми. Одеський інститут інженерів морського флоту щорічно приймає на стажування аспірантів Ташкентського політехнічного інституту. Одеський політехнічний інститут прийняв до аспірантури із спеціальним призначенням ташкентського інженера Т. А. Абдукаримова.

Велику допомогу подав Київський політехнічний інститут у підготовці кадрів такому ж вузу в Ташкенті. Протягом 1960—1963 рр. на кафедрі зварювального виробництва навчалося 26 узбеків. Усі вони в грудні 1963 р. успішно захистили дипломні проекти й повернулися в рідну республіку на роботу. До аспірантури цієї ж кафедри було прийнято співробітника Ташкентського політехнічного інституту Абралова, якому 1963 р. після успішного захисту дисертації було присвоєно вчений ступінь кандидата технічних наук. Нині він очолює кафедру зварювального виробництва, для зміцнення якої КПІ надіслав методичні посібники з усіх профільюючих дисциплін, передбачених програмою. Співробітники КПІ неодноразово виїздили до своїх узбецьких колег для подання їм методичної допомоги, а також для читання лекцій, зокрема, 1968 р. у Ташкентському політехнічному інституті читав лекції професор В. І. Дятлов.

Різнобічними є зв'язки сільськогосподарських вузів. Так, у Таш-

кентському інституті іригації читав лекції академік П. М. Василенко. Завідуючий кафедрою хірургії Одеського сільськогосподарського інституту, доктор ветеринарних наук, професор А. П. Косих прочитав курс лекцій у Самаркандському сільськогосподарському інституті. Працівники Одеського сільськогосподарського інституту спільно з узбецьким науково-дослідним Інститутом каракулеводства та тваринництва розробляють комплексні науково-виробничі теми. В свою чергу, узбецькі вчені читають лекції на Україні. Зокрема, в Херсонському сільськогосподарському інституті.

З кожним роком міцнішають контакти між педагогічними вузами України й Узбекистану. Протягом 1958—1968 рр. на педагогічну роботу з України в Узбекистан направлено було 703 молодих спеціалістів: з педінститутів — 352, з педучилищ — 351.

1963 р. при Черкаському педагогічному інституті проводилася науково-методична конференція фізіологів педагогічних вузів України та Інституту фізіології АН УРСР, у якій взяла участь вузи братніх республік, зокрема Узбекистану. 1968 р. викладачі Черкаського педінституту були учасниками конференції по обміну досвідом в організації навчально-методичної та ідейно-виховної роботи серед студентів, що проходила в Ташкенті. Черкаський і Ташкентський інститути часто обмінюються викладачами.

У Запорізькому педагогічному інституті 125 студентів з Узбекистану опановують такі спеціальності: російську мову й літературу, педагогіку, англійську мову. 1967 р. завідуючий кафедрою іноземних мов цього вузу доцент Д. В. Малявін приїздив на місяць до братньої республіки, де вів роботу по набору студентів для свого інституту. У Ташкентському педінституті іноземних мов він ознайомився з методами викладання, у Ферганському й Хорезмському педвузах був присутнім на вступних екзаменах.

1968 р. в Узбецькій РСР побував декан факультету іноземних мов згаданого Запорізького інституту В. С. Сокирко. Він відвідав Ферганський і Бухарський педінститути, виконав значну роботу по набору студентів.

У жовтні 1968 р. для участі в конференції з питань поліпшення підготовки викладачів російської мови з числа представників узбецької національності, які навчаються у вузах РРФСР та УРСР, до Ташкента приїздив декан філологічного факультету Запорізького педінституту доцент І. С. Олійник та доцент кафедри російської мови В. К. Іванченко. За велику роботу в галузі підготовки кадрів для Узбекистану їх було нагороджено значками «Відмінник народної освіти Узбецької РСР».

Викладачі філологічного факультету Харківського педінституту, де вчать студенти з Узбекистану, спільно з узбецькими педагогами розробляють шляхи поліпшення вивчення російської мови для неросійських національностей.

Чимало узбеків навчається в Полтавському, Луганському, Київському педінститутах. Водночас, молоді українці є студентами узбецьких вузів, беруть участь у міжвузівських конференціях науково-студентських товариств, у обміні колективами художньої самодіяльності, проведенні спортивних змагань і т. д.

Отже, в період будівництва комунізму співробітництво України й Узбекистану в галузі науки й освіти дедалі більше розширюється і набирає таких форм: 1) взаємна участь у конференціях і нарадах; 2) колективна розробка комплексних науково-дослідних тем; 3) обмін професорсько-викладацьким складом для читання лекцій та спецкурсів; 4) взаємодопомога в науковій і педагогічній роботі; 5) стажування

у провідних вузах з метою поліпшення теоретичної й практичної підготовки; 6) обмін спеціальною літературою; 7) спільне видання збірників наукових праць; 8) підготовка у вузах України висококваліфікованих кадрів наукових працівників; 9) підготовка в педвузах України вчительських кадрів для Узбекистану; 10) взаємне керівництво написанням кандидатських і докторських дисертацій; 11) взаємна участь у науково-студентських конференціях; 12) обмін колективами художньої самодіяльності; 13) проведення спортивних змагань і т. д.

Однак досліджувана тема багато в чому ще має позаплановий характер. Тому для дальшого розширення й зміцнення зв'язків між вузами та науковими закладами двох братніх республік є доцільним: 1) планувати співробітництво з усіх галузей наукового й вузівського життя; 2) ширше практикувати обмін професорсько-викладацьким складом та досвідом навчально-виховної роботи; 3) передбачати у кошторисах вузів кошти на обмін викладачами й студентами; 4) збільшити випуск збірників «Наукові праці», «Учені записки».

Дружнє співробітництво українських та узбецьких учених, розширення зв'язків, обмін науковими кадрами ще більше зміцнюють братерську дружбу народів нашої Вітчизни.

В. Д. ГОЛІЧЕНКО
М. Я. ЛАЦІС НА УКРАЇНІ

В період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції доводилося особливу увагу приділяти питанням захисту соціалістичних завоювань. В Росії за ініціативою В. І. Леніна було створено орган боротьби з контрреволюцією — Всеросійську Надзвичайну Комісію (ВЧК), а 3 грудня 1918 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створив Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУЧК).

В. І. Ленін уважно стежив за становленням Радянської влади на Україні, подавав допомогу в її зміцненні. В перший період існування ВУЧК відчувалася нестача досвідчених кадрів. Саме в той період з приводу загального становища на Україні Володимир Ілліч писав: «Ми можемо тепер і ми повинні допомогти українським товаришам, тому що їм доводиться будувати апарат Радянської влади на місці, очищеному і спустошеному стражданнями так, як ніде не терпіли і не страждали!»¹.

Відповідно до заклику вождя для роботи в партійних, радянських військових і чекістських органах України були направлені кращі працівники.

В лютому 1918 р. уряд Радянської України звернувся до В. І. Леніна з проханням «...направити на Україну з Московської і Петроградської організацій особливо надійних елементів. Направте,— вказувалося в телеграмі, — якщо можна, Лаціса, а також... загін з 100 латиськів...»².

Кандидатура М. Я. Лаціса на посаду Голови Всеукраїнської ЧК не була випадковою. Мартін Янович Лаціс (Судрабс), колишній латиський батрак, член партії більшовиків з 1905 р., активний учасник революційних подій в Росії. В дореволюційний період він був тісно зв'язаний з видатними партійними працівниками з України — Г. І. Петровським, С. В. Косіором, К. Є. Ворошиловим та ін. Після Жовтня Мартін Янович

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 64.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 58, арк. 22.

зміцнення тилу, посилити роботу надзвичайних комісій, щоб відвернути небезпеку ворожого удару в спину нашої Червоної Армії»¹⁰.

Чекісти України з честю виконали свій обов'язок перед партією, урядом, народом.

22 серпня 1919 р. петлюрівські та денікінські війська підійшли до Києва. Рада робітничо-селянської оборони України для керівництва обороною міста затвердила Раду Київського укріпрайону, до складу якої ввійшли М. Я. Лаціс (комендант міста), Я. Х. Петерс (член колегії ВЧК), К. Є. Ворошилов¹¹. М. Я. Лаціс не тільки керував обороною міста, але очолив евакуацію урядових установ і матеріальних цінностей. Згодом він знову працював в колегії ВЧК.

Радянський уряд України високо оцінив заслуги Мартіна Яновича в період його діяльності в республіці. 1927 р. в день 10-річчя ВУЧК М. Я. Лаціса нагородили орденом Червоного Прапора¹².

¹⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 9, арк. 3.

¹¹ Там же, од. зб. 108, арк. 220.

¹² «Пролетарий», 28 грудня 1927 р.

М. М. КУЧІНКО

ЛІТОПИСНІ МІСТА ПОСАННЯ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

Перші достовірні згадки про давньоруські міста Посання знаходимо в письмових джерелах Х—ХІІІ ст., зокрема в Іпатіївському літопису, де названі Перемишль, Санок, Ярослав, Любачув, Вишня, Перевореськ та ін. Проте ці відомості настільки скупі й фрагментарні, що не дають повного уявлення про господарство, побут, культуру та етнічну приналежність населення цих міст в Х—ХІІІ ст. Тут немає потреби характеризувати всіх поглядів, пов'язаних з етнічною і політичною приналежністю згаданих міст, тим більше, що це вже достатньо висвітлено як в радянській¹, так і в зарубіжній² історіографії. Натомість необхідно зупинитись на результатах археологічних досліджень, які мають велике значення для з'ясування багатьох неясних досі питань історії цієї території. Деяка нерівномірність в поданому нижче описі пам'яток зумовлена їх станом дослідження.

Найважливішу роль серед згаданих вище міст відігравав Перемишль, який з 981 до 1289 р.³ названий в літописі 28 разів. Така кількість згадок не могла не привернути уваги дослідників — істориків і археологів.

Археологічними дослідженнями, розпочатими в 1958 р., встановлено, що літописний Перемишль знаходився на Замковій горі, при злитті рік Вагри і Сану. Дитинець був обведений земляним валом з внутрішньою конструкцією у формі дерев'яних зрубів. З півночі до нього прилягав ремісничий посад, також укріплений земляним валом і ровом. На дитинці і поблизу нього виявлені житла — напівземлянки розміром 3×4 м, які на підставі речових знахідок датуються Х—ХІ ст., та наземні зрубні житла з слідами дерев'яної підлоги, датовані ХІІ—

¹ В. Д. Корольюк. Западные славяне и Киевская Русь, М., 1964.

² H. Łowmiański. Problematyka historyczna grodów Czerwieńskich w związku z planem zespolowych badań polsko-radzieckich. — „Kwartalnik Historyczny”, t. LX, z. 1, 1953, стор. 58—85.

³ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. ІІ, ствп. 69, 926.

XIII ст.⁴ Важливими пам'ятками монументальної архітектури X—XI ст., відкритими на Замковій Горі, є рештки ротонди і князівського палацу. Ротонда округла в плані діаметром 5,6 м з апсидою 3,96 м. Палац — прямокутної форми розміром 34,2×15,2 м. На думку А. Жакі, це залишки об'єктів романської монументальної архітектури⁵. Інша ротонда, датована XII ст., виявлена на околиці сучасного міста поблизу кафедрального костюлу. Техніка кладки (вапнякові блоки на розчині піску і вапна) аналогічна будові стін Успенського собору в Галичі, тобто пов'язана з володимирсько-галицькою архітектурною школою, що визнають і польські дослідники⁶. Ротонди поширені по всій центральній і частково Східній Європі. Відомі вони і на території галицько-волинської землі, зокрема в Галичі і Побережжі⁷ та у Володимирі-Волинському⁸. На дитинці виявлено також рештки церкви св. Івана, побудованої в 20-х роках XII ст. перемиським князем Володарем Ростиславичем. Тут знайдено різні архітектурні прикраси. Підлога у церкві була викладена керамічною плиткою, покритою зеленою і коричневою поливою⁹. На думку П. О. Рапппорта, церква св. Івана є найдавнішою спорудою галицької архітектурної школи, що склалася на початку XII ст.¹⁰

На території літописного Перемишля відкрито три ґрунтові могилиники. На двох з них, в урочищах Казанов і Засання, датованих XI—XII ст., кістяки лежали на спині, орієнтовані головами на захід, північ і південь. Поховальний інвентар складався з фрагментів кераміки, бронзового і скляних браслетів, срібних і бронзового перснів зі щитком, есовидного скроневого кільця та ін.¹¹ Третій могилиник XII—XIV ст. відкритий в 1958 р. біля фундаментів церкви св. Івана. Тут досліджено 68 поховань¹², в яких кістяки лежали в трунах, орієнтовані головою на захід з руками, схрещеними на грудях. Багатий інвентар (шкіряне взуття, срібні пряжки і окуття рукоятки кинджала та ін.), знайдений в могилах, свідчить про те, що тут були поховані представники панівного класу.

На городищі виявлено багатий речовий матеріал — цілі і фрагментовані кружальні горщики, уламки амфор-корчаг, які, очевидно, походять з Києва, та декілька фрагментів горщиків з циліндричною шийкою. З інших знахідок слід назвати скляні різнокольорові браслети, намистини, срібні скроневі кільця та київського типу сережки, давньоруські хрести-складні, так звані енколпіони, шиферні пряслиця та інші знаряддя праці і предмети побуту. Переважна більшість цих речей виготовлялась місцевими майстрами. Про це свідчить відкриття в

⁴ A. Kunysz. Przemysł w starożytności i wczesnym średniowieczu.— A. Kunysz i F. Persowski. Przemysł w starożytności i średniowieczu, Rzeszów, 1966, стор. 34—38.

⁵ A. Żaki. Wczesnopiastowskie budowle Przemysła i problem ich konserwacji.— Ochrona zabytków, t. XIV, z. 1—2, Warszawa, 1961, стор. 38—44.

⁶ J. Frazik. Technika muru rotundy na planu katedralnym w Przemyslu i uwagi z tym związane.— „Czasopismo techniczne”, N 9/55, Kraków, 1962, стор. 28—33.

⁷ Я. Пастернак. Старий Галич, Краків — Львів, 1944, стор. 79, 82, рис. 26.

⁸ М. К. Каргер. Вновь открытые памятники Волынского зодчества XII—XIII вв.— Ученые записки Ленинградского госуниверситета, Л., 1958.

⁹ A. Żaki. Najstarsze relikty architektoniczne na zamku w Przemyslu.— „Sprawozdanie z posiedzeń Komisji (Oddziału PAN) za I—VI 1960 r.”, Kraków, 1961, стор. 6—10.

¹⁰ П. А. Рапппорт. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы.— Славяне в Русь, М., 1968, стор. 461.

¹¹ H. Zoll-Adamikowa. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. I, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966, стор. 83.

¹² Там же. 84—85.

Засанні восьми гончарних лещей, аналогічних знайденим у Галичі, Райко-вевському городищі та ін., двох залізоплавильних горнів та печей для випалювання вапна¹³.

На розвиток писемності в Перемишлі вказує виявлене на дитинці бронзове писало — стиліус. Свідченням тісних торговельних і дипломатичних контактів Перемишля з іншими землями Русі є знахідки київських амфор-корчаг, овручських пряслиць, свинцевих печаток волинського князя Давида Ігоревича (XI—XII ст.). Отже, археологічні дані доповнюють літописні повідомлення про Перемишль як великий ремісничий, торговельний і адміністративний пункт Русі на її західних окраїнах, а пізніше — столицю Перемишльської землі.

Про Санок в літописі є запис під 1150 р. з приводу захоплення його військом угорського короля Гейзи. «Король же прошед Гору и взя Санок город и посадника его яша и села у Перемишля многа взя»¹⁴. Ще двічі літописець згадує про нього у 1202 і 1231 рр. в зв'язку з русько-угорськими конфліктами¹⁵, що свідчить про оборонне значення міста.

Питання про локалізацію літописного Санока довгий час було дискусійне. Одні дослідники уміщували його на території с. Трєпча, у верхів'ї Сану, а інші — в сучасному Санокі на Замковій горі. Археологічні дослідження підтвердили останнє припущення. На території міста відкрито житла-напівземлянки, в яких були фрагменти давньоруської кераміки, шматки стінної обмазки та вугілля. Тут же розкопано ґрунтовий могильник, в якому покійники лежали на спині, орієнтовані головами на захід. Біля них знайдено фрагменти кружальних горщиків, прикрашених заглибленими горизонтальними і хвилястими лініями з клеймами на денцях. Серед інших знахідок виявлені втульчасті двошипні наконечники стріл. Весь матеріал дозволяє датувати городище XI—XIII ст.¹⁶ Поблизу Санока, на Білій горі, розташоване невелике городище з добре збереженими земляними валами, яке було сторожовим пунктом в XII—XIV ст.¹⁷

На лівому березі Сану знаходився літописний Ярослав, перша згадка про який міститься в Іпатіївському літописі під 1152 р., з приводу підготовки до битви між галицьким князем Володимиром Володаревичем і київським князем Ізяславом Мстиславичем¹⁸. Ярослав був значним стратегічним пунктом Русі на її західних рубежах. Біля його стін галицько-волинські князі відбивали напади угорських і польських феодалів, які прагнули загарбати ці споконвічні східнослов'янські землі. Про один з таких епізодів згадує руський літописець під 1245 р., коли Данило Галицький розгромив польсько-угорське військо¹⁹.

Археологічні дослідження на території Ярослава ведуться польськими вченими з 1951 р., проте довгий час важко було сказати, де знаходилося літописне місто. Згодом його локалізували у двох пунктах: на місці пізньосередньовічного замку і на території сучасного жіночого монастиря. В результаті нових археологічних розкопок вчені прийшли до висновку, що городище було розташоване на території монастиря бенедиктинок. Розкопками виявлено одну напівземлянку X—XII ст. та два наземні житла, очевидно, зрубної конструкції, датова

¹³ А. Купысз. Przemysł w starożytności i wczesnym średniowieczu, стр. 58—61

¹⁴ ПСРЛ, т. II, ствп. 406.

¹⁵ Там же, ствп. 717, 764.

¹⁶ А. Купысз. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na terenie Sanoka okolicy.— Sprawozdanie ROA za r. 1962, Rzeszów, 1962, стр. 25—27.

¹⁷ Там же, стр. 27.

¹⁸ ПСРЛ, т. II, ствп. 800.

¹⁹ Там же, ствп. 447.

ні XIII ст. В житлах і поза ними знайдено значну кількість фрагментів кружального посуду з клеймами на денцях у вигляді кола, колеса зі спицями та ін.²⁰

В 1211—1212 і 1225 рр. у зв'язку з польсько-руськими військовими конфліктами в Іпатіївському літопису згадується давньоруський Любачув.²¹ Літописне місто знаходилося на правому березі р. Любачівки, притоки Сану, в північній частині сучасного міста. Округле в плані городище розташоване на луках, захищене зі сходу р. Любачівкою, а з півдня і заходу — болотистою низовиною. Археологічними розвідками, проведеними в 50-х роках ХХ ст., зібрано фрагменти кружальної кераміки, яка датує городище XI—XIII ст.²²

Під 1230 р. в літописі є згадка про давньоруську Вишню як місце змови белзького князя Олександра і вишнянського боярина Філіпа проти Данила Галицького²³. Археологічними розкопками, які проводились О. О. Ратичем в 1957—1962 рр.²⁴, досліджено два городища. Перше знаходилось в західній околиці сучасної Судової Вишні в урочищах «Замчисько» і «Вали». Дитинець городища був обмежений з півночі р. Вишнею, правою притокою Сану, а з заходу і сходу — глибокими ярами. З південно-східної сторони до дитинця прилягав ремісничий посад. Городище було захищене земляними валами з внутрішньою конструкцією у формі зрубів клітей та ровом. На дитинці і в його околицях відкрито кільканадцять жител-напівземлянок та наземних з печами-кам'янками. У великій кількості виявлено керамічні вироби, переважно опуклобокі горщики різних розмірів з розхиленими вінцями, краї яких вертикально зрізані, манжето- і карнизоподібні та заокруглені, прикрашені горизонтальними і хвилястими лініями. Шийка дугоподібна, денця плоскі, з клеймами. З інших типів знайдено фрагменти сковорідок, конічних мисок та глиняні пряслиця.

Металеві предмети — серпи дніпровського типу, коси-горбуші, тесло, циліндричні замки і ключі, кресала, уламок бойової сокири, ромбовидні і втулчасті двотипні наконечники стріл, шпори та ін. Прикраси представлені круглими пряжками-фібулами, перснем та есвидним скроневим кільцем. На основі всього комплексу городище датується Х — початком ХІІ ст.

Друге городище знаходилось в східній частині сучасного міста, в урочищі «На Чвораках». Тепер воно зруйноване, удалось провести лише розвідкові дослідження, внаслідок яких зібрано фрагменти кружальних горщиків з валикоподібними краями вінець, шиферні пряслиця та уламки скляних браслетів. Цей матеріал дозволяє датувати городище ХІІ—ХІІІ ст. Археологічні дані свідчать, що на території сучасної Судової Вишні існували два різночасові городища: одне в Х — на початку ХІІ ст., друге — в ХІІ—ХІІІ ст. Останнє слід пов'язувати з літописною Вишнею.

На західних рубежах Перемишльської землі знаходився літописний Переворськ. Руський літописець згадує про нього в 1281 і 1282 рр., говорячи про війни між Лезом Даниловичем і польським князем Лешком Чорним²⁵. Археологами встановлено, що дитинець був розташований в західній частині сучасного міста, де й тепер ще частково

²⁰ А. Куньш. Badania archeologiczne na wrgórze Benedyktynek w Jarosławiu.— Materiały i sprawozdania ROA za r. 1966, Rzeszów, 1968, стр. 230—233.

²¹ ПСРЛ, т. II, ствп. 731, 746.

²² А. Куньш. Rzeszowskie w zaraniu dziejów, Rzeszów, 1961, стр. 11—14.

²³ ПСРЛ, т. II, ствп. 762.

²⁴ А. Рати́ч. Les anciens ensembles fortifiés russes de Sudovaja Visnja (RSSU, region de Lvov).— Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, t. III, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970, стр. 41—50.

²⁵ ПСРЛ, т. II, ствп. 882, 890.

збереглися залишки земляного валу. Знайдені вироби з кераміки—ліпної неорнаментованої і кружалної, прикрашеної заглибленими лініями та нігтевими наколами. Цей матеріал датує городище IX—XIII ст.²⁶

Серед давньоруських міст Посяння слід назвати і Ряшів. Руський літопис не дає про нього відомостей. Вперше він згадується в 1354 р. в грамоті польського короля Казимира III, де говориться, що король жалує рицареві Яну Пакославу Ряшів і всю волость ряшівську в землі руській положену²⁷. Від стародавнього Ряшева залишилось городище овальної форми, розташоване над Віслоком. У Старомісті знаходиться укріплений дитинець, в урочищі Руське село — посад. В 60-х роках XX ст. в цих місцях відкрито житла-напівземлянки з речовим матеріалом від VII до XII ст. та наземні зрубні житла з XII—XIII ст. Поблизу них виявлено господарські ями. В культурному шарі знайдено багато уламків горщиків з розхиленими, заокругленими вінцями, орнаментовані заглибленими горизонтальними і хвилястими лініями, накривки, фрагменти горщиків з циліндричною шийкою. З інших предметів — меч, залізні ножки, шиферні пряслиця та скляні браслети²⁸.

На території розглянутих міст, як вже вказувалось, виявлені монументальні і господарські будівлі, житла, могильники і у великій кількості речовий матеріал. Для визначення етнічної приналежності цих пам'яток вирішальне значення матиме порівняння їх з синхронними давньоруськими і старопольськими пам'ятками.

Городища розташовані на берегах рік на підвищеннях. Вони складаються з двох частин: дитинця та ремісничого посаду. Як правило, вони укріплені одним-двома рядами валів з внутрішньою конструкцією у формі дерев'яних зрубів, забитих глиною (Перемишль, Перевореськ), або незасипаних землею зрубів-клітей, які могли мати житлово-господарський характер (Вишня). Подібна конструкція оборонних споруд характерна для стародавньої Русі. Вона відома в Києві, Білгороді, Колодяжині, Райках та інших містах²⁹. Для Польщі того часу типова внутрішньорічкова руштова конструкція³⁰.

Майже у всіх містах Посяння відкрито житла-напівземлянки з печами-кам'янками в кутку, типові для Русі IX—XII ст.³¹ і з XII ст.— наземні в той час як для Польщі того періоду характерні виключно наземні зрубні житла з відкритим вогнищем посередині або в кутку³².

В культурному шарі городищ виявлено багато знахідок, зокреми керамічних, які за технікою виготовлення можна поділити на дві фази. Для першої (IX — поч. X ст.) характерні ліпні, частково підправлені на колі горщики, прикрашені хвилястими і прямими лініями або зовсім неорнаментовані. Поверхня шершава, випал нерівномірний. Денці плоскі або ледве ввігнуті (Ряшів, Перевореськ). Кераміка другої фази (X—XIII ст.) тонкостінна, виготовлена на гончарному крузі. Це горщик середньої висоти, найбільш опуклі у верхній частині або яйцевидні. Вінця розхилені, їх краї вертикально зрізані. карнизоподібні або заок-

²⁶ A. Kunysz. Badania archeologiczne o charakterze ratowniczym na terenie Przeworska, Jarosławia i Ropczyc.— Sprawozdania ROA za r. 1961, Rzeszów, 196 стор. 17—19.

²⁷ П. Пеленський. Ряшів — західна твердиня Галицької держави, Львів, 192 стор. 159—160.

²⁸ A. Gruszczyńska. Badania na stanowisku 3 w Rzeszowie — Staromiejściu.— Materiały i sprawozdania ROA za r. 1966, Rzeszów, 1968, стор. 171—175.

²⁹ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.— Материалы и исследования по археологии СССР, № 52, М.—Л., 1956, стор. 73—106.

³⁰ J. Kostrzewski. Kultura prapolska, Warszawa, 1962, стор. 81—84.

³¹ М. К. Капрев. Древний Киев, т. I, М., 1957, стор. 285—368.

³² J. Kostrzewski. Назв. праця, стор. 106.

руглені у формі валика з закраїнкою з внутрішнього боку. Шийка невисока, дугоподібна, плечики невеликі, похилі. Орнамент у вигляді прямих горизонтальних, рідше — хвилястих ліній нанесений на верхній половині горщика. Денця переважно плоскі, часто з клеймами (Перемишль, Сянок, Вишня, Ряшів та ін.). Аналогічна кераміка відома з Києва³³, Галича³⁴, Василева³⁵ та багатьох інших давньоруських міст. Знайдено також керамічні сковородки та пряслиця (Вишня), горщики з вухами, корчаги-амфори та полив'яні брязкальця (Перемишль). Всі ці форми виборів виразно пов'язуються з Руссю, в той час як для Польщі характерні інші форми посуду³⁶⁻³⁷.

Що ж до інших знахідок, таких як циліндричні замки (Вишня), шиферні пряслиця (Перемишль, Ряшів, Санок, Вишня), скляні браслети (Перемишль, Ряшів, Вишня), трьохнамистинкові срібні сережки київського типу, щиткові персні, енколпіони (Перемишль, Вишня), то не виникає жодного сумніву в їх давньоруському походженні³⁸.

Разом з тим на цій території виявлено окремі предмети західнослов'янського походження, що свідчать про торговельні і культурні контакти між давньоруським і старопольським населенням.

Первісне заселення цієї території пов'язується з іменем східних (білих) хорватів, на що вказують як радянські³⁹⁻⁴⁰, так і польські⁴¹ вчені, а пізніше — з давньоруським населенням, що підтверджується аналізом археологічних матеріалів.

Описані міста мали велике значення для Русі, бо були форпостами на її західних кордонах. Роль їх зростала ще й тому, що вони знаходилися на торговельних шляхах, один з яких проходив зі сходу на захід через Вишню, Перемишль, Ярослав, Переворськ, Ряшів на Краків і Прагу, а другий — з півночі на південь від Судоміра вздовж Сану на Перемишль, Санок до Карпат і далі⁴². З огляду на це зрозумілими є намагання польських і угорських феодалів захопити ці споконвічні руські міста. Адже той, хто володів ними, тримав у своїх руках ключові позиції як в економічній, так і у військово-політичній ситуації. Звідси зрозуміло є турбота київських князів про збереження за Руссю цієї території.

Отже, археологічні дані суттєво доповнюють фрагментарні літописні повідомлення про укріплені поселення в басейні Сану. Вони підтверджують літописні відомості про давньоруський характер цих міст і заперечують погляди ряду польських дослідників на ці землі як західнослов'янські.

³³ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I, стор. 416, рис. 96.

³⁴ Я. Пастернак. Старий Галич, стор. 190.

³⁵ Б. О. Тимошук. Північна Буковина — земля слов'янська, Ужгород, 1969, стор. 72.

³⁶⁻³⁷ J. Kostrzewski. Назв. праця, стор. 383, рис. 301, 302; A. Abramowicz. Ceramika z Czeremna nad Nuczwą.— „Archeologia Polski”, t. IV, z. 1, стор. 158—159.

³⁸ Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси, М., 1948; О. Ратич. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР, К., 1957.

³⁹⁻⁴⁰ Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории, М., 1964; А. П. Насонов. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства, М., 1951, стор. 131—136. Карта.

⁴¹ F. Persowski. Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X—XI w., Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962, стор. 62; R. Jank. Wyniki badań wykopaliskowych w Rzeszowskim w 1962 r.— Sprawozdania ROA za r. 1962, Rzeszów, 1962, стор. 8.

⁴² Б. А. Рыбаков. Торговля и торговые пути.— История культуры древней Руси, т. I, М.—Л., 1948, стор. 341—343; A. Kunysz. Z pradziejów wsi słowiańskich w Polsce południow-wschodniej.— „Z otchłani wicków”, r. XXVII, z. 2, Wrocław—Poznań, 1961, стор. 116.

О. А. ПУЧКО

Розвиток соцзмагання у верстатобудівній промисловості України в роки довоєнних п'ятирічок

ні форми соціалістичного змагання, що дістало широкого розмаху у верстатобудуванні, показано трудовий ентузіазм робітників, їх боротьбу за збільшення випуску нових сучасних верстатів, а також внесок верстатобудівників у загальну справу боротьби за ліквідацію техніко-економічної відсталості країни.

Працюючи над темою дослідження, автор використав праці В. І. Леніна, рішення XVI партконференції ВКП(б) (1929 р.), II партконференції КП(б) України (1929 р.), грудневого Пленуму ЦК ВКП(б) (1935 р.), матеріали Центрального державного архіву народного господарства СРСР (ф. 7881, оп. 1, спр. 19, арк. 27; ф. 7995, оп. 1, спр. 742, арк. 40, 41; спр. 730, арк. 21; ф. 7998, оп. 1, спр. 18, арк. 17; оп. 6, спр. 1, арк. 1; оп. 1а, спр. 18, арк. 13; спр. 32, арк. 28; спр. 78, арк. 18; спр. 93, арк. 67; спр. 108, арк. 7, 11; спр. 79, арк. 18; спр. 93, арк. 63; ф. 8657, оп. 1, спр. 26, арк. 34; спр. 99, арк. 29, спр. 88, арк. 60; спр. 89, арк. 22, 28); Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і державного управління СРСР (ф. 7676, оп. 2, спр. 163, арк. 6). Залучені також матеріали періодичної преси, зокрема журнали: «Шквал», 1931, № 15; «За советскую машину», 1932, № 9; «Станки и инструменты», 1936, № 3; 1937, № 21; 1938, № 10; а також збірники документів і матеріалів, що висвітлюють профспілковий рух у Радянському Союзі.

У довоєнний період надзвичайно великого розмаху в нашій країні дістало соціалістичне змагання, що було результатом значного зростання свідомості та культурно-технічного рівня трудящих. Ось чому соцзмагання стало тоді масовим і перетворилося в могутню силу розвитку соціалістичної економіки.

Великого значення соціалістичному змагання надавав В. І. Ленін, який вважав його важливим засобом досягнення вищої, порівняно з капіталізмом, продуктивності праці. «Капіталізм,— писав В. І. Ленін,— може бути остаточно переможений і буде остаточно переможений тим, що соціалізм створює нову, далеко вищу продуктивність праці»¹.

В. І. Ленін зазначав, що соціалізм відкриває небачені можливості для організації сучасного, масового змагання². Соціалістичне змагання, початок якому поклали перші комуністичні суботники, набрало широкого розмаху з прийняттям у країні курсу на соціалістичну індустріалізацію і перетворення в життя п'ятирічних планів.

У січні 1929 р. газета «Правда» вперше опублікувала статтю В. І. Леніна «Як організувати змагання?», в якій вождь дав теоретичне обґрунтування змаганням мас як методу соціалістичного будівництва, справі державної важливості.

У квітні 1929 р. XVI партконференція ВКП(б) прийняла звернення до всіх робітників про розгортання соціалістичного змагання по всій країні за виконання плану першої п'ятирічки³. Гідне місце в цьому всенародному русі займали верстатобудівники України.

У роки першої п'ятирічки у верстатобудівній промисловості повсюдно створювалися ударні бригади, що з'явилися вперше наприкінці 1929 р. на заводі ім. Леніна в Одесі. В 1931 р. соцзмаганням на цьому підприємстві було охоплено 94,4% робітників і 100% службовців. Великого розвитку на заводі дістав рух по складанню зустрічних промфінпланів, спрямованих на перегляд робітниками виробничих норм у бік їх значного збільшення, на поліпшення якості продукції, на економію матеріалів. План, запропонований робітниками в 1932 р., передбачав економію металу на 400 т, зменшення браку по виплавці на 250 т, часу на простой верстатів та ремонт на 300 годин у рік на один верстат. Все це дало змогу заводу збільшити випуск продукції проти плану на 10% і додатково дати країні 204 верстати.

У роки другої та третьої п'ятирічок, коли здійснювалося технічне переозброєння всіх галузей народного господарства, змагання виступало як складова частина:

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 379—380.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 365.

³ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II М., 1954, стор. 617.

процесу зміцнення нових соціалістичних виробничих відносин. Розгорнувся рух майстрів нової техніки та високої продуктивності праці, ініціатором якого став О. Стаханов.

Стахановський рух відкрив нову сторінку в історії соціалістичного змагання, став масовим і був високо оцінений грудневим (1935 р.) Пленумом ЦК ВКП(б)⁴.

Почин О. Стаханова підтримали верстатобудівники України. Першим його почину наслідував стругальник Харківського верстатобудівного заводу Ворона, який застосував новий метод різання і виконав норму на 360%. Через кілька днів коваль Д. Таранич виконав норму на 483%, а стругальник П. Федоров — на 287%. Тільки за період з 3 жовтня по 31 грудня 1935 р. загіг стахановців ХВЗ зріс до 200 чол.; при цьому максимальний виробіток їх доходив від 400 до 700%.

Слідом за почином робітників харківського заводу розгорнувся стахановський рух на заводі ім. Леніна в Одесі. Окремі працівники-стахановці добилися високих норм виробітку. Так, наприклад, токарь Клементьев виконав норму на 600%, а зуборізьчик Верлоцька — на 700%. Разом з тим рух стахановців сприяв значному зниженню собівартості продукції. На заводі у 1938 р. було заплановано зниження собівартості верстатів у розмірі 16,6%, а фактично ці витрати були знижені на 24,6%, а на Київському заводі верстатів-автоматів — на 29%.

У зв'язку із зростанням продуктивності праці значно збільшилася й заробітна плата робітників. Наприклад, річна зарплата за 1937 р. стахановців ХВЗ складала: коваль Ригова — 7718 крб. при середньому виробітку 218%; фрезерувальника Фесенка — 7696 крб. при виробітку 206%; токаря Молокоєдова — 9310 крб. при виробітку 250%.

Наприкінці листопада 1937 р. у Москві відбувся II Всесоюзний з'їзд профспілки робітників верстатостроительної промисловості, який закликав усіх робітників ще ширше розгорнути соціалістичне змагання. Це було новим поштовхом до зростання рядів стахановців у верстатобудівній промисловості країни, де їх потима вага в процентному відношенні до кількості всіх робітників збільшилася з 28,7% на 1 жовтня 1936 р. до 38,7% у IV кварталі 1938 р. А питома вага стахановців серед робітників одеського заводу ім. Леніна становила в 1937 р. 55%, а в 1940 р. — уже 82,4%.

У травні—червні 1939 р. на машинобудівних заводах народилася нова ініціатива стахановців — багатостантне обслуговування. Зачинателями цього руху були робітники Уралмашу і Харківського верстатобудівного заводу. На ХВЗ початок цієї справи поклав стахановець-зуборізьчик Костенко, який перейшов на обслуговування зразу шести верстатів. Досвід Костенка копіювали інші передовики. Окремі стахановці виконували план на 720—800%.

Другий Всесоюзний з'їзд профспілки робітників верстатобудівної промисловості, який відбувся в жовтні 1939 р., рекомендував широко розгорнути змагання багатостантників і сумісників професій.

Значного розмаху багатостантне обслуговування дістало на Київському заводі верстатів-автоматів. На 1 січня 1940 р. тут налічувалося 38 багатостантників, які обслуговували 77 верстатів. Всього на початку 1940 р. на спеціалізованих верстатобудівних заводах України працювало близько 200 багатостантників.

Поряд з рухом по обслуговуванню кількох верстатів поширився рух за сумісництво кількох професій, що стало додатковим джерелом у справі підвищення продуктивності праці на верстатобудівних заводах. Цей рух виник в умовах соціалізму при неухильному зростанні кваліфікації робітників, здатних опанувати нову техніку. Так, в 1940 р. на заводі «Електроверстат» у м. Харкові сполучали різні професії 8 чол., на ХВЗ — 13 чол., а на Київському заводі верстатів-автоматів було 38 робітників-сумісників.

Значну роль у розвитку соцзмагання відіграло укладення договорів між верстатобудівними заводами, під час підписання яких робітники брали на себе конкретні зобов'язання по виконанню і перевиконанню виробничих планів. Одними з перших уклали договір на соціалістичне змагання Мелітопольський ім. ОГПУ та Харківський верстатобудівний заводи, Київський завод верстатів-автоматів та Московський ім. Орджонікідзе. Укладення таких договорів давало змогу ширше розгорнути змагання, охопити ним більшість робітників. Яскравим прикладом цього було виконання Київським заводом верстатів-автоматів в 1940 р. планів на продуктивність праці на 120%.

Розвиток соціалістичного змагання на підприємствах України у роки довоєнних п'ятирічок сприяв зниженню собівартості продукції, підвищенню продуктивності праці, відіграв величезне значення у прискоренні темпів побудови соціалістичного суспільства в нашій країні.

⁴ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, М., 1954, стор. 271.

Л. О. ПАНЧУК

**Преса України в боротьбі за зміцнення
воєнного і господарського союзу
радянських республік
(1919—1921 рр.)**

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, утворення вільних і суверенних радянських республік створили умови для об'єднання їх у єдиному братерському союзі. Саме в цьому В. І. Ленін вбачав міцну гарантію існування Радянської влади. Ленінський залик «йти найтіснішим союзом» був сприйнятий комуністами, трудящими України як програма дій. Висвітлюючи дане питання, автор використав твори В. І. Леніна, матеріали ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС (ф. 17, оп. 65) і, особливо, періодичну пресу, що була могутнім знаряддям в справі роз'яснення трудящим масам правильної марксистської національної політики Комуністичної партії, необхідності тісного союзу і дружби радянських народів.

1 червня 1919 р. сесія ВЦВК РСФРР за участю представників усіх республік, виражаючи волю трудящих Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії, прийняла декрет про створення воєнно-політичного союзу. Преса України широко висвітлювала цю подію. Так, 3 червня 1919 р. «Вісті ВУЦВК» у статті «Незламна сила» розповідали: «Всі радянські республіки не раз голосно заявляли про свою готовність приступити до мирних переговорів з метою припинення нав'язаної їм війни міжнародним імперіалізмом, який намагається задушити Радянську владу. Ворог хоче знову втягти в рабство десятки мільйонів російських, латиських, білоруських та українських трудящих. Першою відповіддю всіх вільних народів має стати наступ на спільного ворога. Тому об'єднання військової організації з військовим командуванням, рад народного господарства, залізничного управління та господарств, фінансових комісаріатів та комісаріатів праці є необхідними умовами перемоги над ворогом».

30 грудня 1919 р. газета «Известия» Київського губерньського революційного комітету зазначала, що проти міжнародної контрреволюції мусить бути встановлений єдиний революційний фронт озброєного пролетаріату Росії та України... Для розгрому контрреволюції треба не роз'єднувати сильну російсько-українську Червону Армію, а збільшувати її ряди. За єдність, за волю всього пролетаріату російсько-українська Червона Армія йде вперед, розбиваючи контрреволюцію».

Наприкінці грудня 1919 р. В. І. Ленін звернувся до трудящих України з листом «З приводу перемог над Денікіним», що його 4 січня 1920 р. надрукували «Правда» й «Известия ВІИК». 16 січня — «Известия» Київського губерньського ревкому.

У січні 1920 р. питання взаємовідносин між Росією та Україною кілька разів обговорювалося в партійних органах. Зокрема, 17—18 січня — на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) разом з представниками ЦК КП(б)У було затверджено тези, в яких зазначалося, що основою взаємовідносин є соціалістична федерація. Тези схвалив ЦК КП(б)У. Об'єднане засідання ревкому, парткому, правління профспілок, заводських комітетів Кременчука, з'їзд военкомів та представників комосередків, як про це повідомляла 25 січня газета «Коммунист», одностайно ухвалили визнати незалежність і самостійність Української Радянської Республіки та єдину регулярну Червону Армію.

21 лютого 1920 р. «Коммунист» вмістив тези ЦК КП(б)У «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії» для широкого обговорення трудящими. У зв'язку з тезами газета «Коммунист» надрукувала передову «Скріплення братерського союзу», де говорилося, що радянські республіки повинні встановити такий ступінь об'єднання, який забезпечив би успішний мирний розвиток соціалістичної держави.

Роботу комуністів республік по зміцненню воєнно-політичного союзу підсумувала ІV конференція КП(б)У (березень 1920 р.).

Комуністичне друковане слово виховувало в трудящих інтернаціоналізм, закликала до об'єднання всіх матеріальних ресурсів з метою перемоги над ворогами Радянської влади. Українські газети вміщували перші декрети і розпорядження Радянської влади, роз'яснювали основи економічної політики пролетарської держави. Було розпочато видання газет українською мовою для селян: «Селянська бірнота» (орган ЦК КП(б)У), «Більшовик» (орган Київського губкому та губвиконкому), «Більшовик» (орган Одеського губкому), «Селянин» (орган Полтавського губкому) та ін.

Преса республік вела також рішучий наступ проти тактики й політики буржуазно-націоналістичних партій і груп, які сіяли серед трудящих недовіря до господарської політики Комуністичної партії і Радянської влади, поширювали брехливі твердження про економічну експлуатацію України Радянською Росією.

Партійна і радянська преса закликала трудящих республік об'єднати всі зусилля для налагодження нормального господарського життя. Щодо цього велике значення мав VIII з'їзд РКП(б), рішення якого широко роз'яснювала партійно-радянська преса. Київський «Коммунист» писав, що зруйноване господарство радянських республік може існувати лише в разі обміну необхідними для життя радянських республік запасами й матеріалами, а тому необхідні облік усіх матеріалів, єдиний план організації господарства.

7 березня 1919 р. уряд Радянської України вирішив об'єднати Уккранднаргосп з ВРНГ РСФРР, банкові справи України і Радянської Росії. 26 березня уряди обох республік ухвалили постанову про єдину економічну політику. Того ж дня «Известия»

(Київ) в огляді преси повідомляли про зміщену в «Экономической жизни» статтю про економічне об'єднання радянських республік.

Преса України широко висвітлювала допомогу Україні з боку російських братів. Так, 21 лютого 1919 р. «Известия» (Київ) у рубриці «На Красном фронте» повідомили, що пітерські робітники посилають своїх організаторів на Україну, «щоб допомогти українським пролетарям справитися із завданням організації народного господарства країни». Лише на Запоріжжя тоді прибуло 150 досвідчених керівних працівників та передових російських робітників. Протягом квітня—травня 1919 р. ЦК РКП(б) направив у розпорядження ЦК КП(б)У 182 партійних працівники.

Газети роз'яснювали, що зміщення Радянської влади в Росії водночас означає її перемогу на Україні. Борючись з ворогами на Півночі, зазначав орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист» 18 квітня 1919 р., робітники та селяни Росії відбивають бажання у англо-французьких бандитів йти на Україну з Чорного моря. А тому, писала газета, кожен поїзд з продовольством, направлений до Петрограда і в Москву, рівнозначний перемозі, здобутій над французами. Завдання дати братній Радянській Росії хліб стоїть поряд із завданням добити білих на Півдні та Заході.

Центральні республіканські газети, закликаючи трудящих України допомогти своїм братам, агітаційною роботою серед широких мас зміцнювали економічний союз радянських республік. Так, 12 квітня 1919 р. «Вісті ВУЦВК», коментуючи постанову РНК України про необхідність встановлення єдиної економічної політики УСРР і РСФРР, звернули увагу на завдання координації дій ВРНГ та Ради народного господарства України.

Партійна і радянська преса республіки в ході економічного співробітництва й взаємодопомоги братніх народів сприяла ще тіснішому об'єднанню їх економічного життя, а також управління ним, закріпленого декретом ВЦВК від 1 червня 1919 р. Згідно з декретом управління основними галузями економічного життя зосереджувалось у єдиних колегіях. Це мало велике значення для успішної мобілізації матеріальних ресурсів на потреби оборони і здійснення перших соціалістичних перетворень в обох республіках. Декретом від 1 червня наркомати РСФРР взяли на себе керівництво наркоматами України та їх фінансування.

Газета «Коммунист» 25 грудня 1920 р. в передовій статті, присвяченій скликанню VIII Всеросійського з'їзду Рад, писала: «У нас, на Україні, спільне з усією федерацією завдання — відбудова народного господарства і підпорядкування його господарському регулюванню».

Діяльність Комуністичної партії, роз'яснювальна і пропагандистська робота преси дали свої наслідки. Наприкінці 1920 р. на Україні широкого розмаху набув об'єднаний рух трудящих за найтісніше економічне співробітництво радянських республік. Ідучи назустріч побажанням трудящих, пленум ЦК КП(б)У, що відбувся наприкінці того ж року, звернувся з пропозицією до ЦК РКП(б) про вироблення конкретних форм господарського співробітництва. За пропозицією української делегації VIII Всеросійський з'їзд Рад затвердив союзний договір, у якому підкреслювалась необхідність згуртування сил союзних республік з метою оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва. Для зміцнення економічного союзу обидва уряди оголосили об'єднаними ряд найважливіших комісаріатів, які входили до складу РНК РСФРР і мали в РНК України своїх уповноважених.

У зв'язку із змінами, що сталися внаслідок укладення союзного договору, ВУЦВК призначив комісію для перегляду Конституції УСРР. Партійна і радянська преса України винесла союзний договір та зміни, що були внесені в Конституцію УСРР, на обговорення широких трудящих мас.

У лютому 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад ратифікував союзний договір між УСРР і РСФРР. На сторінках газет України вміщувалися звіти про його роботу, що дістали палке схвалення делегатів. Публікація цих документів сприяла вихованню трудящих в дусі пролетарської співдружності радянських народів.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ РОБОТИ ШКІЛЬНИХ КАБІНЕТІВ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

У 1967 р. видано розпорядження «Про включення навчального кабінету з історії і суспільствознавства в число обов'язкових кабінетів середньої загальноосвітньої школи»¹. Колегія Міністерства освіти Української РСР затвердила Положення про цей кабінет².

В кожному районі та місті Чернігівщини були створені опорні навчальні кабінети, на досвіді яких вчилися керівники шкіл, учителі, зокрема, під час спеціально організованих практикумів-семінарів. Перший рік роботи по організації кабінетів історії та суспільствознавства вирішили завершити конкурсом-оглядом, щоб допомогти школам в створенні, оформленні і діяльності кабінетів, узагальнити досвід роботи кращих. Цей захід допоміг нам привернути увагу до цієї справи педагогічних колективів, широких кіл громадськості.

Через рік авторитетні комісії з представників партійних, комсомольських, профспілкових організацій, відділів освіти, кращих учителів встановили, що в більшості середніх шкіл створено кабінет або спеціально обладнані класи, які подають значну допомогу у викладанні історії та суспільствознавства.

Підсумки огляду підбито наказом по обласному відділу народної освіти, яким було відзначено кращі кабінети.

Вважаємо, що оформлення кабінету не є визначальним в його діяльності. Головне — його постійна змістовна робота, що забезпечується лише при наявності певного книжкового фонду, технічних засобів навчання, фонотеки, діатеки, достатньої кількості роздавального матеріалу, навчально-наочних прикладів та посібників.

Розповімо про обладнання кабінету в Чернігівській школі № 11, що найбільше відповідає вимогам такого закладу. Дирекція школи виділила окрему класну кімнату розміром 5×6 м, в якій є демонстраційний стіл, класна дошка стандартного розміру, переносна дошка 120×70 см, спускний екран для демонстрування при затемненні, 18 учнівських двомісних столів, дві шафи для книг, діатеки, закриті стелажі для картин та карт, ящик з піском і вогнегасник.

З допомогою вчителів фізики та директора школи Ю. П. Ступака кабінет устатковано технічними засобами: кіноапаратом «Україна», апаратом ЛЕТІ, епідіаскопом, керування якими здійснюється з пульту управління, що знаходиться на демонстраційному столі. В кабінеті є телевізор «Сигнал-2», магнітола «Романтик», портативний переносний магнітофон «Весна», переносний програвач.

Кімната прикрашена портретами К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна і їх висловлюваннями про історію, окремими витягами з Тез ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

¹ Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР, К., 1967, № 14, стор. 4.

² Там же, № 19—20, стор. 28—31.

На великих планшетах експонуються матеріали про три складові частини марксизму-ленінізму, ілюстрації, схеми, діаграми, цитати. На робочому стенді — список чергових тем, наступних семінарів, перелік навчальних кіно і діафільмів, фонозаписів, наочних посібників до цих тем, назви рефератів і повідомлень, які готують учні, важливі статті з періодичної преси, список літератури для позакласного читання, графік консультацій вчителів і т. д. Біля входу в кабінет — стенд новин, політична карта світу.

Просто, але зручно змонтовано на стіні, протилежній вікнам, на відстані одного метра від підлоги стелаж для зберігання картин і карт, який має глибину до 20 см.

У кабінеті до послуг учнів понад 300 книг і брошур, зокрема «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, тритомне зібрання творів В. І. Леніна, Програма і Статут КПРС, Тези ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», різні довідники, словники та ін. Більшість подібних видань представлені по 15—20 примірників. За видачу книг відповідає учениця 9-го класу.

У фонотеці зібрані промови В. І. Леніна і його соратників Н. К. Крупської, А. В. Луначарського, М. І. Калініна, В. Д. Бонч-Бруєвича, записи спогадів про В. І. Леніна, улюблені пісні Ілліча, виступи видатних діячів науки, культури. Використовуються фонозаписи з журналу «Кругозор». Кабінет має понад 250 діафільмів, епіфільмів, наборів діапозитивів. Школярі поповнюють кабінет листівками, фотографіями історичних пам'яток революційних місць.

За прикладом учителів кращих шкіл намагаємось у кабінетах забезпечити роздавальний матеріал до уроків, робота з яким дає можливість активізувати пізнавальну діяльність учнів, навчити їх багатьом корисним умінням і навичкам.

В кабінеті школи № 3 м. Ніжина на картках розписані різноманітні завдання: з хронології, по контурних картах, запитання до малюнків, історичних документів, розбір діаграм, схем, таблиць, словникові та логічні завдання тощо.

Щороку на засіданні предметної комісії кожний учитель одержує доручення створити 10—15 зразків карток роздавального матеріалу для тих класів, в яких він працює. Потім ці картки розмножувались на друкарській машинці, або від руки членами історичного гуртка.

Наведемо декілька зразків таких карток. Учні 5-го класу на уроці виконували таке завдання: «Запишіть у зошити ці дати, розташувавши їх в хронологічній послідовності: 3000 р. до н. е., 290 р. до н. е., 476 р., 538 р. до н. е., 410 р., 133, р. до н. е., 49 р. до н. е.»

Після вивчення розділу «Життя первісних людей» знання п'яти-класниками найважливіших термінів перевірялося з допомогою такої таблиці:

1. Ручне рубило	8. Колективи стародавніх людей, які легко виникали і розпадались
2. Первісне стадо	9. Товстий шар льоду, що не танув навіть улітку
3. Льодовик	10. Кілька родів, які жили в одній місцевості і говорили однією мовою

4. Племя	11. Найстаріші та найдосвідченіші з родичів, які керували справами роду
5. Старійшина	12. Порядок життя, коли первісні люди разом працювали, мали спільне майно
6. Релігійні вірування	13. Загострений камінь
7. Первісно-общинний лад	14. Вірування в «духів» та в інші надприродні сили

Учням пропонували з'ясувати, що означають слова в лівій колонці (1—7): «Запишіть в зошитах пари чисел, так, щоб друге число (із правої колонки) було поясненням до терміна з лівої колонки» (наприклад, 1—13, 6—14 і т. д.).

Використавши книгу, популярну для школярів³, учителі розробили завдання для вікторини «Невідправлені депеші».

«Дайте письмові відповіді — хто, коли і в зв'язку з якими подіями міг надіслати такі донесення: 1. Неприступна фортеця взята. Ворога розгромлено. Росія — чорноморська держава. 2. Величезні полчища стягнуто до міста. Від скрипу коліс та іржання коней не чути людського голосу. 3. Заснували на Воронежі добру верф. Будуємо ладні галери. Буде Азов взятий. 4. Минули Ярославль. Підійшло поповнення. Йдемо визволяти Москву».

Учні мали дати в зошитах приблизно такі відповіді: 1. О. В. Суворов у 1790 р. після взяття штурмом Ізмаїла; 2. Батий у 1240 р. перед облогою Києва; 3. Петро I в 1696 р.; 4. Степан Разін у 1669 р. після повернення з персидського походу.

На основі аналізу таблиці, взятої з роботи В. І. Леніна «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років»⁴, дев'ятикласники підійшли до правильних висновків, що на початку ХХ ст. найбільшим пережитком кріпосництва в Росії було поміщицьке землеволодіння, селяни бідували від малоземелля. Завдяки цьому учні на наступних уроках краще зрозуміли одне з основних завдань першої російської революції — необхідність ліквідації поміщицького землеволодіння і наділення селян землею.

Чимало матеріалу підбрали учителі до курсу суспільствознавства. У кабінеті історії Ніжинської середньої школи № 7 в папках концентруються вирізки з журналів, газет (зокрема вкладки «Економической газеты»), брошури, матеріали на допомогу слухачам політшкіл, систематизовано 16 тем політичної економії, зокрема: «Що вивчає політична економія», «Основні риси імперіалізму», «Перехідний період від капіталізму до соціалізму», «Планомірний розвиток соціалістичної економіки», «Комунізм і праця», «Постійна турбота КПРС про зростання життєвого рівня радянського народу, розвиток науки і культури» і т. д.

Ці папки весь час поповнюються новими матеріалами і постійно використовуються учителями та учнями під час підготовки до уроків, позакласних заходів.

³ Г. А. Кулигіна. 100 игр по истории, М., 1967, стор. 151—152.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 198.

В кабінеті цієї школи зібрано також матеріали на теми «Борці за велику справу» (про видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави), «Герої і подвиги Великої Вітчизняної війни», «3 історії міста Ніжина», «Це цікаво знати».

У навчально-виховній роботі використовуються кращі учнівські реферати, альбоми про життя і діяльність К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна та його соратників.

Шкільний навчальний кабінет з історії та суспільствознавства призначається насамперед для класних занять. В багатьох школах області розклади складаються так, щоб більшість уроків історії та суспільствознавства проводилися в кабінетах, оскільки тут найсприятливіші умови для вивчення історії.

Учителька ніжинської школи № 3 В. О. Костюк на уроці у 8 класі при з'ясуванні поняття «розвиток капіталізму вглиб» використала картки-таблиці «Товарність селянського господарства після реформи 1861 р.». Учні самостійно аналізували склад різних груп селян, кількість землі та худоби на один двір у кожній групі, зв'язки з ринком. Зроблені висновки записали в зошиті: «Капіталістичні відносини дедалі більше проникають в середовище селянства і охоплюють до 70% господарств. Отже, капіталізм розвивається вглиб». Звичайно, цю роботу можна було б проробити і в класі. Але роздавальний матеріал, що зберігався в кабінеті, у поєднанні з іншими посібниками (карта, картина, проекційна апаратура) полегшив роботу вчителя над складним економічним матеріалом.

У школі № 7 м. Ніжина в кабінеті успішно провадилися телеуроки на теми: «Революційні події 1905—1907 рр. на Україні» (9 клас); «Система радянського права» (10 клас), було організовано перегляд навчальних фільмів, діафільмів за навчальною програмою.

У 9 класі чернігівської школи № 11 під час вивчення теми «Квітнєві тези В. І. Леніна — конкретний план переходу від буржуазно-демократичної революції до революції соціалістичної» учитель вручив кожному учневі працю В. І. Леніна «Про завдання пролетаріату в даній революції». До класу ставилися запитання: Чому війна і при Тимчасовому уряді залишається імперіалістичною?; Що таке «революційне оборонство» і в чому у відповідних умовах виявлялась його шкідливість? Учні знаходили відповіді в роботі В. І. Леніна, потім під керівництвом вчителя обговорювали і в кінці уроку почали складати в зошитах таблицю основних політичних, економічних і партійних завдань, які висунув В. І. Ленін в своїй праці, а завершили цю роботу вдома.

Важливим напрямом діяльності кабінету є організація позакласної і позашкільної роботи. У Чернігівській школі № 11 в ньому працює кінолекторій для учнів 9—10-х класів. Заняття відбуваються тричі на місяць. Щотижня для бажаючих організовується перегляд хронікально-документальних кінофільмів на історичні теми, які замовляються у фільмотечі обласного Інституту удосконалення кваліфікації вчителів та кінопрокаті. В кабінеті проводяться засідання краєзнавчого і археологічного гуртків, лекторської групи.

В багатьох кабінетах області є широкий набір шкільних підручників, хрестоматій, книг для читання, довідників і словників, історичних карт і картин.

Вони сприяють кращому використанню на уроках технічних засобів, наочності, ширшому розгортанню позакласної і позашкільної роботи з учнями, ефективному впровадженню в практику передового педагогічного досвіду.

УНІВЕРСАЛ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО МІСТУ СЛУЦЬКУ (1656 р.)

Серед документів Б. Хмельницького великий інтерес становить маловідомий шрокому колу читачів універсал білоруському місту Слуцьку від 7(17) травня 1656. До цього часу він не публікувався в збірниках історичних документів, у тому числі й збірнику «Документи Богдана Хмельницького» (К., 1961 р.). В цьому збірнику навіть у переліку не виявлених, але згаданих у літературі та джерелах документів універсал не зазначений¹. Оригінал згаданого універсалу виявлено в «Радзівіліському архіві» (ЦДІА БРСР, ф. 694, оп. 4, спр. 1602, арк. 1). Фотокопія його опублікована в книзі «Слуцк. Историко-экономический очерк» (Мінськ, 1970, стор. 19), текст — у статті «Торговые связи Слуцка с городами Польши и Прибалтики в XVI-XVIII веках и их роль в иноземной торговле города»².

Місто Слуцьк належало відомому литовсько-білоруському магнату Богуслав Радзівілу, який разом із своїм двоюрідним братом великим литовським гетьмано Янушем Радзівілом очолював угруповання литовсько-білоруських магнатів шведськї орієнтації, які підписали в Кейданах в серпні 1655 р. договір зі Швецією про унію нею Великого князівства Литовського на тих умовах, на яких воно раніше було об'єднане з Польщею. Обидва Радзівіли розраховували одержати від короля Карла I Густава обіцяне роду Радзівілів князівство з частини Литви і Білорусії.

Воєнні дії російських військ проти Речі Посполитої в квітні 1656 р. були припинені, а договір про перемир'я був підписаний у Вільно 24 жовтня 1656 р. Ще 17 травня 1656 р. російська держава об'явила війну Швеції, що захопила майже всю територію Польщі.

В такій політичній обстановці Богуслав Радзівілл почав переговори з керівниками козацької старшини на Україні. В Чигирині, до Богдана Хмельницького він послав своїх емісарів. Основна мета їх переговорів — зберегти недоторканність володінь Радзівілла, і насамперед Слуцька та Слуцького князівства. Богуслав Радзівілл був також посередником між шведським королем і українською старшиною, оскільки в планах шведського короля українському козацтву відводилась чимала роль. Між царським урядом, з одного боку, і козацькою старшиною та українською шляхтою, з другого, виникли незгоди. Українська старшина і шляхта домагалися приєднання частини білоруських земель, зайнятих козацькими загонами, до України. Крім того, суперечка була зв'язана з прагненням царського уряду і царських воевод на Україні обмежити автономію українських земель, провести більш повне їх підкорення³. Шведський король і Богуслав Радзівілл прагнули використати ці протиріччя. Зокрема Карл X Густав схиляв Б. Хмельницького до розриву з російською державою.

Богдан Хмельницький, тимчасом, хотів використати переговори з Богуславом Радзівілом з метою збереження розколу серед магнатів Речі Посполитої, що полегшило б боротьбу українського і білоруського народів проти чужоземного іга. З свого боку, російський уряд, інформований гетьманом про ці переговори, хотів використати їх для своїх дипломатичних цілей.

В першій половині 1656 р. Богуслав Радзівілл послав до Богдана Хмельницького шляхтича Самуїла Стефановича зі своїм листом і листом від шведського короля⁴. В результаті переговорів Б. Хмельницький 7 (17) травня 1656 р. видав універсал, за яким м. Слуцьку гарантувалася недоторканність з боку козацьких загонів, а слуцьким купцям дозволявся вільний в'їзд на Україну для торгівлі. Ще до цього, 16 (26) квітня 1657 р.⁵ Б. Хмельницький видав універсал про заборону козацьким військам завдавати будь-яких збитків володінням Радзівілла. В інструкції Стефановичу від 24 липня 1656 р. Богуслав Радзівілл доручав своєму послу дбитися від Б. Хмельницького охоронних грамот на Слуцьке князівство, і, особливо, на Слуцьк, від можливих нападів козацьких загонів, причому, підкреслював, що «...ета моя с е. м. паном гетманом установлення дружба» потрібна «для устрашения людей польских» (тобто прибічників ко-

¹ Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657, К., 1961, стор. 662.

² "Acta Baltico-Slavica", t. VI, Bialystok, 1969, стор. 66.

³ История СССР, т. I, М., 1948, стор. 503.

⁴ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси (далі — АСД), т. VII, Вильна, 1870, № 76, стор. 103; № 77, стор. 104—106.

⁵ АСД, т. VII, № 81, стор. 109.

роля Яна Казимира). Богуслав через Стефановича запропонував передавати шведському королю листа Хмельницького⁶.

В ході переговорів Б. Хмельницький написав декілька листів Радзівілли, в тому числі 13 (23) липня 1656 р. про згоду встановити дружні відносини і про постійні контакти в майбутньому⁷.

За вказівкою Богуслава Радзівілла комендант Слуцька майор Ян Гросс почав переписку з Богданом Хмельницьким і Виговським.

Б. Хмельницький писав майору Гроссу 6(16) серпня 1656 р., що він видав охоронні універсали на Слуцьк від козацьких військ і просив повідомити, на чому боці буде Богуслав — на боці шведського чи польського короля. Становить інтерес і лист від 17 (27) листопада 1656 р., де говориться: «Город Слуцк із чувств к князю е. м. берем под протекцію. Поэтому, если би кто-нибудь на него наступал, обіщаем городу на помощь два полка двинуть»⁸⁻⁹. Б. Хмельницький, як і до того, проводив політику, спрямовану на розкол серед магнатів Речі Посполитої.

Богуслав Радзівілл був також посередником між Б. Хмельницьким і бранденбурзьким курфюрстом, допомагаючи послу його в проїзді через Слуцьк на Україну¹⁰.

Ці дипломатичні зв'язки Б. Хмельницького і генерального писаря війська запорізького Івана Виговського з Богуславом Радзівіллом потім були використані російським урядом для заключення перемир'я з Швецією, а також пізніше з іншою метою.

Після смерті Б. Хмельницького його наступники підтримували зв'язок з Богуславом Радзівіллом і комендантом Слуцька¹¹.

В середині й другій половині XVII ст. торгівля м. Слуцька з Україною розвивалася особливо широко. Слуцьких купців не зупиняла сувора заборона виїзду на Україну, яка накладалася комісарами князя, комендантом м. Слуцька і міським магістратом в період визвольної війни.

Універсал Б. Хмельницького місту Слуцьку від 7 (17) травня 1656 р. мав велике значення для розвитку торгівлі Слуцька з містами і містечками України. Однак і після цього княжа адміністрація та міський магістрат забороняли случьким купцям їздити на Україну. Слуцькі купці продовжували порушувати заборону, але легальним шляхом: вони одержали дозвіл на поїздку в Петриков, а звідти продовжували шлях на Україну¹². Ці обмеження з боку властей були припинені лише після закінчення російсько-польської війни 1654—1667 рр.

Оригінал опублікованого нижче універсалу знаходиться в ЦДІА БРСР з особистим підписом Богдана Хмельницького і печаткою Запорізького війська. Написаний він звичайним діловим стилем, властивим універсалам, і датований за старим стилем.

А. П. ГРИЦКЕВИЧ

ТЕКСТ УНІВЕРСАЛУ

Богдан Хмельницький гетьман
з войском его царского вел. Запорозким

Всім вобець і кождому з особна кому о том відать належить, а меповито паном полковником асаулом сотником атаманом і всему рицерству войска его цар. вел. Запорозкого старшні і черні і інним всякого стагу і кондиції людем кому о то сіе писаніе наше отказано будіт. Іж ми поглядаючи на інстанцію їх ясне освещеного князя Богуслава Радивила конюшого Вел. княз. Лит. до нас внесеную, а хотячи з оним в доброй приязні зоставати, приказуем сим писанем нашим аби місто Слуцк, без жадної от людей наших войскових інкурсії зоставало, позволяючи аби міщане случане вшелякіе гандлі, беспечніе проезди в Україну маючіе, всюда по містах і містечках отправляли, і без вшелякого пресягаваня вольно і беспечне торговали. А хто би кольвек противил сему писанію з людей войскових под місто Слуцк подпадати і людем албо купцом случким якую кривду чинити важился такового кождого без отпусти карати будем. Дан в Чигирині дня 7 мая 1656.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
рука власна

⁶ АСД, т. VII, № 77, стор. 104—106.

⁷ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, стор. 662, 512—513.

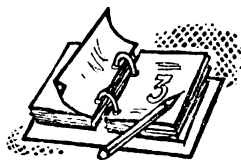
⁸⁻⁹ АСД, т. VII, № 78, стор. 106; № 79, стор. 107.

¹⁰ Kotłuba j, Edward. Galerja nieświezka portretów radziwiłowskich, Wilno, 1857, стор. 173.

¹¹ АСД, т. VII, № 82, стор. 109—110; № 83, стор. 110; № 95, стор. 122; № 96, стор. 123.

¹² Przyczyunki do dziejów Slucka (1654—1660 r.). Lauda albo Uchwały... „Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny”, t. II, Warszawa, 1881, стор. 146.

Наш календар

ДО 75-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ ПЕТЕРБУРЗЬКОГО «СОЮЗУ» БОРТЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

та його соратників за створення в Росії революційної марксистської партії робітничого класу наприкінці XIX — початку XX ст. було утворення петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

Появу «Союзу боротьби» підготував увесь хід соціально-економічного і громадсько-політичного розвитку Росії, рішуча ідейно-теоретична боротьба революційних марксистів на чолі з В. І. Леніним проти ліберального народництва і легального марксизму, що стояли на перешкоді дальшого розвитку революційного руху в країні. Як відомо, в другій половині XIX ст. Росія стала на шлях швидкого розвитку капіталізму, посилено зростала чисельність робітничого класу, активно розвивався революційний рух. Життя, революційна практика владно говорили про необхідність бойового авангарду робітничого класу — дійсно революційної, марксистської партії, здатної очолити його боротьбу. До створення такої партії і приступив В. І. Ленін, який на той час вже був цілком сформованим марксистом, визнаним керівником петербурзьких революційних соціал-демократів. Внаслідок його наполегливих зусиль і копіткої роботи революційні робітничі марксистські гуртки Петербурга восени 1895 р. були об'єднані в єдину загальноміську соціал-демократичну організацію, яка незабаром стала називатися «Союзом боротьби за визволення робітничого класу».

З самого початку свого існування ленінський «Союз боротьби» відіграв важливу роль у революційному русі. Його члени не лише несли в робітничі маси революційні ідеї, але й організовували пролетарів на боротьбу проти утисків і гніту, виступали на захист їх прав та інтересів, керували страйковою боротьбою. Як розповідається в одній з тогочасних статей, «скрізь, де були які-небудь утиски робітників, де мав вибухнути чи вибухав страйк, де треба було ясно формулювати бажання робітників, «Союз боротьби» являвся для виповнення свого обов'язку»¹.

Наляканий посиленням розвитком революційного руху царизм гарячково вживав заходів до ліквідації «Союзу боротьби». У грудні 1895 р. було заарештовано членів його керівного ядра на чолі з В. І. Леніним. Однак і це не принесло царизмові бажаних наслідків.

Народження «Союзу боротьби» стало видатною подією в історії революційного руху не лише Петербурга, але й усієї Росії, зокрема України. Що це було так, красномовно свідчить хоча б такий факт: тільки протягом 1895—1898 рр. під впливом ленінського «Союзу боротьби» в різних місцях Росії виникло близько 40 соціал-демократичних організацій, в тому числі 5 — на Україні, які на практиці почали здійснювати ленінський план переходу від вузької гурткової пропаганди ідей марксизму до масової пропагандистської роботи на багатьох фабриках та заводах, що привело до більш організованих і масових виступів пролетаріату. Таким чином, з утворенням ленінського «Союзу боротьби» російський визвольний рух вступив у новий, пролетарський етап свого розвитку, розпочалась нова сторінка його славної історії.

Трудящі України пишуться тим, що серед найближчих соратників В. І. Леніна по петербурзькому «Союзу боротьби» були кращі сини українського народу: П. К. Запорожець, С. І. та Л. М. Радченки, волинянин І. М. Леонтьєв та інші. Відомо також, що такі діячі «Союзу боротьби», як І. В. Бабушкін, Н. К. Крупська, М. О. Сільвін та інші подали неоціненну допомогу революційним соціал-демократам України в згуртуванні їх сил, в організації їх революційної діяльності².

¹ «Життя і слово», 1897, т. 6, кн. 2, стор. 110.

² У зв'язку з тим, що це питання вже досить докладно висвітлено в нашій історико-партійній літературі, зокрема, в таких фундаментальних працях, як «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», т. 2; «Нариси історії Комуністичної партії Радянського Союзу», т. 2; «Нариси історії Комуністичної партії України»; монографія проф. О. Т. Юрченка «В. І. Ленін і більшовицькі організації України» та ін., немає потреби зупинятися на цьому детально.

Під безпосереднім впливом петербурзького «Союзу боротьби» та праць В. І. Леніна, в березні 1897 р. виник і діяв київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», а восени того ж року — катеринославський «Союз боротьби». Обидва вони широко використовували досвід ленінського «Сюзу боротьби», наслідували його приклад, вважали його шлях своїм шляхом, підтримували тісні зв'язки з іншими революційними організаціями України. Ось що говорилося про це в одній з листівок катеринославських соціал-демократів: «Візьмемо ж приклад з наших петербурзьких товаришів. Вступимо в боротьбу за поліпшення нашого тяжкого становища, за зниження тих утисків, від яких страждаємо»³.

Слід відзначити і те, що ленінський «Союз боротьби» справляв великий вплив на розвиток революційного руху не лише на основній, східній частині України, але й в Галичині, на Буковині та Закарпатті, що перебували тоді в складі Австро-Угорської імперії. Цьому сприяли повідомлення австрійської та угорської соціал-демократичної преси про форми та методи боротьби «Союзу», а також діяльність І. Я. Франка, який у заснованому ним у Львові журналі «Житє і слово» ввів спеціальний розділ «Вісті з Росії», де неодноразово друкував матеріали про петербурзький «Союз боротьби». Саме з цього журналу західноукраїнські читачі вперше дізналися про Володимира Ілліча як організатора і керівника визвольної боротьби російського пролетаріату. Про «Союз боротьби» розповів Г. В. Плеханов у статті «Робітничий і революційний рух у Росії», вміщеній в другій книзі журналу за 1896 р. В літературі неодноразово відзначався цей важливий факт, однак не зверталася достатньої уваги на те, що поява статті в західноукраїнському журналі і була однією з тих ниток, що зв'язували ленінський «Союз боротьби» з місцевим революційним рухом. Справа в тому, що Г. В. Плеханов був на той час не тільки керівником групи «Визволення праці», що мала зв'язки з І. Франком та М. Павлюком, але й офіційним представником петербурзького «Союзу боротьби» за кордоном, як його делегат представляв російських соціал-демократів на 4 конгресі III Інтернаціоналу 1896 р., де виступив з повідомленням про діяльність «Союзу боротьби», був одним з авторів надрукованої за кордоном на кошти «Союзу» спеціальної «Доповіді, представленій російськими соціал-демократами міжнародному робітничому соціалістичному конгресу в Лондоні в 1896 році». Немає сумніву в тому, що саме ці матеріали доповіді були використані Г. В. Плехановим у названій вище статті.

Відомо також, що 1897 р. до Львова приїздив один з діячів київського «Союзу боротьби» П. Л. Тучапський, який теж виступив у журналі «Житє і слово» із статтею «Нові факти робітничого руху в Росії», докладно проінформовавши західноукраїнських читачів про петербурзький «Союз боротьби», підкреслював його надзвичайну роль у революційнім русі, цитував написану В. І. Леніним листівку «Царському урядові».

Історичні факти свідчать, що створений і керований В. І. Леніним «Союз боротьби» виконав важливу історичну місію в розвитку революційного руху в нашій країні, мав величезне значення в створенні передумов для появи на історичній арені бойового авангарду російського пролетаріату — ленінської більшовицької партії.

Узагальнюючи значення петербурзького «Союзу боротьби» та інших соціал-демократичних організацій, В. І. Ленін відзначав, що це був блискучий початок, який «завершився утворенням «Російської соціал-демократичної робітничої партії»⁴.

А. Д. ЯРОШЕНКО

³ Цит. за книгою: О. Т. Юрченко, В. І. Ленін і більшовицькі організації України, К., 1979, стор. 41.

⁴ В. І. Ленін, т. 4, стор. 189.

До 70-річчя ленінської «Искры»

З ІСТОРІЇ ПОШИРЕННЯ
ЛЕНІНСЬКИХ ПРАЦЬ
НА СУМЩИНІ
(1900 — ЛЮТИЙ 1917 рр.)

Твори В. І. Леніна мають виняткове значення в ідейному житті Комуністичної партії та радянського народу. Вони є класичним зразком творчого розвитку вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, невичерпним джерелом знань про закони розвитку суспільства.

Величезну роль у розповсюдженні творів В. І. Леніна в Росії на початку XX ст. відіграла більшовицька газета «Искра», яка з перших днів її виходу поширювалась на Сумщині. Велику роботу у цій важливій справі провела Конотопська соціал-демо-

кратична організація. Вже перший номер «Искры», де була надрукована стаття В. І. Леніна «Насущий завдання нашого руху», в якій викладено план побудови революційної партії ногого типу в Росії, було розповсюджено на Конотопщині¹⁰.

Під час арешту членів Конотопської соціал-демократичної організації Прокопа Гуменного і Федора Лазебникова 4 лютого 1902 р. поліція знайшла в них 9-й і 10-й номери «Искры»¹¹. У великій кількості серед робітників Конотопа був розповсюджений у березні 1902 р. 8-й номер¹², а у техника М. І. Смолова поліція конфіскувала 9-й номер «Искры»¹³. У вересні 1903 р. під час розгрому конотопської іскрівської підпільної друкарні жандарми вилучили 1 примірник 43-го номера і велику кількість революційної літератури¹⁴.

Активним агентом «Искры» на Конотопщині був ветеринарний лікар Василь Сидоров, який одержував від Київської соціал-демократичної організації газету та іншу іскрівську літературу. Він розповсюджував її серед робітників міста, а також передавав через одного з керівників Шосткинської соціал-демократичної групи для ознайомлення з нею робітників Шостки¹⁵.

Сумська соціал-демократична група фдержувала іскрівську літературу з Харківського і Курського комітетів РСДРП. У 1901 р. у Сумах поширювався другий номер «Искры», де вміщена праця В. І. Леніна «Віддача в солдати 183-х студентів»¹⁶.

5 серпня 1903 р. поліція конфіскувала в Сумах додатки до 18-го і 31-го номерів «Искры» та іншу нелегальну літературу. На подвір'ї заводу Погуляйченка було знайдено брошуру «Российская социал-демократическая партия», видану редакцією «Искры» в 1902 р.¹⁷

До Шостки «Искра» надходила з-за кордону запресованою у картон, а потім розповсюджувалась серед робітників порохового і капсульного заводів¹⁸. Окремі номери газети поширювались в Лебедині, Путивлі, Охтирці та інших містах області.

Великим успіхом користувалась відома праця В. І. Леніна «До сільської бідноти», особливо в тих повітах, де точилася гостра класова боротьба селян проти поміщиків: Конотопському, Роменському і Лебединському¹⁹. Поліція конфіскувала працю В. І. Леніна в с. Хотинь Сумського повіту і серед робітників Степанівської економії цього ж повіту²⁰.

Під час обшуку в с. Олешня Лебединського повіту на квартирі лікаря Г. І. Волосова, заарештованого за розповсюдження марксистської літератури серед селян Лебединського і Охтирського повітів, поліція конфіскувала 84 книги, серед них брошуру В. І. Леніна «До селянської бідноти», «Програму РСДРП», твори К. Маркса «Наймана праця і капітал», «18 брюмера Луї Бонапарта», працю К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», працю Г. В. Плеханова «Соціалізм і політична боротьба» та ін.²¹

Особливо ушрно розповсюджувались твори В. І. Леніна в роки першої революції 1905—1907 рр. У 1905 р. у містах Конотопі і Ромнах поширювались брошури В. І. Леніна²². В селах Роменського повіту Лозовому і Засуллі читали працю В. І. Леніна «Пора кінчити»²³.

На Шосткинському пороховому заводі розповсюджувалась праця В. І. Леніна «Початок революції в Росії». У Конотопі у залізничній школі поліція відібрала у учнів «Програму РСДРП», брошуру В. І. Леніна «Аграрна програма Російської соціал-демократії» та написане Леніним і видане за підписом ЦК РСДРП «Повідомлення про III з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії»²⁴. В с. Тростянк Охтирського повіту поширювалась «Програма Російської соціал-демократичної робітничої партії»²⁵.

Широкої маси трудящих знайомі були з класичною працею «Дві тактики соціал-

¹⁰ У 1952 р. в с. Козацькому Конотопського району знайдено перший номер «Искры», який зараз зберігається в місцевому краєзнавчому музеї.

¹¹ ЦДА УРСР, ф. 317, спр. 1917, арк. 8-9.

¹² «Вопросы истории КПСС», 1963, № 10, стор. 115.

¹³ ЦДА УРСР, ф. 317, спр. 3 і 17, арк. 8-9.

¹⁴ Там же, ф. 275, спр. 85, арк. 10, 13, 17.

¹⁵ «Ленінська правда» (орган Сумського обкому КП України), 2 лютого 1969 р.

¹⁶ Один примірник «Искры» № 2 зберігається в фондах партійного архіву Сумського обкому КП України.

¹⁷ ЦДА УРСР, ф. 304, спр. 35, арк. 35.

¹⁸ «Вопросы истории КПСС», 1961, № 1, стор. 177.

¹⁹ Л. Олійник, О. Гора, Селянський рух на Чернігівщині в 1905—1907 рр. К., 1959, стор. 55; «Український історичний журнал», 1960, № 2, стор. 88.

²⁰ «Ленінська правда», 22 квітня 1967 р.

²¹ ЦДА УРСР, ф. 317, спр. 1897, арк. 10-11.

²² Там же, ф. 320, спр. 10, арк. 24, 111.

²³ «Ленінська правда», 22 квітня 1967 р.

²⁴ Л. Олійник, О. Гора. Назв. праця, стор. 55-56.

²⁵ І. В. Рєва. Селянський рух на Півобережній Україні 1905—1907 рр., К., 1964, стор. 53.

демократії в демократичній революції», яка вийшла у світ у липні 1905 р. На Сумщині ця книга проникала різними шляхами. Цікаво відзначити, що в Конотопі поліція в січні 1907 р. конфіскувала 5 примірників, які були переслані поштовою посылкою з Петербурга¹⁵.

Великий ідейний вплив на соціал-демократичні організації мали більшовицькі газети «Вперед», «Пролетарий», «Новая жизнь» і «Социал-демократ», що виходили під керівництвом В. І. Леніна і вміщували його праці. З метою пропаганди останніх, партійні організації Сумщини передруковували окремі праці в підпільних друкарнях, випускали листівками. Так, Сумська група РСДРП передрукувала з 11-го номера газети «Новая жизнь» статтю «Пролетаріат і селянство» і видала, як додаток до брошури «Програма РСДРП»¹⁶.

Напередодні Першого травня 1905 р. ленінська листівка «Перше травня» поширювалась серед трудящих Роменського, Охтирського, Сумського і Лебединського повітів. 30 квітня 1905 р. поліція підбрала на вулицях м. Ромни 72 примірника цієї листівки¹⁷. 5 червня коло міського саду підбрано 66, а на другий день коло театру — 79 листівок. Ця листівка розповсюджувалась у селах Коровинської волості¹⁸.

У 1906 р. Конотопський комітет РСДРП передрукував з газети «Пролетарий» статтю «Проект звернення до виборців» (змінивши в ній заголовок), в якій розкривалися справжні цілі й характер основних партій, що брали участь у виборах до Державної думи. Ця стаття, яка закликала виборців віддати свої голоси за кандидатів РСДРП¹⁹, була видана окремою листівкою тиражем 20 тис. примірників²⁰.

У грудні 1906 р. поліція закрила книжковий склад у Лебедині, де було конфісковано велику кількість заборонених цензурою видань, у тому числі праці К. Маркса — «Класова боротьба у Франції в 1848 р.», «Громадянська війна у Франції», «Злиденність філософії», «Критика Готської програми», «Кельнський процес комуністів»²¹.

Напередодні V з'їзду РСДРП Роменська партійна організація одержала для розповсюдження ленінські «Проекти резолюцій до П'ятого з'їзду РСДРП», видані у Виборзі у вигляді окремого відбитку з 14-го номера газети «Пролетарий». У повідомленнях жандармів міста Ромни зазначалось, що ці проекти розсилаються «як матеріал для партійної дискусії та підготовки з'їзду з деяких найважливіших тактичних питань»²².

Після поразки першої російської революції в Росії, в тому числі на Україні, настали тяжкі роки столипінської реакції. На кінець 1907 р. поліція розгромила партійні організації в Сумах, Шостці, Ромнах, Конотопі та інших містах. Тривалий період на Сумщині не було оформлених партійних організацій, а діяли тільки окремі члени партії.

Незважаючи на тяжкі умови чорносотенного терору і поліцейських переслідвань в роки реакції, серед робітників Сумщини поширювались більшовицькі газети «Пролетарий» і «Социал-Демократ». У жовтні 1907 р. серед новобранців міста Суми поширювалась «Програма РСДРП»²³. У повідомленні Полтавського губернського жандармського управління 12 березня 1908 р. зазначалось, що з Харкова, через Бахмач привезено до міста Ромни два тюки соціал-демократичної літератури для розповсюдження серед робітників залізничної станції²⁴.

За неповними даними тільки протягом березня — червня 1909 р. було переслано у Вінницю, Маріуполь, Черкаси, Сновськ, Ровно, Ротмистрівку і Шостку 552 примірники «Социал-Демократ», 122 примірники «Пролетария» і 54 примірники додатку до номера 44 газети «Пролетарий»²⁵. На сторінках цих газет були опубліковані такі важливі статті Володимира Ілліча: «Мета боротьби пролетаріату в нашій революції», «Карикатура на більшовизм», «Лівіння» буржуазії і завдання пролетаріату», «Проставлення робітничої партії до релігії».

В 1909 р. на адресу Глинської громадської бібліотеки Роменського повіту кілька разів з-за кордону надходили газети «Пролетарий» і «Социал-Демократ», які користувались великим авторитетом серед читачів бібліотеки²⁶. Одержували ці газети

¹⁵ І. Багмут, П. Шморгуна. Твори В. І. Леніна на Україні, К., 1960, стор. 36.

¹⁶ Нариси історії Комуністичної партії України. Видання друге, доповнене, К., 1964, стор. 77.

¹⁷ Л. Олійник, О. Гора. Назв. праця, стор. 55.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 319, арк. 292; спр. 320, арк. 3, 6.

¹⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 86.

²⁰ І. Багмут, П. Шморгуна. Назв. праця, стор. 50.

²¹ М. І. Куличенко. В. І. Ленін и Харьковская большевистская организация, Харків, 1963, стор. 145.

²² «Ленінська правда», 22 квітня 1967 р.

²³ Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 287, спр. 2136, арк. 3.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 321, спр. 261, арк. 3.

²⁵ І. Багмут, П. Шморгуна. Назв. праця, стор. 58.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 1068, арк. 152—153; спр. 1069, арк. 29—30.

також у Конотопі, Глухові і Кролевці²⁷. В селах Сумського повіту в роки реакції розповсюджувалась брошура «Програма РСДРП» з додатком статті В. І. Леніна «Пролетаріат і селянство», яка була видана Сумською групою РСДРП ще в 1905 р.²⁸ Наприкінці 1910 р. у Ромни була надіслана «Рабочая газета» № 1, яку видавали більшовики в Парижі. На її сторінках була надрукована відома стаття В. І. Леніна «Уроки революції». Цю статтю читали на зборах місцевих соціал-демократів²⁹.

Значний вклад у поширення ленінських праць внесла щоденна легальна більшовицька газета «Правда», на сторінках якої було надруковано сотні статей Володимира Ілліча. «Правда» була улюбленою газетою робітничого класу, її читали сотні тисяч робітників, яких вона виховувала у ленінському дусі, готувала до прийдешньої революції.

Багато сот читачів більшовицької «Правди» було і на Сумщині, зокрема, у Конотопі, Сумах, Охтирці, Лебедині, Шостці та інших містах. У Сумах був відкритий спеціальний кіоск, де приймали передплату на «Правду» і можна було купити окремих номер.

Конотопська організація РСДРП вміло використовувала праці В. І. Леніна, надруковані в «Правде», для розгортання агітації в масах. «Так,— згадує активний учасник революційних подій на Конотопщині В. Я. Бабко,— номери газети «Правда» за 1 і 3 березня 1913 р., присвячені 30-ій річниці з дня смерті Карла Маркса,— обговорювались на робітничих сходках і масовках, в яких брало участь понад 200 чол. Вивчення статей газети «Правды» допомагало гуртківцям ознайомитися з життям і діяльністю основоположника наукового соціалізму — Карла Маркса і з основами його вчення»³⁰.

Після перемоги Лютневої революції 1917 р. більшовицька партія на чолі з В. І. Леніним взяла курс на дальший розвиток і поглиблення революції, на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Неоціненне значення в мобілізації мас на дальшу боротьбу мали праці В. І. Леніна, в яких розроблялась політична й економічна платформа партії на новому етапі розвитку революції.

Отже, партійні організації Сумщини в період 1900—лютий 1917 рр. провели значну роботу по поширенню ленінських праць серед робітників і селян. Оволодівши масами, ідеї марксизму-ленінізму стали тією матеріальною силою, що пододала опір поміщикам і капіталістам й забезпечила перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка на практиці підтвердила найяскравіший приклад життєвості і непереборної сили марксистсько-ленінського вчення.

²⁷ О. Г. Михайлюк. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905—лютий 1917), Львів, 1967, стор. 62.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 2405, арк. 3.

²⁹ Там же, ф. 321, спр. 133, арк. 11.

³⁰ В. Бабко. В годы подполья, К., 1950, стор. 58.

Є. Ю. МАЛЕНКО

ЧЕРНІГІВЩИНА НА СТОРІНКАХ «ИСКРЫ»

Початок ХХ ст. був важливим поворотним моментом в історії революційної боротьби пролетаріату Росії та України — стихійний робітничий і селянський рух під впливом соціал-демократії набрав свідомого характеру. Чернігівщина, незважаючи на слабкий розвиток промисловості й малочисельність робітничого класу, не була винятком. Трудящі краю слідом за російським пролетаріатом свідомо піднімалися на боротьбу з експлуататорами, з царським самодержавством.

У політичному вихованні робітничого класу і трудового селянства, в організації революційної боротьби проти царизму величезну роль відіграла ленінська «Искра».

Хоч доставка «Искры» і була зв'язана з неймовірними труднощами, вона широко розповсюджувалась серед робітників і селян України і зокрема Чернігівщини. Конотопська соціал-демократична організація в добре обладнаній підпільній друкарні передруковувала «Искру» і поширювала її серед робітників залізничних майстерень та інших підприємств міст. Регулярно доставлялась газета і в Сосницю. Про це свідчить одне з повідомлень Сосницького повітового справника, де вказувалось, що поряд з іншою революційною літературою знайдено також шість (27—32) номерів «Искры». Широко розповсюджувалась вона також у Чернігові, Новозибкові, Стародубі, Ніжині та інших містах губернії.

Проникала «Искра» і на село. 26 березня 1902 р. у Тальнівській поштової конторі Новозибківського повіту поліція затримала два пакети з Мюнхена на ім'я одного з селян Ситої Буди. В них виявилася «Искра» № 12 та № 18 з додатком. Досить регулярно доставлялась газета в Передмостну Слобідку Остерського повіту с. Остроглядове Стародубського повіту та інші села. Це свідчить про широку популярність газети серед робітників і селян Чернігівщини.

Вирішальною умовою успішного ведення партійного органу В. І. Ленін вважає його тісний зв'язок з місцевими соціал-демократичними організаціями і групами

також у Конотопі, Глухові і Кролевці²⁷. В селах Сумського повіту в роки реакції розповсюджувалась брошура «Програма РСДРП» з додатком статті В. І. Леніна «Пролетаріат і селянство», яка була видана Сумською групою РСДРП ще в 1905 р.²⁸ Наприкінці 1910 р. у Ромни була надіслана «Рабочая газета» № 1, яку видавали більшовики в Парижі. На її сторінках була надрукована відома стаття В. І. Леніна «Уроки революції». Цю статтю читали на зборах місцевих соціал-демократів²⁹.

Значний вклад у поширення ленінських праць внесла щоденна легальна більшовицька газета «Правда», на сторінках якої було надруковано сотні статей Володимира Ілліча. «Правда» була улюбленою газетою робітничого класу, її читали сотні тисяч робітників, яких вона виховувала у ленінському дусі, готувала до прийдешньої революції.

Багато сот читачів більшовицької «Правди» було і на Сумщині, зокрема, у Конотопі, Сумах, Охтирці, Лебедині, Шостці та інших містах. У Сумах був відкритий спеціальний кіоск, де приймали передплату на «Правду» і можна було купити окремих номер.

Конотопська організація РСДРП вміло використовувала праці В. І. Леніна, надруковані в «Правді», для розгортання агітації в масах. «Так,— згадує активний учасник революційних подій на Конотопщині В. Я. Бабко,— номери газети «Правда» за 1 і 3 березня 1913 р., присвячені 30-й річниці з дня смерті Карла Маркса,— обговорювались на робітничих сходках і масовках, в яких брало участь понад 200 чол. Вивчення статей газети «Правди» допомагало гуртківцям ознайомитися з життям і діяльністю основоположника наукового соціалізму — Карла Маркса і з основами його вчення»³⁰.

Після перемоги Лютневої революції 1917 р. більшовицька партія на чолі з В. І. Леніном взяла курс на дальший розвиток і поглиблення революції, на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Неоціненне значення в мобілізації мас на дальшу боротьбу мали праці В. І. Леніна, в яких розроблялась політична й економічна платформа партії на новому етапі розвитку революції.

Отже, партійні організації Сумщини в період 1900—лютий 1917 рр. провели значну роботу по поширенню ленінських праць серед робітників і селян. Оволодівши масами, ідеї марксизму-ленінізму стали тією матеріальною силою, що пододала опір поміщикам і капіталістам й забезпечила перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка на практиці підтвердила найяскравіший приклад життєвості і непереборної сили марксистсько-ленінського вчення.

²⁷ О. Г. Михайлюк. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905—лютий 1917), Львів, 1967, стор. 62.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 2405, арк. 3.

²⁹ Там же, ф. 321, спр. 133, арк. 11.

³⁰ В. Бабко. В годы подполья, К., 1950, стор. 58.

Є. Ю. МАЛЕНКО

ЧЕРНІГІВЩИНА НА СТОРІНКАХ «ИСКРЫ»

Початок ХХ ст. був важливим поворотним моментом в історії революційної боротьби пролетаріату Росії та України — стихійний робітничий і селянський рух під впливом соціал-демократії набрав свідомого характеру. Чернігівщина, незважаючи на слабкий розвиток промисловості й малочисельність робітничого класу, не була винятком. Трудящі краю слідом за російським пролетаріатом свідомо піднімалися на боротьбу з експлуататорами, з царським самодержавством.

У політичному вихованні робітничого класу і трудового селянства, в організації революційної боротьби проти царизму величезну роль відіграла ленінська «Искра».

Хоч доставка «Искры» і була зв'язана з неймовірними труднощами, вона швидко розповсюджувалась серед робітників і селян України і зокрема Чернігівщини. Конотопська соціал-демократична організація в добре обладнаній підпільній друкарні передруковувала «Искру» і поширювала її серед робітників залізничних майстерень та інших підприємств міста. Регулярно доставлялась газета і в Сосниці. Про це свідчить одне з повідомлень Сосницького повітового справника, де вказувалось, що поряд з іншою революційною літературою знайдено також шість (27—32) номерів «Искры». Широко розповсюджувалась вона також у Чернігові, Новозибкові, Стародубі, Ніжині та інших містах губернії.

Проникала «Искра» і на село. 26 березня 1902 р. у Тальнівській поштовій конторі Новозибківського повіту поліція затримала два пакети з Мюнхена на ім'я одного з селян Ситої Буди. В них виявилася «Искра» № 12 та № 18 з додатком. Досить регулярно доставлялася газета в Передмостну Слобідку Остерського повіту с. Остроглядове Стародубського повіту та інші села. Це свідчить про широку популярність газети серед робітників і селян Чернігівщини.

Вирішальною умовою успішного ведення партійного органу В. І. Ленін вважає його тісний зв'язок з місцевими соціал-демократичними організаціями і групами

з найширшими масами пролетаріату і селянства. «Искра» була справжньою трибуною робітників і селян, мала тісний зв'язок і з соціал-демократичними організаціями Чернігівщини. На її сторінках друкувалися кореспонденції з Чернігова, Ніжина, Новозибкова, Козельця, Прилук, Шостки та Глухова. У 17 номерах газета вмістила 20 кореспонденцій і заміток, що стосуються суспільно-політичного життя Чернігівщини.

На початку ХХ ст. в губернії був досить інтенсивний соціал-демократичний рух. З номерів «Искры» видно, що в 1903 р. в Чернігові існували «Чернігівська група соціал-демократичних робітників»¹ та «Чернігівська соціал-демократична група»². Вони видавали прокламації «До всіх робітників і робітниць м. Чернігова» та «До всіх малярів», розповсюджували революційну літературу, керували страйками кравців, столярів та слюсарів у Чернігові та Ніжині.

Газета не обмежувалась короткою інформацією, а докладно розповідала про причини, хід і наслідки страйків.

«2 березня (1903 р.—І. Д.),—писав кореспондент з Чернігова,—тут застрайкувало 130 ремісників-кравців. Кравецьке виробництво тут дуже роздрібнене: на майстерню припадає 3—5—10 робітників, більшість майстерень має не більше 4—5 робітників. У ремеслі панує «посередницька» форма промисловості: з 130 страйкарів 80 є «посередниками», тобто беруть роботу в хазяїв за поштучну плату, причому частину цієї роботи виконують самі, а другу здають від себе іншим робітникам... Переважають, отже, в нас «посередники» — найбільш несприятливий для організації елемент. Проте страйк вдався як не можна краще... Страйкарі виявили чудову дисципліну... Страйк через тиждень закінчився перемогою робітників...»³.

Звістка про першу перемогу робітників за допомогою агітації соціал-демократичних груп поширилася по всіх підприємствах Чернігова. Слідом за кравцями у серпні застрайкували столяри, які, не злякавшись погроз поліції, виявили пролетарську солідарність. Як повідомляла «Искра», в страйку брало участь близько 70 чоловік і тривав він майже два тижні. Хазяї звернулися за допомогою до поліції, яка заарештувала трьох «підбурювачів». Поліцеймейстер викликав робітників поодиночі і погрозами та зуботичинами намагався примусити їх стати до роботи. Але робітники трималися дуже стійко й завоювали десятигодинний робочий день⁴.

У цьому номері «Искра» повідомляла також про дводенний страйк чернігівських слюсарів, які теж домоглися десятигодинного робочого дня.

Перемогою робітників закінчився і страйк кравців у Ніжині. «Искра» друкувала про це в двох своїх номерах. Знаменно, що співчуття й допомогу страйкарі відчували не тільки від громадськості Ніжина, а й з навколишніх міст. «Страйк кравців у м. Ніжині,—про який повідомлялося в № 27 «Искры»,—закінчився перемогою робітників... Співчуття публіки було на боці робітників. Надійшли сторонні жертви на користь страйкарів. Між іншим, серед жертв з Чернігова надійшло 10 крб. «від офіцера»⁵.

Активну агітаційну роботу вела соціал-демократична організація серед робітників Шосткинського заводу. Газета писала, що місцевою робітничою організацією випущено 3 прокламації місцевого і загального характеру. Начальство розгублене. На страстному тижні, крім наявного батальйону солдат, викликаний ще батальйон. Настрій робітників піднесений. Стріляли у завідомого негідника — майстра Криворученка... Відкритого характеру організований рух набрав вперше⁶.

Однією з найстаріших організацій Чернігівщини була Новозибківська соціал-демократична група. У 1902 р. вона налічувала в своїх лавах 40 робітників і виявляла себе досить активно. Група видавала й поширювала прокламації, скликала робітничі збори, чималу роботу провела у зв'язку з підготовкою та проведенням свята 1 травня 1902 р. Група поширила відозву, що викликало страшний переполох серед поліції та обивателів⁷.

Докладно про першотравневі дні у Новозибкові розповідалось у наступному номері: «З 26 на 27 квітня робітники (Волковської сірникової фабрики — І. Д.) розкидали багато травневих прокламацій. Зараз же заметушилися жандарми та городові, фабричний двір наповнився «охоронцями порядку»⁸. Поліція всіляко намагалася відібрати прокламації, провадила арешти, але це не лякало робітників. Вони читали листівки та розповсюджені революційні вірші — «Майський празник» і «Восемь часов». Незважаючи на пильний нагляд поліції, 30 квітня серед робітників фабрики, залізничників і прикажчиків, на різних будовах міста було знову розкидано безліч прокламацій «До всіх робітників Росії» та поздоровлень з травневим святом.

«У день 1 травня,—писала «Искра»,—місто мало святковий вигляд: чудовий

¹ «Искра», № 41, 1 червня 1903 р.

² «Искра», № 51, 22 жовтня 1903 р.

³ «Искра», № 41, 1 червня 1903 р.

⁴ «Искра», № 51, 22 жовтня 1903 р.

⁵ «Искра», № 32, 15 січня 1903 р.

⁶ «Искра», № 22, липень 1902 р.

⁷ Там же.

⁸ «Искра», № 23, 1 серпня 1902 р.

день; на вулицях рух; принаряджені городові і жандарми групами походжають вулицями; городові — з нагайками; кінна поліція теж з нагайками. У прохожих відбирають палиці...

Цілісінський день чекали від «демократів» якихось незвичайних дій. Поліція дуже розлючувалася, коли дізналася, що міські робітники (ремісники) не пішли на роботу. Весь день вона даремно шукала на полях; виїздила всі ліси, а надвечір, знесилена й люта, «охоронці порядку»... почали арешти й обшуки...

Хоч травневого страйку й не було, але 1 травня піднесло настрої як ремісничих, так і фабричних робітників⁹.

Впливали соціал-демократичні організації Чернігівщини й на пробудження селянських мас. У 1902 р. на Полтавщині прокотилася хвиля селянських повстань, що знайшли відгук і на Чернігівщині. Тут селянські виступи, за свідченням «Искры», мали «характер цілком аналогічний з селянськими рухами 1902 р. у Полтавській, Харківській та деяких інших губерніях¹⁰.

Ленінська «Искра» стежила за настроями селян Чернігівщини і частенько розповідала про них на своїх сторінках. Цікавою, щодо цього є кореспонденція з Козелецького повіту, що свідчить про вплив революційної агітації. Коли селянам стали читати курську промову царя до селян, з натовпу раптом почувся голос одного селянина: «Ти вперед нагодуй». «Та він же на кінці обіцяє», — іронічно зауважив якийсь інший слухач...».

В одному містечку цього повіту під час полтавських подій на сході селяни вирішили: «Почекаємо три тижні... побачимо як буде в Полтавській губернії, а тоді й самі почнемо...»¹¹.

З цієї ж кореспонденції видно, що поліція провела обшуки у місцевої інтелігенції (вихідців з селян), а священника-донощика селяни ледве не витягли з алтаря, свистіли під час виголошення ним проповіді. На «підбурювачів» була заведена справа.

Від словесного невдоволення селяни переходили до рішучих дій і починали силою захоплювати поміщицькі землі. Саме про такі факти повідомлялось у великій кореспонденції з Новозибківського повіту:

«...Селяни сіл Усчерньє і Теремошка (маєток Листовського...) давно вже ворогують з поміщиком. Земля не розмежована з 1861 р. Та особливо різкого характеру набрали ці суперечки останнім часом. В минулому році Листовському вже доводилося звертатися до поліції для наведення порядку в Усчерньї. Тоді ж він обіцяв надіслати землеміра, але не виконав своєї обіцянки, і селяни в нинішньому році зайняли спірний клин землі. Теремошкінські селяни також вирішили зайняти 40 десятин сінокосу... До селян названих двох сіл приєдналися селяни Синього Колодязя... Таким чином, три села погодилися підтримувати один одного, не поступатися перед поміщиками...»¹².

Наляканий поміщик спішно дав телеграму губернаторові, в якій просив вжити заходів до припинення безпорядків. Чернігівський губернатор Андрієвський взяв з собою загін піхотинців та п'ять сотень козаків і негайно поїхав придушувати селянський «бунт», якого там ще й не було. В Теремощі було заарештовано 19 зовсім невинних селян, над якими у присутності синеколодязців вчинили жорстоку екзекуцію. Шести чоловікам завдали по 75, а решті — по 45 ударів.

Детально розповідаючи про цей ганебний факт, газета викривала й засуджувала сававілля царських властей, сумний факт безконтрольного знущення поліції і зокрема чернігівського губернатора Андрієвського.

Під впливом робітничих і селянських виступів посилювався опозиційний рух ліберально-буржуазних земців. У результаті цього руху в 1902 р. виникла буржуазна група «Освобождение», з якої пізніше вийшло ядро головної буржуазної партії в Росії — партії кадетів. «Искра» рішуче і з принципових позицій викривала класову суть лібералів, їх холопське обличчя вірних слуг царизму. Кілька гострих і дотепних кореспонденцій вмістила газета і про чернігівських лібералів, наголошуючи на тому, що вони не спроможні відстоювати й ті, воістину жалюгідні права, що зазначені в царському законі¹³.

Ленінська «Искра» була добре поінформована про всі більш-менш важливі політичні події на Чернігівщині, вміщувала на своїх сторінках детальні розповіді про них. Це було хорошою підтримкою для робітників і селян в їх революційній боротьбі проти царизму, згуртовувало їх навколо більшовицьких лозунгів. І в тому, що під час першої російської революції 1905—1907 рр. виступи трудящих Чернігівщини за повалення самодержавства набрали досить інтенсивного характеру велика заслуга «Искры».

І. П. ДУДКО

⁹ «Искра», № 23, 1 серпня 1902 р.

¹⁰ «Искра», № 21, 1 червня 1902 р.

¹¹ «Искра», № 27, 1 листопада 1902 р.

¹² «Искра», № 23, 1 серпня 1902 р.

¹³ «Искра», № 27, 1 листопада та № 28, 15 листопада 1902 р.

«ИСКРА» І СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Ленінська «Искра» підготувала створення партії нового типу, партії здатної вести пролетаріат, а під його керівництвом і всіх трудящих на бій проти самодержавства і капіталізму.

Газета «Искра» вже з першого номера, що вийшов 11 (24) грудня 1900 р., звертала багато уваги на студентський рух¹. Вона була єдиним з усіх антиурядових і опозиційних друкованих органів, який до початку масових студентських демонстрацій закликав робітників активно втрутитися в таке питання як віддача студентів у солдати, не байдуже дивитися на те, як уряд посиляє військо проти студентської молоді, дати відкриту відповідь з боку народу на розправу уряду з студентами².

В. І. Ленін вважав прогресивно-настроєне студентство «авангардом усіх демократичних сил...», які тяжіють до справжньої рішучої боротьби з проклятим ворогом російського народу»³, і закликав марксистів провадити серед студентів наполегливу пропаганду ідей єдності дій в боротьбі проти самодержавства.

Ленінська «Искра» роз'яснювала своїм читачам, що в суспільному русі Росії революційно-демократичні виступи студентства відіграли позитивну роль, бо вони залучали масу народу, сприяючи його політичному пробудженню, посиленню загальнодемократичного натиску на самодержавство. Слід відзначити, що ця оцінка «Искри» є актуальною й тепер, коли в багатьох капіталістичних країнах студентський рух став активним учасником загальнонародної боротьби проти гніту монополій, наступу фашизму, загрози війни, за мир, за дружбу і соціальний прогрес.

Однак, аналізуючи історію студентських заворушень, Володимир Ілліч прийшов до висновку, що своїми власними силами студентства, також як і інші суспільні сили, добитися позитивних результатів не може. «Всі ці групи населення, взяті окремо, не здатні до упертої політичної боротьби, але коли робітничий клас піднесе прапор такої боротьби,— йому звідусіль подадуть руку допомоги»⁴.

Революційна соціал-демократія, керована В. І. Леніним, з самого початку своєї діяльності виховувала у пролетаріата усвідомлення своєї ролі авангарду всього загальнодемократичного руху в країні проти царизму. Залучаючи учнівську молодь до боротьби, всіляко сприяючи розгортанню масового студентського руху, революційні соціал-демократи роз'яснювали студентам, що тільки в єднанні з пролетаріатом і селянством під керівництвом пролетаріату боротьба студентів за свободу могла бути важливим фактором революції, яка назрівала.

Питання демократичного руху В. І. Ленін ставив і розв'язував у світлі основного завдання російських марксистів — завдання піднесення робітничого руху.

З цієї точки зору і розглядувала ленінська «Искра» роль і місце студентського руху в революційній боротьбі пролетаріату. Показуючи пролетаріатові його союзника по боротьбі, «Искра» постійно підкреслювала, що студентство не було й не могло бути єдиним і вимагала диференційованого підходу до нього⁵. Вже одне те, що в його середовищі були представники численних соціальних груп з різним становищем у суспільстві, матеріальним станом та інтересами, свідчило і про протилежність політичних поглядів. У ньому постійно йшла боротьба між елементами чорносотенно-поміщицькими, ліберально-буржуазними, народницькими і соціал-демократичними. Проте воно становило собою досить значну силу, яку треба було залучати до розв'язання завдань буржуазно-демократичної революції. У зв'язку з цим Володимир Ілліч відзначав, що студентські виступи «...можуть легко стати початком подій, які йдуть незмірно далі, ніж дрібний і частковий конфлікт з-за ведення справ в одній галузі державного управління»⁶.

У багатьох номерах⁷ газета повідомляла про студентські виступи в різних вищих і середніх навчальних закладах Росії; друкувала студентські прокламації й відозви, супроводжуючи їх своїми коментарями і вказуючи студентам правильний шлях революційної боротьби. «Искра» викривала царський уряд, який проводив політику масових репресій проти студентів; друкувала списки засланих студентів та їх листи на «волю»; таврувала ганьбою поведінку реакційної професури, яка підтримувала урядові заходи, за допомогою яких самодержавство намагалось розколоти студентство, політично розбещувати його, підкорити своєму впливові⁸. Ось чому, починаючи з другої половини 1901 р., «Искра» набула досить широкого розповсюдження не тільки серед робітничого класу, але і серед студентської молоді.

Вже на початку нового 1901/1902 навчального року більшовицька газета все частіше з'являється у вищих навчальних закладах. Критичні статті «Искри» про реакційну

¹ «Искра», № 1, грудень 1900 р.

² В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 381.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 314.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 188.

⁵ «Искра» № 3, квітень 1901 р.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 239.

⁷ «Искра» №№ 1—6, 10, 13, 17, 18, 31, 38 та ін.

⁸ «Искра» №№ 4, 6, 12, 17, 19, 22, 29, 30, 36, 40 та ін.

політику самодержавства в галузі народної освіти і студентського руху захоплювали молодь своєю об'єктивністю й революційністю; вона бачила в більшовицькому органі одну з тих сил, що сприяла залученню широких мас студентства до справедливої боротьби проти самодержавно-поліцейського ладу в Росії. Не випадково Н. К. Крупська у листі до П. Б. Аксельрода 23 жовтня 1901 р. особливо підкреслювала, що те пер «...молодь співчуває «Искре» значно більше, ніж раніше»⁹.

Вперше на Україні, як зафіксовано в жандармських документах Києва, «Искра» була виявлена у студентів Київського політехнічного інституту, які читали й поширювали її під час сходки 5 грудня 1901 р. Цього дня у студентів відібрали три номери (9, 10 і 11) «Искры»¹⁰.

Великою популярністю серед студентів користувалась «Искра» № 13, в якій центральне місце належало статті В. І. Леніна — «Початок демонстрацій»¹¹. У ній зокрема про демонстрацію студентів у Харкові, що перейшла вже в справжню вуличну бійку, в якій взяли участь і не самі тільки студенти, Володимир Ілліч писав: «Досвід минулого року не минув для студентів марно. Вони побачили, що тільки підтримка народу і головним чином підтримка робітників може забезпечити її успіх, а для здобуття такої підтримки вони повинні виступати на боротьбу не за академічну (студентську) тільки свободу, а за **свободу всього народу, за політичну свободу**»¹². Марксистська оцінка у статті подій, що відбувалися, вигідно відрізняла її від абстрактних і формальних повідомлень буржуазної і опортуністичної преси.

У зв'язку з новим піднесенням студентської боротьби Н. К. Крупська писала 24 грудня 1901 р. до агента «Искры» С. Афанасьєвої в Одесу: «Що робиться в Росії? На підставі всяких листівок можна думати, що хвиля студентського руху підноситься високо. Мейер* написав з цього приводу статтю**. Ми замовили Акіму*** і коням**** до 10 тисяч відбитків цієї статті. Як видно рух розгортається, але коли б він згас, чим не втратить значення. Треба її розкидувати»¹³.

Тому недивно, що вже в січні — лютому 1902 р. цей номер «Искры» був особливо популярним серед учнівської молоді й його часто знаходили в коридорах і аудиторіях навчальних закладів. Наприклад, № 13 «Искры» неодноразово знаходили й відбирали у студентів Київського університету¹⁴.

Стаття «Початок демонстрацій» мала настільки велике значення, що незабаром її надрукували окремою прокламацією і вона з великим успіхом поширювалась не тільки серед студентів, але й серед гімназистів, робітників¹⁵. За даними поліції, 28 січня 1902 р. на одній з вулиць Києва був арештований учень 4-ї Київської гімназії, який розповсюджував прокламацію-статтю «Початок демонстрацій»¹⁶.

На початку 1902 р. «Искра» була найпоширенішою нелегальною газетою в Києві. Незважаючи на те, що за читання її загрожував арешт, заслання, а то й каторга¹⁷, поліція десятками й сотнями знаходила її у представників різних верств населення, особливо серед учнівської молоді.

У Києві 9 лютого 1902 р. було заарештовано понад 100 іскрівців. Тоді поліція у колишніх студентів університету Л. Гальперіна**** і С. Урицького вилучила: 201 примірник «Искры» № 11, 57 примірників № 12, 171 примірник № 13, а також брошуру «Боротьба з голодом» і 50 примірників теоретичного марксистського журналу «Заря»¹⁸.

Значна кількість примірників «Искры» була виявлена весною 1902 р. у робітника А. Бельського: № 6—1, № 7—7, № 9—1, № 10—15, № 11—2, № 12—1, № 14—10 і прокламацій «Початок демонстрацій» з № 13 — 8 примірників¹⁹.

⁹ Социал-демократическое движение в России, т. I, М., 1928, стор. 86.

¹⁰ ЦДА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 560, арк. 120, 122—125.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 286—289.

¹² Там же, стор. 287.

* «Мейер» — псевдонім В. І. Леніна.

** Мова йде про статтю «Початок демонстрацій».

*** «Акім» — псевдонім Л. І. Гольдмана, організатора Кишенівської підпільної друкарні «Искры».

**** «Коні» — конспіративна назва групи іскрівців, які працювали в Баку та Астрахані в 1901—1902 рр. і брали участь в транспортуванні «Искры».

¹³ ЦДА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 641, арк. 72. Тут мова йде про статтю «Початок демонстрацій».

¹⁴ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 655, арк. 141 зв.

¹⁵ Там же, спр. 636, арк. 73.

¹⁶ Там же, спр. 19769, арк. 14—15.

¹⁷ Е. М. Ярославский. Биография В. И. Ленина, М., 1934, стор. 26.

**** Л. Гальперін — у 1902—1903 рр. — агент «Искры», у 1903 р. — член ЦК РСДРП, але посідав примірницьку позицію у ставленні до меншовиків, виступав проти скликання III з'їзду РСДРП. З 1906 р. від політичної діяльності відійшов. У роки Радянської влади працював на господарській роботі. Помер у Москві 1951 р.

¹⁸ ЦДА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 623, арк. 7.

¹⁹ ЦДА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 637, арк. 64.

Великою популярністю користувалась «Искра» серед революційно-демократичного студентства Харкова. Десятки примірників її були вилучені жандармами під час обшуків у студентів харківських вищих навчальних закладів²⁰. У січні 1902 р. у студентів Харківського технологічного інституту Г. Петрова і Г. Тарасова була виявлена «Искра» № 7²¹. 16 січня 1902 р. до Харкова прибув вантаж, за яким 21 січня прийшов студент університету Петров, якого поліція тут же арештувала. При розпакуванні посылки було виявлено: 1535 примірників відбитків ленінської статті «Початок демонстрацій», відбиток з № 9 «Искры» та інша марксистська література²². Виявляли інтерес до більшовицької газети й учні гімназій. Під час обшуку у учнів 8-го класу 4-ї Харківської гімназії Вороніцина і Горобца були знайдені №№ 20, 22, 24, 27 і 28 «Искры»²³.

Студенти Одеського університету також читали «Искру» і активно розповсюджували її. Під час обшуків до поліції нерідко доставляли з університету різні номери газети²⁴. Архівні документи дозволяють зробити висновок, що окремі студенти цього університету мали досить тісні зв'язки з іскрівцями й подавали їм істотну допомогу. З листа з Парижа в Одесу до студента університету С. Соколова 28 листопада 1901 р. видно, що він мав зв'язки з «Искрою» і надсилав до редакції свої кореспонденції про стан соціал-демократичного руху в Одесі²⁵. З іншого архівного джерела видно, що весною 1902 р. студенти університету П. Каменецький, Ф. Пуріц і Е. Гольберштадт мали зв'язки з агентом «Искры» І. Басовським і одержували у нього іскрівську літературу для поширення²⁶.

Характерно, що Одеський комітет РСДРП, особливо після того, як він цілком перейшов на іскрівські позиції, залучав передових студентів до поширення марксистської літератури на селах і хуторах губернії. Про один з таких фактів «Искра» спеціально повідомляла, відзначивши при цьому велике позитивне значення цього досвіду²⁷.

Проникала «Искра» і в середовище революційно-настроєного студентства Катеринославського вищого гірничого училища²⁸. Тут, також як і в інших вищих навчальних закладах, вона активно сприяла формуванню марксистського світогляду передової частини студентства і вихованню з них революційних соціал-демократів, борців за марксистську партію, переконаних керівників масового революційного руху. Щодо цього характерним є лист студента (прізвище не встановлене — А. А.) Катеринославського вищого гірничого училища до свого товариша у Петербург 8 жовтня 1902 р., в якому він писав: «З нелегальної літератури раджу тобі прочитати «Подпольную Россию», «Андрея Кожухова», «Манифест Коммунистической партии», «Эрфуртскую программу», «Искру» № 21, де викладена програма соціал-демократії»²⁹.

Студенти-гірники бачили каторжні умови праці шахтарів та їх нестерпно тяжке життя, що, природно, примушувало студентів замислюватися над несправедливістю існуючої ладу й залучало їх до боротьби з самодержавством і капіталізмом. До цього ж закликала їх і ленінська «Искра», що на своїх сторінках переконливо доводила, що академічний режим є тільки поодиноким проявом суспільного режиму нагайки і багнета, який охороняє владу їмущих від народного обурення³⁰.

«Искра» привертала увагу передової частини студентства своєю принципіальною постановкою питання й революційними висновками. Газету неодноразово виявляли служителі училища в класах, коридорах і у креслярнях навчального корпусу, а також у гуртожитках, де студенти колективно читали й обговорювали статті «Искры»³¹. Поліція знала про це й часто з'являлась в училище для проведення обшуків. 27 травня 1903 р. було арештовано студента А. Іванова. Його обвинувачували в поширенні нелегальної літератури, в тому числі і «Искры» серед робітників³². 18 грудня 1903 р. у студентів цього ж училища при арешті були виявлені 3 номери «Искры» і 3 прокламації Катеринославського комітету РСДРП «До всіх робітників міста Катеринослава»³³.

Про поширення «Искры» та іскрівської літератури серед студентів свідчить багато архівних матеріалів, особливо жандармських управлінь. Наприклад, по Києву

²⁰ Харківський обласний державний архів, ф. 3, спр. 1072, арк. 166, 172.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 600, арк. 17.

²² Там же, спр. 609, арк. 10.

²³ Там же, ф. 304, оп. 1, спр. 14, арк. 236.

²⁴ Там же, ф. 733, оп. 151, спр. 289, ч. II, арк. 191.

²⁵ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 641, арк. 97.

²⁶ Там же, спр. 634, арк. 252.

²⁷ «Искра», № 44, 15 липня 1903 р.

²⁸ Дніпропетровський гірничий інститут ім. Артема, спр. 1949, стор. 31—32.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1957, оп. 1, спр. 14—15, ч. III, арк. 23.

³⁰ «Искра», № 2, лютий 1901 р.

³¹ Дніпропетровський гірничий інститут, спр. 1949, стор. 31—32.

³² ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, ч. I, спр. 599, арк. 12.

³³ Там же, арк. 23.

тільки за 1901 і першу половину 1902 р. поліція вилучила у студентів таку літературу: газету «Искра» № 2—1, № 7—21, № 8—1, № 11—1, № 13—1, № 14—15, № 15—30 примірників; брошуру «Женщина—работница»—19, «Десятилетие Морозовской стачки»—9, «Обвинительный акт по делу о майских беспорядках на Обуховском заводе»—1, відбиток з № 9—«Искры»—9 примірників³⁴. Ознайомлення революційно настроєної студентської молоді з марксистською літературою, і, зокрема, з «Искрою», а також велика практична робота місцевих комітетів РСДРП сприяли зростанню політичної свідомості, мобілізації її на спільну боротьбу з самодержавством.

Великий революціонізуючий вплив іскрівської літератури на тогочасне студентство відзначали багато авторів мемуарів і спогадів. Так, один з активних учасників студентського руху Н. Могиланський відзначав, що серед передового студентства зростало «переканання, що доцільною формою політичної боротьби є тільки робітничий соціал-демократичний рух, а тому безпосередній участі в ньому або різноманітним формам сприяння йому повинно віддавати свої сили революційне студентство»³⁵.

Що іскрівська література активізує виступи студентства проти існуючого самодержавного ладу змушений був визнати і начальник Київського губернського жандармського управління Новицький. Він у своєму рапорті 11 лютого 1902 р. до департаменту поліції писав, що поширення ворожого царизму настрою «многo содействуют прокламации «Киевского комитета РСДРП» о студенческих беспорядках и демонстрациях и искровский листок о демонстрациях»³⁶.

Поширення марксистсько-ленінських ідей було одним з важливих факторів поглиблення диференціації й виникнення соціал-демократичних гуртків і груп серед учнівської молоді. Цей процес був також складовою частиною тих великих змін, що відбувалися у всьому російському суспільстві в той період.

Але особливо велике значення для залучення студентів до революційної боротьби, поширення марксистських ідей серед учнівської молоді й зростання впливу соціал-демократії мало утворення студентських груп і організацій РСДРП. Їх виникненню передувала тривала й наполеглива робота марксистів серед студентської молоді, що дійсно згуртувалася навколо революційних соціал-демократів, навколо «Искры» і В. І. Леніна й пройшла разом з робітничим класом тяжкий шлях боротьби в період буржуазно-демократичної й соціалістичної революції.

Відзначаючи потяг молоді до революційної марксистської партії, В. І. Ленін, нагадуючи слова Енгельса, підкреслював: «...хіба не природно, що у нас, партії революції, переважає молодь? Ми партія майбутнього, а майбутнє належить молоді. Ми партія новаторів, а за новаторами завжди очікує йде молодь. Ми партія самовідданої боротьби з старим гнилям, а на самовіддану боротьбу завжди першою піде молодь»³⁷.

Вплив і авторитет РСДРП серед студентської молоді дуже яскраво виявились під час роботи II-го Всеросійського студентського з'їзду, який відбувся наприкінці лютого 1902 р. у м. Ризі. На ньому були присутні близько 40 представників більшості вищих навчальних закладів Росії³⁸. З'їзд до певної міри показав весь шлях студентського руху в країні: чим більше розвивалась політична самосвідомість студентства, тим більше воно розширяло вузькі рамки академічних вимог і сміливо рука об руку з пролетаріатом виступало на боротьбу проти самодержавства. З'їзд чітко сформулював необхідність такої спільної боротьби. У зв'язку з цим «Искра» писала: «Потяг революційного студентства до робітників є глибоко повчальний факт останніх років. Загальностудентський з'їзд 1902 року цілком правильно відобразив цей потяг, коли висловив побажання, щоб студентські комітети були у зносинах з комітетами соціал-демократії, як партії пролетаріату»³⁹.

Така ухвала з'їзду була важливим показником зростання впливу ідей революційної соціал-демократії на ту частину студентської молоді, яка зрозуміла, що справа робітничого класу незмірно важливіша і має більше значення у порівнянні з чисто студентським рухом і що тільки приєднавшись до пролетаріату, який бореться під керівництвом РСДРП, студентство доб'ється виконання всіх своїх вимог.

Ленінська «Искра»—найяскравіший зразок сполучення революційної теорії марксизму з практичною революційно-демократичного руху студентської молоді. Досвід боротьби Володимира Ілліча Леніна й керованої ним газети за вплив на учнівську молоді і в сучасних умовах має актуальне значення. Незважаючи на відмінність історичних умов, на сучасному етапі особливого значення набувають основоположні вказівки В. І. Леніна про ставлення комуністів до студентства і руху молоді.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 566, арк. 4—5.

³⁵ М. Могиланський. В 90-е годы.— «Былое», 1924, № 23, стор. 160.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП ОО, оп. 1901, спр. 987, арк. 61.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. II, стор. 308.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП ОО, 1898, спр. 3, ч. 150, арк. 220—221.

³⁹ «Искра», № 35, 1 березня 1902 р.

Важливішими завданнями комуністичних партій,— як відзначається в підсумковому документі Народи комуністичних і робітничих партій 1969 р.— є поширення в рядах молодіжного руху ідей наукового соціалізму, роз'яснення небезпеки різних псевдореволюційних теорій, що прагнуть уловити «душу» молоді й поставити її на службу імперіалізму. «Тільки тісний зв'язок з робітничим рухом та його комуністичним авангардом може відкрити перед молоддю справді революційну перспективу»⁴⁰.

Історичний досвід роботи нашої партії серед учнівської молоді повністю підтвердився практикою життя. Радянське студентство, виховане Комуністичною партією в дусі вірності марксизму-ленінізму й пролетарського інтернаціоналізму, з честю виправдує надії партії й радянського народу, які розглядають його як свідому й активну силу в боротьбі за комунізм.

А. П. АБРАМОВ

⁴⁰ Документи міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій, К., 1969, стор. 25.

* * *

ДІЯЛЬНІСТЬ ФРАНЦУЗЬКИХ КОМУНІСТІВ НА УКРАЇНІ

В 1919 р.

(До 50-річчя компартії Франції)

Утворення і діяльність іноземних комуністичних груп у Радянській Росії в період інтервенції та громадянської війни являло собою здійснення на практиці життєдайних ідей пролетарського інтернаціоналізму. Оцінюючи це історичне явище, В. І. Ленін підкреслював його виключну роль у заснуванні

ІІІ Комуністичного Інтернаціоналу¹. Саме тому це питання привернуло до себе увагу багатьох радянських істориків². Серед цих праць можна назвати тільки окремі факти про діяльність французьких комуністів на Україні навесні та влітку 1919 р.³ Яскрава сторінка з історії французької групи РКП(б) по суті залишається невисвітленою. Тим часом напружена інтернаціоналістська робота французьких комуністів у братерській співдружності з більшовиками України була значним внеском до справи заснування Комуністичної партії Франції.

У березні 1919 р., після загибелі в Одесі Ж. Лубурб, бюро Французької групи РКП(б) надіслало до Києва у розпорядження ЦК КП(б)У комуністку С. Демольє (Жиро)⁴. Її завданням було організувати французьку комуністичну групу і розгорнути революційну агітацію серед своїх співвітчизників на Україні. С. Демольє довелося розпочинати роботи в надзвичайно складних умовах. Багато мешканців французької колонії в Києві не приховували ворожого ставлення до більшовизму. Тільки кілька вчителюк погодилося співробітничати з Радянською владою.

Значно більший ефект мала революційна агітація серед невеличкої групи (12 осіб) французьких солдатів, які потрапили в полон під час боїв за м. Березівку, що під Одесою⁵. Дехто з них у бесідах з С. Демольє висловлював співчуття до партії більшовиків та її боротьби. Але у березні створити французьку комуністичну групу на Україні ще не вдалося.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 136.

² А. Я. Эльфонд. О деятельности иностранных групп Российской Коммунистической партии (большевиков) в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920). — Записки Саратовского государственного университета им. Н. Г. Чернышевского, т. 9, Саратов, 1958; Н. Д. Черепенин. Иностранные коммунистические группы в Советской России и их деятельность (1918—1920 гг.). — Пролетарский интернационализм — боевое знамя Коммунистической партии. Сборник статей, М., 1959; Л. И. Жаров. Организация и деятельность иностранных групп РКП(б) в Советской России (1918—1920 гг.). Кандидатская диссертация, М., 1963; та ін.

³ Л. М. Зяк. Деятельность французской коммунистической группы РКП(б) в 1918—1919 годах. — «Вопросы истории», 1960, № 2; її ж. Славные традиции пролетарской солидарности (Борьба французского народа против интервенции в Советскую Россию в 1918—1920 гг.), М., 1962; її ж. Ленин и французские интернационалисты в 1918—1919 гг. — Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции. Сборник статей, М., 1967; її ж. Подвиг Жанны Лябурб. — «Вопросы истории», 1968, № 7.

⁴ Jean Freville. Une grande figure de la Révolution russe. Jnessa Armand, Paris, 1957, стор. 129; Сюзанна Демольє (Жиро) — вчителька французької мови, вступила до французької групи РКП(б) восени 1918 р. Після повернення на батьківщину — учасниця комуністичного руху. До 50-річчя Жовтня нагороджена орденом Червоного Прапора («Вопросы истории», 1968, № 7, стор. 144).

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 1, спр. 263, арк. 112 зв.

1 квітня 1919 р. до Києва прибув член бюро французької комуністичної групи РКП(б), учасник I конгресу Комінтерну Ж. Садуль⁶. Разом з ним приїхали Р. Барбере і А. Барбере⁷. Виконком Комінтерну і ЦК РКП(б) поставили перед ними завдання — розгорнути активну революційну пропаганду серед французьких військ на півдні. З квітня Ж. Садуль виступив на загальноміській конференції київських комуністів і висловив надію, що незабаром французький пролетаріат простягне братню руку допомоги російським, українським і угорським робітникам⁸.

4 квітня у приміщенні будинку № 29 по вул. Лютеранській (тепер ім. Енгельса) за ініціативою Ж. Садуля і під його головуванням відбулися організаційні збори комуністів-французів. Збори прийняли рішення про заснування французької комуністичної групи в м. Києві, обрали секретарем групи С. Демольє, ухвалили видавати свій друкований орган — журнал «Le Drapeau Rouge» («Червоний Прапор»)». До складу групи входило близько 20 комуністів і співчуваючих, у тому числі 7 військовополонених французьких солдатів і 6 місцевих вчительок-француженок¹⁰. Незабаром до складу групи увійшли також прибулі з Москви М. Боді і С. Коста¹¹.

Утруднювало роботу групи складне її підпорядкування таким організаціям: Бюро французької групи РКП(б) в Москві, Президії Федерації іноземних комуністичних груп у Києві¹², Відділові міжнародної пропаганди при Народному Комісаріаті закордонних справ УРСР* і Південно-російському бюро Комінтерну**.

7 квітня 1919 р. в Києві на урочистому засіданні Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету на честь III Комуністичного Інтернаціоналу поряд з представниками комуністичних партій Австрії, Німеччини, Угорщини з палкими промовами виступали французькі комуністи. «Коли ми повернемося до Франції,— говорив військовополонений француз Р. Клевель,— ми багато дечого розповімо нашим товаришам. Ми їм розтлумачимо, що таке більшовизм і вони підуть слідом за вами. Геть тиранів, хай живе соціалістична революція!»⁹. Французькі комуністи брали участь в маніфестаціях пролетарської солідарності, що відбувалися в столиці Радянської України влітку 1919 р.

12 квітня Французька комуністична група у радіограмі «Всім, всім, всім!» повідомила трудящих світу про звіряче вбивство в Одесі Жанны Лябурб та її товаришів по підпільній роботі. В радіограмі підкреслювалося, що українські трудящі взяли на себе місію покарання катів⁴.

С. Демольє в своєму звіті про діяльність групи навесні та влітку 1919 р. відзначала, що в Києві систематично проводилися лекції-бесіди, на які приходила досить численна аудиторія. С. Демольє підкреслювала, що ця робота групи дала добрі наслідки: люди, які не приховували ворожого ставлення до більшовизму і піддавали його гострій критиці, після кількох таких лекцій-бесід помітно змінили свій настрій і виявляли інтерес до ознайомлення з програмою комуністів; траплялися навіть випадки, що окремі слухачі відверто заявляли про своє співчуття до більшовицького руху»¹⁵.

⁶ «Коммунист» (Київ), 2 квітня 1919 р.

⁷ Розалія Барбере — вчителька французької мови в Москві, дочка учасниці Паризької Комуні. Разом з Ж. Лябурб організувала французьку комуністичну групу РКП(б) у вересні 1918 р., член РКП(б) з жовтня 1918 р. Анрі Барбере — її син, студент, брав участь у боротьбі за владу Рад у Москві. Член Французької групи РКП(б) з часу її утворення. Вступив до лав РКП(б) в жовтні 1918 р. (Інтернаціоналісти.— Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов, М., 1967, стор. 519—520); Г. М. Исаева. Новое о Жанне Лябурб.— «Вопросы истории», 1970, № 6, стор. 189; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 48, арк. 44.

⁸ «Красная Армия» (Київ), 4 квітня 1919 р.

⁹ «Известия Всеукраинского ЦИК Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Исполнительного комитета Киевского Совета рабочих депутатов», 5 квітня 1919 р.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 1, спр. 278, арк. 37.

¹¹ Марсель Боді — колишній член французької військової місії в Росії. За фахом — друкар (складач). Один з засновників соціалістичної газети в м. Ліможі (Франція). Вступив до Французької групи РКП(б) восени 1918 р. Стела Коста — журналістка, член соціалістичної партії Франції з 1904 р. На початку 1919 р. була прийнята до Французької групи РКП(б) (ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 48, арк. 44).

¹² Федерація іноземних комуністичних груп була створена в Києві наприкінці березня і діяла до серпня 1919 р. включно (І. М. Кулінич. Діяльність Федерації іноземних комуністичних груп РКП(б) (1918—1920 рр.).— УІЖ, 1965, № 11).

* З кінця квітня його назва «Відділ міжнародної солідарності».

** Південно-російське бюро Комінтерну створено за рішенням Виконкому Комінтерну в травні 1919 р. для керівництва іноземними комуністичними групами на Україні.

¹³ «Коммунист», 9 квітня 1919 р.

¹⁴ «Вопросы истории», 1968, № 7, стор. 144.

¹⁵ Л. І. Жа р о в. Назв. праця, стор. 112.

Важливим знаряддям комуністичної пропаганди був у руках групи журнал «Le Drapeau Rouge» («Червоний Прапор»). Його перший номер вийшов 12 квітня 1919 р. Ж. Садуль у передовій статті, вказуючи на причини поразки антантівських військ під Одесою, підкреслював, що місто було звільнене завдяки героїзму червоноармійців. Велику роль також відіграло рішення французьких солдатів не виступати проти своїх братів — українських робітників та селян. «Французькі солдати, — писав Ж. Садуль, — ...нарешті зрозуміли, що народи Росії і України протягом 18 місяців захищають Радянську владу від усіх нападів російської реакції і міжнародної буржуазії саме тому, що ця влада є владою народу, а програма комуністів — дійсно програма трудящих»¹⁶. В номері було надруковано маніфест I конгресу Комінтерну, інформації про революційний рух у Західній Європі, некролог пам'яті Ж. Лябурб та ін.

1 травня група випустила другий номер «Le Drapeau Rouge», матеріали якого знайомили читачів з внутрішнім і зовнішнім становищем Радянської України, викривали підступні заходи антинародної політики правлячих кіл Франції. Особливе значення мало вміщення на його сторінках першотравневого звернення Виконкому Комінтерну до пролетарів усього світу з закликком докласти максимум зусиль для врятування соціалістичної революції в Росії та Угорщині¹⁷.

Для встановлення безпосереднього зв'язку з матросами та солдатами інтервенціоністських військ Антанти на узбережжі Чорного моря і в Бессарабії до Севастополя виїхали А. Барбере і Р. Клевель, до Одеси — Ж. Садуль і Л. Рідель¹⁸.

З доповіді А. Барбере до Відділу міжнародної солідарності видно, що поїздка його мала певний успіх. У спеціальному агітаційному вагоні з великим вантажем літератури він прибув до міста ранком 6 травня. На севастопольському рейді стояли військові кораблі «Мірабо», «Жюстис» і транспорт «Сен», а біля причалу — транспорт «Верден»¹⁹. Через міський комітет РКП(б) А. Барбере зв'язався з французьким матросом Ж. Лейсом, який перейшов на бік Радянської влади²⁰. Разом з ним він намітив план розповсюдження літератури на французьких військових кораблях. У ніч з 6 на 7 травня за допомогою двох матросів лінкору «Мірабо» план було виконано. Матроси провели А. Барбере і Ж. Лейса крізь варту на пристань і взяли з собою кілька великих пакунків літератури, обіцяючи доставити їх вірним товаришам в Константинополь і французькі порти²¹. Решту літератури А. Барбере і Ж. Лейс залишили на транспорті «Верден», сховали до броньових плит (знятих з «Мірабо»), що їх вранці повинні були вантажити на транспорт «Сен». Листівки розкидали на пірсах та біля вантажного крану. Вранці А. Барбере з гори над пристанню спостерігав місце вантажних робіт. «Картина була радісна, — писав він у доповіді, — треба було бачити ентузіазм матросів, які вмиль розхплювали літературу, і злість офіцерів, що бігали за матросами й даремно намагалися відібрати сховані в кишенях листівки»²². Перед від'їздом до Києва А. Барбере залишив Ж. Лейсу адресу групи для наступних зв'язків. Але контакт з командами французьких матросів у Севастополі був перерваний — військові кораблі Антанти незабаром залишили бухту.

Інша обстановка склалася на півдні України. Після вигнання з краю інтервентів їх війська концентрувалися вздовж нижньої течії Дністра, де проходила лінія фронту. За повідомленням армійської розвідки, в межиріччі Дністра і Дунаю розміщувалося близько 25 тис. французьких і румунських військ, у тому числі 2-й і 37-й французькі полки в Кицканах, 18-й і 58-й — в Бендерах, 66-й — в Унгенах, 29-й — в Рені. Розвідка повідомляла про антиімперіалістичний настрій французьких військ, за виключенням 37-го полку»²³. В той же час інтервенти поступово розгортали блокаду чорноморського узбережжя між гирлами Дністра і Дніпра. 16 травня командуючий другою французькою ескадрою відкрито оголосив блокаду Одеси, Миколаєва і Херсона²⁴. Одеса виявилась найбільш пригожим пунктом для проведення систематичної революційної роботи у частинах і на кораблях інтервентів.

Саме тому Ж. Садуль, який разом з Л. Ріделем з 16 квітня перебував в Одесі, запропонували керівництву київської групи перенести сюди головний тягар своєї діяльності. Міркування Ж. Садуля співпадали з точкою зору працівників Відділу міжнародної солідарності²⁵. Проти цілком слушної пропозиції Ж. Садуля виступила

¹⁶ «Le Drapeau Rouge», 1919, № 1.

¹⁷ «Le Drapeau Rouge», 1919, № 2.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 1, спр. 278, арк. 37.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 1, од. зб. 39, арк. 46.

²⁰ Жорж Лейс у травні 1919 р. як представник революційних французьких матросів був обраний до Севастопольської Ради. В середині липня приїхав до Києва, де навчався у партійній школі. Пізніше повернувся на батьківщину (В. П. Волков. Борьба за відновлення і зміцнення Радянської влади в Криму (1919 р.) — УІЖ, 1961, № 1, стор. 59).

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 1, од. зб. 39, арк. 47.

²² Там же.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 4, од. зб. 218, арк. 75.

²⁴ Там же, од. зб. 241, арк. 27.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 1, спр. 278, арк. 40, 41.

секретар французької комуністичної групи С. Демольє, яку підтримало бюро москвовської групи²⁶. Але згодом позитивно розв'язали питання про утворення в Одесі осередка французьких комуністів²⁷.

До складу французької групи, що в середині травня організувалася в Одесі, входили Ж. Садуль, А. Барбере, Р. Барбере, М. Боді, С. Коста, а також комуністичні румуни О. Ніколау і А. Залік²⁸. Секретарями групи були у різний час С. Коста і М. Боді²⁹. Представники групи входили до президії Колегії міжнародної пропаганди, що, починаючи з квітня 1919 р., діяла в Одесі³⁰. Всіляку допомогу французьким товаришам у їх роботі надавали голова Одеського губкому КП(б)У Я. Гамарник³¹, секретар губкому С. Соколовська, голова Виконкому Одеської Ради І. Клименко, член бюро губкому В. Дьоготь.

Важливою галуззю в діяльності французької комуністичної групи були підготовка та видання революційної літератури, розповсюдження її серед військ інтервентів. У квітні — травні 1919 р. в Одесі великим тиражем було надруковано дві листівки, які написав Ж. Садуль: «До французьких солдатів, яких буржуазна реакція змушує знищити соціалістичну революцію на Україні»³² і «Звернення до солдатів і матросів союзних армій на Сході»³³. Обидві листівки закликали солдатів до припинення військових дій проти Радянської влади, до переходу на бік Червоної Армії.

15 червня в Одесі вийшов третій номер журналу «Le Drapeau Rouge». Випуск готували Ж. Садуль, М. Боді, С. Коста, А. Залік. Велике принципове значення мала публікація на його сторінках тез доповіді В. І. Леніна про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату, а також ленінської резолюції до тез про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату, що була схвалена І конгресом Комуністичного Інтернаціоналу³⁴. Тим самим французька комуністична група виконувала вказівки вождя світової революції про те, що необхідне «з'ясування широким масам робітничого класу історичного значення політичної і історичної необхідності нової, пролетарської, демократії, яка повинна бути поставлена на місце буржуазної демократії і парламентаризму»³⁵. В журналі були надруковані стаття С. Коста, присвячена повстанню французьких матросів у Севастополі, статті А. Заліка і М. Боді, в яких викривелася антинародна суть буржуазного націоналізму і соціал-шовінізму, добірка «На фронті світової революції» та інші матеріали.

Французька група використовувала різноманітні способи розповсюдження революційної літератури серед військ інтервентів. Ж. Садуль задував, що йому неодноразово доводилося зустрічатися з солдатами-перебіжчиками на лінії фронту і передавати їм комуністичні видання³⁶. Працівники Колегії міжнародної пропаганди в Одесі Л. Рідель і В. Дьоготь розповідали про випадок, коли до червоноармійців звернулася група французьких солдатів з проханням доставляти їм листівки на літаках. Солдати запевняли, що «французькі гармати по радянських літаках стріляти не будуть»³⁷. Незабаром авіазагін 3-ої української радянської армії скинув велику

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 48, арк. 15—18, 33.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 1, спр. 278, арк. 32.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 48, арк. 15—18.

²⁹ «Одесский коммунист», 5 серпня 1919 р.; «Известия Николаевского Совета рабочих, крестьянских и краснофлотских депутатов», 6 серпня 1919 р.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 1, спр. 278, арк. 41. Крім французької групи до складу Колегії міжнародної пропаганди в Одесі входили також англійська, болгарська, грецька, італійська, німецька, польська, румунська, турецька і югославська іноземні комуністичні групи.

³¹ За рішенням ЦК КП(б)У і РНК УРСР на Яна Гамарника було покладено керівництво всією іноземною роботою на півдні України (ЦДАЖР, ф. Р-2, оп. 1, спр. 277, арк. 51).

³² Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах, т. I, кн. 2, К., 1967, стор. 309. Крім Ж. Садуля, листівку підписали І. Клименко — голова Одеської Ради, В. Г. Юдовський — голова Вищої військової інспекції УРСР. Упорядники видання помилково датували листівку 7 квітня 1919 р. Але, зважаючи на те, що Ж. Садуль 7 квітня був у Києві (див. «Le Drapeau Rouge», 1919, № 1), а до Одеси повернувся лише 16 квітня (див. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 17 квітня 1919 р.), можна припустити, що листівка була надрукована у другій половині квітня 1919 р.

³³ «Исторический архив», 1957, № 5, стор. 169—171. В публікації листівка помилково датується серпнем 1919 р. В дійсності ж вона була надрукована 10 травня 1919 р. (див. «Le Drapeau Rouge», 1919, № 3, стор. 28).

³⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 421—437; «Le Drapeau Rouge», 1919, № 3, стор. 23—28.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 437.

³⁶ «Коммунист», 14 серпня 1919 р.

³⁷ «Известия Всеукраинского ЦИК Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Исполнительного комитета Киевского Совета рабочих депутатов», 1 червня 1919 р.

кількість листівок у районах розташування військ інтервентів у Бессарабії³⁸. Червоноармійці-болгари під командою Б. Бузилова діставалися морем на шаландах у гирло Дунаю і розповсюджували листівки французькою і румунською мовами серед солдатів військ інтервентів, розташованих у казармах Ізмаїла та Вилковому³⁹. Значна частина літератури йшла з Одеси більшовикам-підпільникам Акерману, Бендер, Кишинева, які багато зробили для того, щоб донести правду про країну Рад, вчення Леніна французьким і румунським солдатам⁴⁰. На кораблі блокуючої ескадри революційна література потрапляла з човнів, де під виглядом рибалок були члени французької комуністичної групи. Особливих успіхів у цій справі досягло відділення Колегії міжнародної пропаганди у м. Очакові, яке очолював А. Барбере⁴¹.

Комуністична робота серед частин інтервентів у Бессарабії приносила добрі наслідки. На сторінках радянської преси того часу знаходимо численні повідомлення про революційні виступи французьких солдатів⁴². Вони набували різних форм: від масових мітингів протесту до повстання окремих частин і переходу солдатів із зброєю в руках на бік Червоної Армії. Наприкінці червня 1919 р. французьке командування, налякане розгортанням революційного руху серед солдатських мас, а також під тиском бурхливих протестів у самій Франції, віддало наказ про евакуацію військ з Бессарабії. Газета «Советская власть» писала з цього приводу, що «евакуація нагадує втечу французів з Одеси»⁴³.

Дещо скромніші результати давала агітація серед матросів блокуючої ескадри. За наказом командуючого флотом у другій половині червня 1919 р. на військових кораблях провели повну або часткову заміну екіпажів. Революційні елементи підлягали негайній демобілізації. На їх місце приходили матроси, які не були обізнані з обставинами війни в Росії⁴⁴. Слід також зауважити, що команди безперервно патрулюючих кораблів були в значній мірі ізольованими від впливу більшовиків. Саме тому інтервентам вдалося здійснювати блокаду чорноморського узбережжя.

Французька комуністична група проводила інтенсивну роботу серед полонених солдат, значна кількість яких налічувалася у одеському таборі для військовополонених. Тільки в бою під Бендерами 28 травня 1919 р. здалося в полон червоноармійцям 90 французьких солдатів⁴⁵. Радянські власті проявляли гуманне ставлення до полонених французьких громадян. Про це свідчить наказ № 36 командуючого 3-ої української радянської армії: «Наказую видавати полоненим французам повний червоноармійський пайок і давати їм не обтяжуючу працю з таким розрахунком, щоб вони закінчували її до двох годин дня і мали можливість займатися комуністичною культурно-освітньою роботою»⁴⁶. Французькі комуністи розповсюджували серед полонених революційну літературу, проводили читання творів В. І. Леніна, роз'яснювали їм, що таке Радянська влада. В таборі часто відбувалися концерти одеських артистів⁴⁷. Згодом велика група полонених звернулася до-Ж. Садула з проханням допомогти їм вступити до лав Червоної Армії. Військове командування задовольнило їх бажання. На великому червоноармійському мітингу в Одесі 1 червня 1919 р. французькі солдати присягнули на вірність соціалістичній революції, Червоній Армії, робітничо-селянській владі. Всі вони стали бійцями інтернаціонального полку, що формувалася у місті⁴⁸.

³⁸ «Советская власть», 15 червня 1919 р.

³⁹ М. Дихан. Горда вълна. Журн. «Младеж», София, 1962, № 12, стор. 60.

⁴⁰ Н. В. Березняков. Борьба трудящихся Бессарабии против интервентов в 1917—1920 гг., Кишинев, 1957, стор. 207; З. М. Иванова. О работе большевиков среди оккупационных войск интервентов на территории Молдавии (1918—первая половина 1919 г.). — Известия АН МССР, серия общественных наук, 1968, № 1, стор. 86.

⁴¹ «Известия Николаевского Совета рабочих, крестьянских и краснофлотских депутатов», 3 липня 1919 р.; «Советская власть», 30 липня і 1 серпня 1919 р.

⁴² «Коммунист», 3, 11, 12, 18 червня 1919 р.; «Красная Армия», 15 і 31 травня, 5, 19, 20, 24 червня, та ін.

⁴³ «Советская власть», 24 червня 1919 р.

⁴⁴ «Коммунист», 24 червня 1919 р.

⁴⁵ В окремих газетах та деяких мемуарах дещо перебільшується кількість французьких солдатів, узятих у полон під Бендерами. Газета «Красная Армия» від 13 червня 1919 р. називає цифру «600», А. Гончаров у своїх спогадах — «240» (А. Гончаров. Шел отряд по берегу..., Одесса, 1963, стор. 119). Не можна погодитися і з твердженням Є. Патлажана, який пише про 200 полонених французьких солдатів (Є. Патлажан. Интернационалистское движение в колоннальных войсках на юге Украины.— Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции. Сборник статей, М., 1967, стор. 184). Цифра «90» більш реальна. Вона взята нами з телеграмні голови Одеської Ради І. Клименка до голови РНК УРСР від 27 червня 1919 р. (ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 1, спр. 338, арк. 57).

⁴⁶ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 1 травня 1919 р.

⁴⁷ «Советская власть», 17 липня 1919 р.

⁴⁸ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 3 червня 1919 р.

У складі радянських військ французькі інтернаціоналісти діяли проти банд контрреволюційного отамана Григор'єва в районі Єлисаветграду (тепер — Кіровоград)⁴⁹. Один з учасників придушення заколоту німецьких куркулів-колоністів, що спалахнув наприкінці липня 1919 р. під Одесою, згадував: «...разом з нами було багато французьких солдатів. В бою вони подавали приклад хоробрості й завжди билися проти контрреволюції з особливим ентузіазмом»⁵⁰. Куля куркуля обірвала життя сина французького народу, члена РКП(б) А. Барбере⁵¹.

Французькі комуністи брали активну участь у переговорах між урядом УРСР і французьким командуванням на Чорному морі з питання репатріації іноземних громадян. В. І. Ленін підкреслював, що з Росії не можна було випустити жодного француза до повернення з Франції солдатів колишнього російського експедиційного корпусу, серед яких багато українців⁵². Ж. Садуль був призначений спеціальним повноваженим НКЗС УРСР в Одесі і неодноразово зривав намагання ворогів пролетарської держави шляхом насильства та загроз примусити радянські власті до одностороннього обміну військовополоненими⁵³. Частковий обмін іноземними громадянами, що відбувався через Одесу, сприяв відправляти за кордон іноземних комуністів (у тому числі — французів) і революційну літературу.

Тимчасова угода про обмін громадян неодноразово порушувалася французьким командуванням. Так, 26 липня військові кораблі інтервентів розстріляли біля Очакова баржу з російськими солдатами, що повернулися з Франції⁵⁴. Французька комуністична група в Одесі опублікувала протест, в якому затаврувала ганебні дії хижаків-імперіалістів⁵⁵.

Французькі товариші завжди працювали в тісній співдружності з місцевою організацією КП(б)У. Вони стійко витримували труднощі блокованої Одеси, жили одним життям з трудящими міста, віддавали належне мужності українського пролетаріату, невтримній енергії його керівників-комуністів. У статті «До трудящих України» Ж. Садуль писав: «...Російська і українська соціальна революція — це великий приклад і велика надія для трудящих усього світу»⁵⁶.

За рішенням Південно-російського бюро Комітерну члени французької комуністичної групи в серпні 1919 р. виїхали до Києва і Москви. У Києві Ж. Садуль брав участь у діяльності Ради робітничо-селянської оборони УРСР⁵⁷. Під час відвідування одного з військових госпіталів він від імені українського уряду вручив пораненому 16-річному червоноармійцеві годинник з написом — «За хоробрість»⁵⁸.

Інтернаціоналістська діяльність французьких комуністів на Україні в буремний 1919 рік — яскрава сторінка в літопису міжнародної пролетарської солідарності, єдності дій Комуністичної партії Радянського Союзу і Комуністичної партії Франції у боротьбі проти ворогів першої в світі держави диктатури пролетаріату.

С. А. ЦВІЛЮК, А. І. ГУЛЯК

⁴⁹ Из истории международной пролетарской солидарности. Документы и материалы. Сборник I. Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922), М., 1957, стор. 455.

⁵⁰ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 13, оп. 3, од. зб. 154, арк. 11.

⁵¹ В. Коновалов. Схватка у Черного моря, Одесса, 1965, стор. 28—29.

⁵² Див. В. И. Ленин. ПСС, т. 50, стор. 323.

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 1, спр. 338, арк. 47.

⁵⁴ І. С. Хміль. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917—1920), К., 1962, стор. 167—168.

⁵⁵ «Известия Николаевского Совета рабочих, крестьянских и краснофлотских депутатов», 6 серпня 1919 р.

⁵⁶ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 24 травня 1919 р.

⁵⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 108, арк. 196, 199, 205, 207. Жак Садуль повернувся до Франції в 1924 р., де був заарештований. Військовий суд виніс йому смертний вирок ще в 1919 р. Під тиском масової кампанії протесту трудящих мас Французький уряд був змушений звільнити його. Ж. Садуль став видатним діячем компартії. У 1927 р. Уряд СРСР нагородив його орденом Червоного Прапора за відзнаку перед революцією. Під час фашистської окупації брав участь у русі Опору. Помер в 1956 р. в Парижі. З приводу його смерті газета «Юманіте» писала: «Наша партія схиляє свої прапори перед учасником Великої Жовтневої соціалістичної революції, солдатом славної Червоної Армії, бойовим комуністом, вірним сином партії і народу» («Humanite», 22 листопада 1956 р.).

⁵⁸ «Красная Армия», 19 серпня 1919 р.

ДО 40-РІЧЧЯ МАСОВИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ВИСТУПІВ ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

ництвом КПЗУ проти фашистського режиму. На Прикарпатті комуністи організували масові виступи безробітних у Бориславі, Станіславі, Дрогобичі, Надвірній¹. Найбільшою була демонстрація безробітних у Бориславі: у ній взяло участь понад 1 тис. чол. Демонстранти вимагали хліба й праці, але урядові власті кинули проти них великі поліцейські загони, які прикладами і багнетами розігнали трудящих. Були поранені².

Під керівництвом комуністів організовано виступали також робітники, що працювали. У вересні 1930 р. двічі страйкували майже 2,5 тис. трудівників копалень калійних солей у Калуші. Обидва страйки були викликані масовим звільненням робітників з роботи³. На знак солідарності до трудящих Калуша приєднались робітники Кропивника⁴.

З весни 1930 р. на Прикарпатті посилювались селянські виступи. Особливо гострою була боротьба сільськогосподарських робітників Снятинщини. Страйк почався 21 липня в с. Устя на ланах поміщика Едмунда Комара. В той же день припинили роботу сільськогосподарські робітники Карлова, Красноставців, Тулови і Зелуча. 300 сільськогосподарських робітників Устя досягли перемоги. Тільки з вересня до жовтня 1930 р. у Станіславському воєводстві відбулося 27 селянських виступів⁵. Інша форма боротьби селян — напади на поміщицькі та куркульські господарства. Так, у серпні 1930 р. було спалено панські маєтки в сс. Павелчі Станіславського повіту, Гвіздці Старім поблизу Коломиї, Городенці та багатьох інших місцевостях Прикарпаття. До кінця серпня 1930 р. в Східній Галичині згоріло 62 поміщицьких будинки, 67 клунь та інших сільськогосподарських споруд, 112 скирд збіжжя і сіна. Восени підпали зачастішали. У вересні 1930 р. на західноукраїнських землях відбувалось до 18 підпалів щоденно⁶⁻⁷. Польський окупаційний уряд був надзвичайно занепокоєний таким розмахом революційної боротьби.

Сотні озброєних карателів, направлених у прикарпатські села для придушення виступів, піддали селян нечуванним катуванням. Під час екзекуцій їх примушували викрикувати «Хай живе маршал Пілсудський» або співати «Єще Польска не згинела». Екзекутори руйнували селянські будинки, отруювали криниці, били вікна, нищили домашні речі, обливали гасом продукти харчування⁸. У Станіславському повіті каральні експедиції пройшли через сс. Тяжів, Ямницю і Вікторів, у кожному з яких влаштовували поїб селян і завдавали їм значних економічних втрат. Так, під час обшуку у селянина І. Кваснія було зруйновано піч, поламено стіл, побито всі ікони тощо, а в М. Кваснія — розібрано дах⁹. В с. Стецева Снятинського повіту прибув каральний загін з 150 поліцаїв і жандармів, які жорстоко розправлялися над селянами, а А. В. Сухолиткого закатували до смерті¹⁰.

Каральні експедиції були також споряджені в села Городенківського, Рогатинського, Сколівського, Стрийського, Жидачівського, Коломийського та інших повітів Прикарпаття, в міста Калуш, Косів, Жаб'є і Городенка, де провадились масові арешти. За неповними даними міністерства внутрішніх справ буржуазної Польщі під час «пацифікації» з 1 липня до 30 листопада 1930 р. на Прикарпатті було заарештовано близько 750 і віддано під суд понад 400 чол., а взагалі у Східній Галичині відповідно 1739 і 1143¹¹.

1930 р. у Самборі, Золочеві, Ковелі відбулися судові процеси над членами КПЗУ і робітниками, що брали участь у страйках і поширювали агітаційні відозви¹². 23 вересня в Коломиї судили комуніста Мирослава Корбутяка, звинуваченого в державній зраді¹³.

¹ «Сила», 16 січня 1930 р.; «Наша правда», 1930, № 1—4, стор. 126.

² «Сила», 16 січня 1930 р.

³ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 2, оп. 1, спр. 750, арк. 31; спр. 744, арк. 3.

⁴ Там же, спр. 744, арк. 3.

⁵ «Сель-Роб», 24 серпня 1930 р.; М. М. Кравець. Вони боролись за возз'єднання, Львів, 1968, стор. 42.

⁶⁻⁷ «Західна Україна», 1930, № 11—12, стор. 54.

⁸ ІФОДА, ф. Р-1576, оп. 1, спр. Я-3, арк. 1.

⁹ Під прапором Жовтня (1929—1939 рр.). Документи і матеріали, Львів, 1966, стор. 105.

¹⁰ ІФОДА, ф. Р-1576, оп. 1, спр. Я-3, арк. 1.

¹¹ Там же, ф. 68, оп. 2, спр. 155, арк. 59.

¹² «Сель-Роб», 1 і 30 жовтня 1930 р.; «Сила», 16 листопада 1930 р.

¹³ ЦДА УРСР у Львові, оп. 1, ф. 205, спр. 658, арк. 10.

Під час «пацифікації» виявилась зрадницька діяльність українських буржуазних націоналістів, які солідаризувались з окупантами. Націоналістична газета «Діло» писала: «Всяка влада покликана до того, щоб з таким явищем боротись, щоби боронити порядку, щоб винних в його порушенні потягти до карно-судової відповідальності. Все це в порядку і в повній згоді з логікою»¹⁴. Водночас митрополит Шептицький доводив міністру внутрішніх справ Складковському, що всю відповідальність за заворушення на Західній Україні повинні нести комуністи¹⁵.

«Пацифікація», яку проводили польські окупанти на західноукраїнських землях, викликала загальне обурення і протести в багатьох країнах світу, насамперед в СРСР. Трудящі Радянської України на мітингах, що відбулися в Києві, Полтаві, Одесі, Житомирі, Кривому Розі та інших містах і селах, ганьбою затаврували організаторів фашистського терору, на допомогу його жертвам організували збір коштів¹⁶. Збір коштів провели також «Комітети допомоги визвольному рухові Західної України»¹⁷.

1930 р. становище західноукраїнських трудящих було настільки трагічним, що навіть за підписом англійських лейбористів і лібералів у Раду Ліги Націй була направлена петиція. У ній говорилось, що в 700 українських і білоруських селах Польщі «сотні чоловіків, жінок і дітей піддано биттю, причому багато із побитих померли від побоїв... Тисячі народу загнано в тюрми, а багато бібліотек, клубів і кооперативів були пограбовані і зруйновані»¹⁸.

Організаторами руху протесту в Західній Україні виступили комуністи. Так, 1 листопада у с. Дебеславцях Коломийський окружком КПЗУ провів демонстрацію, в якій взяли участь також селяни навколишніх сіл — Семаківець, Залуча, Пилипів, Тростянки, Цуцилина, Трача, Іспаса. Демонстранти, очолювані комуністами і комсомольцями М. Семенчуком, О. Дем'янюком, О. і Ф. Сенюками, І. Гарматюком, С. Мироняком, С. Слободяном, М. Козловським, І. Цвіком, Ю. Тимофійчуком, Д. Семчишином, М. Гоянюком та іншими, співаючи революційних пісень, рушили з червоним прапором в сусіднє с. Семаківці на мітинг. У своєму виступі керівник місцевого комуністичного підпілля М. Семенчук рішуче засуджував терористичну політику уряду Пілсудського, зокрема він сказав: «Ми всіма силами будемо боротись проти злочинної пацифікації! В цій боротьбі будемо наслідувати запалюючий приклад наших братів за Збручем! Хай живе Радянський Союз! Геть окупанти! Хай живе дружба трудящих Західної України з народами Радянського Союзу!»¹⁹. Комуністи Прикарпаття у своїх листівках і відозвах засуджували політику «пацифікації». Особливо активно ця робота проводилася в Коломийському, Снятинському, Стрийському і Надвірнянському повітах²⁰.

Вірну оцінку політичного становища в країні дав V з'їзд Комуністичної партії Польщі, що відбувся у вересні 1930 р. Він констатував, що в умовах наростання в країні загальнополітичної кризи «боротьба за самовизначення і возз'єднання Західної України і Західної Білорусії з радянськими республіками повинна вестись в найгострішій формі» і «повинна бути протиставлена федералістським воєнним планам фашизму». «Революційний союз трудящих мас Польщі, України і Білорусії,— говорилось у рішеннях з'їзду,— повинен бути протиставлений контрреволюційному союзові польської, української і білоруської буржуазії»²¹.

Ні масові арешти, ні «пацифікації», ні катування й тортури, ніщо не могло задушити прагнення трудящих Прикарпаття до волі, до возз'єднання в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі.

В. Ю. Т В Е Р Д О Х Л І Б

¹⁴ «Діло», 29 вересня 1930 р.

¹⁵ «Сель-Роб», 12 жовтня 1930 р.

¹⁶ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 786, арк. 77; Під прапором Жовтня (1929—1939 рр.), стор. 127—128.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 369, оп. 1, спр. 1, арк. 54, 138, 139, 158, 168; спр. 2, арк. 26; «Західна Україна», 1931, № 3, стор. 92; «Червоний прапор» (м. Коломия), 22 листопада 1930 р.

¹⁸ Е. м. Ярославский. Кому мы идём на помощь. М., 1939, стор. 23—24.

¹⁹ ІФОДА, ф. Р-1576, оп. 1, спр. Д-15, арк. 2—3; «Радянська Гуцульщина», 27 жовтня 1930 р.

²⁰ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 744, арк. 111.

²¹ V съезд Коммунистической партии Польши (сентябрь, 1930 г.). Резолюции, постановления, материалы. Издание представительства Компартии Польши при ИККИ, 1931, стор. 3.

ІСТОРИЧНА ДЕКЛАРАЦІЯ

(До 10-річчя прийняття Генеральною Асамблеєю ООН Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам)

зміцнення світової системи соціалізму і бурхливого піднесення національно-визвольної боротьби пригноблених імперіалізмом народів.

Колоніалізм зазнав нищівної поразки на всіх континентах. В Азії скинули ненависне ярмо колонізаторів і почали будувати нове життя народи Індії, Бірми, Індонезії, Сирії, Іраку, Цейлону, Камбоджі. Перемога соціалістичної революції на Кубі становила новий етап у визвольній боротьбі народів Латинської Америки проти імперіалізму янки — оплоту реакційних диктаторських режимів.

«Роком Африки» був названий 1960 рік, коли завоювали національну незалежність 17 країн цього багатостраждального континенту, в тому числі такі, як Малі, Конго (з столицею Браззавіль), Нігерія, Сомалі, Камерун, Сенегал, Малагасійська республіка (Мадагаскар).

Здійснились пророчі слова великого друга народів Сходу В. І. Леніна: «А завтрашній день у всесвітній історії буде саме таким днем, коли остаточно прокинеться пробуджені пригноблені імперіалізмом народи і коли почнеться рішучий довгий і тяжкий бій за їх визволення»¹.

Проте, зазнавши дошкульних ударів і відчутних втрат, колоніалізм залишався ще досить сильним, а в ряді випадків і сам переходив у контрнаступ, вдавався до прямих збройних авантур проти визвольного руху.

Приклади Конго (з стрлицею Кіншаса), Куби, Алжіру, Тунісу, В'єтнаму — найяскравіше тому підтвердження.

Саме в тих умовах Радянський Союз подав неоціненну підтримку борцям проти колоніалізму — виступив на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН з ініціативою надзвичайної ваги: запропонував прийняти Декларацію про надання повної незалежності всім без винятку колоніальним країнам і народам.

Внесені 23 вересня 1960 р. на розгляд пленарного засідання Генеральної Асамблеї ООН радянські пропозиції передбачали: 1) негайне надання всім колоніальним країнам, підопічним та іншим несамоврядованим територіям повної незалежності, свободи в будівництві власних національних держав згідно з вільно виявленими волею і бажанням їх народів, ліквідацію колоніальних режимів і адміністрації в усіх їх видах; 2) ліквідацію всіх опорних пунктів колоніалізму у вигляді володінь і окупованих районів на чужих територіях. У третьому пункті свого проекту Радянський уряд закликав уряди всіх країн неухильно додержуватися у міжнародних відносинах положень Статуту ООН і Декларації, не допускаючи будь-яких проявів колоніалізму².

Не було жодної іншої події, яка б привернула до себе тоді таку увагу світової громадськості, як радянський проект. «Ця Декларація,— відзначав у своєму виступі в Нью-Йорку 4 жовтня 1960 р. глава делегації Української РСР на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН М. В. Підгорний,— справжній маніфест народів, що визволяються від колоніального гніту, маніфест, який вимагає перетворення в життя високих і гуманних ідеалів рівноправності та самовизначення щодо всіх націй і всіх народів»³.

З одностайним схваленням радянської ініціативи виступили делегації соціалістичних держав, свої щирі симпатії і гарячу підтримку віддали їй переважна більшість афро-азіатських та латино-американських країн.

Прем'єр-міністр Індії Дж. Неру, президент Об'єднаної Арабської Республіки Гамаль Абдель Насер, президент Індонезії Сукарно, прем'єр-міністр Куби Фідель Кастро та інші глави держав і урядів, які очолювали делегації своїх країн на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН, висловили Батьківщині Великого Жовтня палку вдячності за глибоке розуміння інтересів як визволених народів, так і народів, що борються за своє визволення, підкреслювали велику актуальність і своєчасність радянських пропозицій⁴.

«Ініціатива Радянського Союзу залишиться віхою в історії»⁵,— сказав у своєму

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 553.

² Советский Союз в Организации Объединенных Наций, т. II, М., 1965, стор. 601; «Радянська Україна», 25 вересня 1960 р.

³ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1944—1961 рр., К., 1963, стор. 243.

⁴ Советский Союз в Организации Объединенных Наций, т. II, стор. 450.

⁵ United Nations General Assembly. Official Records. XV session, V. 2, New York, 1961, Meeting 945, стор. 1254.

виступі представник Марокко. Делегат Цейлону заявив, що прийняття Декларації незалежності і свободи буде поворотним пунктом в житті всього людства⁶.

«СРСР і його друзі виступають за свободу всіх народів, незалежно від кольору їх шкіри... Ми в центрі Африки знаємо, що коли б не Радянський Союз, то ми зневірилися б навіть в богів»⁷ — ці слова належали посланцю тропічного Камеруну.

Представник Саудовської Аравії, вітаючи нову дипломатичну акцію СРСР, урочисто проголосив: «Давайте ліквідуємо колоніалізм в усіх його формах! Давайте знищимо імперіалізм в усіх його проявах! Давайте визволимо всі народи в усіх країнах!»⁸.

З погано прихованим роздратуванням і відвертою ворожістю зустріли радянські пропозиції імперіалістичні держави, які намагалися всіляко дискредитувати та очорнити ініціативу Країни Рад, базикаючи про «несвоєчасність» і «недоцільність» постановки цього питання, оскільки, мовляв, «колоніальна адміністрація сама готує туземцям до самоврядкування і незалежності». Вихваляючи колоніальні порядки та «цивілізаторські блага» колоніалізму, вони поширювали різні наклепницькі вигадки, ніби Радянський Союз хоче загострити міжнародну обстановку, внести «розлад» і «хаос» у відносини між державами, «підірвати» ООН⁹.

Однак фальсифікації імперіалістів дістали належну відсіч насамперед з боку авторитетних представників країн Азії, Африки і Латинської Америки.

Гвінейський дипломат, відповідаючи на інсинуації західних держав, про «радянську пропаганду», зауважив: африканські народи виступають саме за таку пропаганду, особливо, коли йдеться про свободу їх народів¹⁰.

Багатоденне обговорення проекту Декларації перетворилося, по суті, на справжній суд народів над колоніалізмом — ганебною спадщиною минулого.

14 грудня 1960 р. Генеральна Асамблея після тривалої та гострої полеміки 89 голосами держав-членів ООН при 9, що утримались, (США, Англія, Франція, Бельгія, Португалія, Іспанія, Південно-Африканська республіка, Австралія та Домініканська республіка) прийняла Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам¹¹. В її основу був покладений проект резолюції 43-х афро-азіатських країн, внесений ними незадовго до голосування. Однак цей проект відтворював усі основні і принципові положення радянських пропозицій.

Це була велика перемога сил прогресу і демократії.

Десять років минуло з тих пір. Близько двох десятків нових незалежних держав Азії і Африки з'явилося за цей час на політичній карті світу¹².

Хіба це не є переконливим доказом життєвості та актуальності тих принципів, які урочисто проголошені в Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам?

Радянський Союз — найпослідовніший борець проти колоніалізму в усіх його формах і проявах, виступає за неухильне виконання Декларації ООН про надання незалежності всім колоніальним країнам і народам, подає братерську допомогу і підтримку в політичному, економічному і культурному відродженні молодих незалежних держав Азії та Африки.

Істотний вклад в цю благородну справу внесла і вносить Українська Радянська Соціалістична Республіка — складова і невід'ємна частина великого Радянського Союзу.

Активна діяльність в ООН, на всіх міжнародних форумах підвищила її міжнародний авторитет і викликала до неї найщиріші симпатії з боку афро-азіатських народів.

«Ми з величезним задоволенням відзначили тверду підтримку з боку української делегації в ООН, — говорилось в заяві представників Алжіру, — підтримку, яку ваша країна подає боротьбі за незалежність алжирського народу»¹³. У листі індонезійського делегата до постійного представництва УРСР при Організації Об'єднаних Націй (1962 р.), зокрема, говорилось: «Від імені уряду Республіки я маю честь

⁶ «Правда», 30 листопада 1960 р.

⁷ «Радянська Україна», 14 жовтня 1960 р.

⁸ «Радянська Україна», 1 грудня 1960 р.

⁹ United Nations General Assembly. Official Records. XV session, V. 1, Meeting 877, стор. 229; там же, Meeting 925, стор. 982–986; Советский Союз в Организации Объединенных Наций, стор. 451, 453.

¹⁰ «Радянська Україна», 14 жовтня 1960 р.

¹¹ «Декларація Генеральної Асамблеї ООН про надання незалежності колоніальним країнам і народам». — Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші акти, учасником яких є Україна (січень 1957 — грудень 1965 рр.), К., 1966, стор. 5–7.

¹² «Азія і Африка сьогодні», 1970, № 4, стор. 33–36.

¹³ М. Білоусов. За мир і загальну безпеку (Зовнішньополітична діяльність Української РСР в 1959–1963 рр.), К., 1964, стор. 28.

висловити глибоку подяку за допомогу, яку уряд і делегація Української РСР подали Індонезії в питанні про Західний Іран...»¹⁴.

А ось звернення, одержане Міністерством закордонних справ УРСР від робітників Канарських островів (іспанська колонія), в якому зазначалось: «Жителі островів... підтримують виступ делегата України в ООН на захист свободи і незалежності Канарських островів... Повідомлення про виступ українського делегата викликало велику радість на всьому архіпелазі Канарських островів»¹⁵.

Чільне місце належить Українській РСР в економічному співробітництві Радянського Союзу за молодими країнами, які розвиваються, зокрема в розвитку взаємовигідної торгівлі, технічної і фінансової допомоги, у створенні їх національної промисловості, підготовці кадрів. Наша республіка бере участь у будівництві 350 промислових підприємств і об'єктів, споруджуваних з допомогою СРСР у 31 країні світу¹⁶. У загальносоюзному експорті в зарубіжні країни, в тому числі і в афро-азіатські, Українській РСР належить 23%. Радянська Україна в рамках союзного експорту вивозить свою продукцію у 81 країну світу, в тому числі у 43 країни Азії, Африки і Латинської Америки¹⁷.

Комуністична партія і Радянський уряд,— заявив на XXIII з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв,— вбачають «...свій інтернаціональний обов'язок у тому, щоб і надалі робити все для підтримки боротьби народів за остаточне визволення від колоніального і неокolonіального гноблення»¹⁸.

І. Ф. ЧЕРНИКОВ

¹⁴ Україна і Близький та Середній Схід. Українська РСР у політичних, економічних і культурних зв'язках СРСР з країнами Близького та Середнього Сходу після-воєнного періоду, К., 1968, стор. 140.

¹⁵ Україна і зарубіжний світ, К., 1970, стор. 464.

¹⁶ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, К., 1966, стор. 112.

¹⁷ XXII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1962, стор. 144; Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 112.

¹⁸ Л. І. Брежнєв. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 23.

75 РОКІВ ВІД ДНЯ ЗАСНУВАННЯ ЯК ПІДПРИЄМСТВО ВЕЛИКИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЕНАКІЇВСЬКОГО ТРАДИЦІЙ І ТРУДОВОЇ СЛАВИ ЗНАЮТЬ У НАШІЙ МЕТАЛУРГІЙНОГО ЗАВОДУ КРАЇНИ ЄНАКІЇВСЬКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД. ОДИН ІЗ НАЙСТАРИШИХ НА ПІВДНІ КРАЇНИ, ВІН ЗАСНО-

ваний 1895 р. Російсько-Бельгійським металургійним товариством. Близьке розташування багатих покладів високоякісного донецького вугілля й криворізької залізної руди та наявність дешевої робочої сили одразу зробили завод дуже прибутковим. Капіталісти наживали на ньому величезні багатства, а в гонитві за ще більшими прибутками виводили з робітників останні соки. Відомий російський письменник О. І. Купрін 1896 р. здійснив поїздку по заводах і шахтах Донбасу. Відвідав і завод Російсько-Бельгійського металургійного товариства в Єнакієвому, навіть працював там обліковцем кузні та столярної майстерні. Наслідком поїздки стала повість «Молюх», де змальовано хижацький характер капіталістичного способу виробництва, що, подібно до старовинного божества Молоха, калічив і знищував людей. Письменник, зокрема, писав, що робота на рудниках, шахтах, на механічних заводах і на великих фабриках скорочує життя робітника, приблизно, на одну чверть. Двоє діб роботи пожирають людину повністю.

Нестерпні умови існування, політичне безправ'я викликали стихійний протест робітників, піднімали їх на боротьбу проти експлуататорів. Вже наприкінці 90-х років на Єнакіївському заводі діяв соціал-демократичний гурток. 1904 р. на його основі виникла соціал-демократична організація, що стояла на більшовицьких позиціях. Очолив її Г. Ф. Ткаченко-Петренко. 1905 р. в Єнакієвому було створено Раду робітничих депутатів.

В роки нового революційного піднесення більшовики заводу підтримували безпосередній зв'язок із депутатом IV Державної думи Г. І. Петровським, з редакцією «Правди», з ЦК РСДРП. Наприкінці квітня — на початку травня 1914 р. за ініціативою робітників-металургів у Єнакієвому застрайкувало 10 тис. робітників. Це був один з найбільших страйків у Росії в перші місяці 1914 р.

Єнакіївці взяли активну участь у боротьбі за встановлення Радянської влади в Донбасі та захисті завоювань Великого Жовтня. Чимало з них із зброєю в руках героїчно билися з каледінцями, австро-німецькими окупантами, петлюрівцями,

денікінцями. Після громадянської війни вони першими на Півдні почали давати металургійну продукцію, якої гостро потребувало зруйноване господарство країни. Робітники заводу брали участь у відбудові й пуску інших металургійних підприємств країни, зокрема Макіївського та ім. Дзержинського заводів, пізніше — Кузнецького металургійного комбінату, передаючи при цьому свій багатий досвід молодим виробничим колективам.

Протягом передвоєнних п'ятирічок Єнакіївський металургійний завод був докорінно реконструйований, набагато розширений. 1940 р. він випускав продукції більш як утричі, порівняно з 1914 р. Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, чимало металургів влилося до лав Радянської Армії, щоб захистити Батьківщину від ворожої навали. Завод було евакуйовано в далеку Чусову, де донецькі металурги спільно із своїми уральськими братами кували перемогу.

Після перемоги довелось, по суті, все починати заново, оскільки загальна сума шкоди, завданої підприємству, становила 237 млн. крб. Титанічна робота, проведена по відродженню Донбасу і, зокрема, Єнакіївського металургійного заводу, була можливою тільки завдяки перевагам соціалістичного ведення господарства перед капіталістичним, силі радянського патріотизму й братній дружбі народів нашої країни. Відбудова заводу стала всенародною справою.

Уже скоро після вигнання фашистських загарбників єнакіївці першими в Донбасі дали країні чавун, сталь, прокат, поклавши тим початок відродженню чорної металургії Півдня. Відзначаючи цю подію, Державний Комітет Оборони СРСР поздоровив робітників, інженерів і техніків, службовців Єнакіївського металургійного заводу із зразковою працею та успіхами у ліквідації тяжких наслідків «господарювання» німецько-фашистських окупантів.

На завершальному етапі Великої Вітчизняної війни єнакіївські металурги дали країні тисячі тонн металу. Танкова колона «Єнакіївський металург», збудована на кошти, зібрані трудівниками заводу, героїєски билася на фронтах Великої Вітчизняної війни.

За роки першої повоєнної п'ятирічки завод було повністю відроджено на новій технічній основі. Найбільша увага приділялася механізації трудомістких робіт, автоматизації виробничих і теплових процесів. Великим досягненням підприємства була розробка нової технології бессемерування сталі, що здобула назву «єнакіївської технології». Її запровадження у виробництво дозволило підвищити на 10% продуктивність конвертерів та поліпшити якість металу, переважно рельсового. Нині ця технологія застосовується в усіх бессемерівських цехах металургійних заводів СРСР. За її розробку та впровадження великій групі трудівників присуджено 1951 р. Державну премію.

Наступні роки були періодом дальшого розвитку заводу, небаченого технічного прогресу, вдосконалення технології виробництва. Було повністю переобладнано 4 з 5 доменних печей, збудовано потужний блюмінг і проектні стани. Водночас підвищувалася кваліфікація робітників.

За успішне виконання завдань семирічного плану розвитку народного господарства країни по виробництву металу Єнакіївський металургійний завод було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. 1967 р. за успіхи, досягнуті в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня, колективу заводу було вручено на вічне зберігання Пам'ятний Червоний прапор Центрального Комітету Комуністичної партії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Української республіканської Ради профспілок. Чимало бригад, змін, цехів і діляниць, сотні передовиків виробництва носять почесне звання колективів і ударників комуністичної праці. В усій країні відомі імена єнакіївських металургів Героїв Соціалістичної Праці: горнового доменного цеху С. А. Покутного, майстра мартенівського цеху В. І. Осаулка, зварника нагрівальних печей Ф. Ф. Мамічева, старшого вальцювальника В. І. Небукіна.

Комуністична партія і радянський уряд виявляють повсякденне піклування про добробут трудівників заводу, про задоволення їхніх постійно зростаючих культурних потреб. Протягом останніх років чимало їх сімей відсядалили новосілля в нових благоустроєних будинках. До послуг металургів — широка мережа закладів медичного обслуговування, профілакторій, дитячі садки і ясла, спортивний комплекс із стадіоном, клуби, бібліотеки, Будинок народної творчості, денні, вечірня та заочна школи, металургійний технікум. На базі заводу діє загальнотехнічний факультет Донецького політехнічного інституту. Щороку тисячі трудівників зміцнюють своє здоров'я в кращих здравницях країни.

Історія Єнакіївського металургійного заводу тісно пов'язана з іменами багатьох видатних діячів Комуністичної партії та Радянської держави, відомих революціонерів і вчених. У різний час на заводі працювали Г. Ф. Ткаченко-Петренко, М. К. Курако, І. П. Бардін, М. О. Вознесенський. Тут бували Г. І. Петровський, Г. К. Орджонікідзе, В. В. Куйбишев, С. В. Косіор, М. О. Скрипник, І. Ф. Тевоян, Д. С. Коротченко. Чимало колишніх трудівників заводу самовіддано працюють у різних кутках нашої країни, на багатьох ділянках державного, господарського й культурного будівництва.

Тут розпочав свою трудову діяльність, пройшов першу життєву школу двічі Герой Радянського Союзу льотчик-космонавт Г. Т. Береговий.

Свій ювілей металурги Єнакіївського заводу зустрічають новими трудовими успіхами. Перетворюючи в життя рішення XXIII з'їзду КПРС, грудневого Пленуму ЦК КПРС (1969 р.), вони приводять у рух нові резерви виробництва, посилюють боротьбу за економію і на цій основі домагаються дальшого підвищення продуктивності праці, успішного виконання завдань останнього року п'ятиріччя. Натхненником і організатором усіх славних звершень заводського колективу є партійна організація. Активними помічниками комуністів стали комсомольці, які примножують трудову славу старших поколінь. Комсомольці шефствували над будівництвом доменних печей №№ 3, 4, 5, безперервно-заготовельного стану, прокатного стану «1100», киснево-конвертерного цеху, що були оголошені ударними молодіжними будовами.

Вірний своїм трудовим та революційним традиціям, колектив Єнакіївського металургійного заводу робить гідний внесок у справу будівництва комунізму в нашій країні.

М. Я. ПЕТУХОВ

ДО 25-РІЧЧЯ МІЖНАРОДНОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЖІНОК

1 грудня прогресивна громадськість світу відзначила 25-річний ювілей однієї з найавторитетніших і найвпливовіших міжнародних організацій — Міжнародної демократичної федерації жінок (МДФЖ).

Ця міжнародна організація виникла в рік закінчення другої світової війни, що принесла людству неймовірні страждання. Всі чесні люди світу, в пам'яті яких були свіжими згадки про страхіття фашизму й мілітаризму, прагнули назавжди відвернути повторення воєнної катастрофи. Мільйони жінок не могли стояти осторонь справи збереження миру, розв'язання цих проблем. Колишні в'язні концтаборів, героїні антифашистського руху Опору закликали всіх жінок світу об'єднати свої сили для боротьби проти війни, за побудову демократичного суспільства, вільного від гноблення і злиднів. Цей заклик підтримав I національний конгрес жінок Франції (червень 1945 р.), в роботі якого брали участь представниці багатьох країн. За пропозицією радянської і французької делегацій був створений Ініціативний комітет по підготовці I міжнародного конгресу жінок.

Конгрес відкрився в Парижі 26 листопада 1945 р. На нього прибули 850 делегатів і гостей, які представляли десятки країн світу.

Радянську делегацію очолювала голова Антифашистського комітету радянських жінок Н. В. Попова. В особі представниць Країни Рад делегати конгресу вітали весь героїчний радянський народ. В постанові конгресу підкреслювалося, що радянські люди зробили найбільший внесок у справу врятування цивілізації від фашизму.

1 грудня 1945 р. конгрес прийняв рішення про створення Міжнародної демократичної федерації жінок, затвердив її статут і обрав керівні органи. Першим президентом федерації була обрана видатна громадська діячка і вчена Франції, майбутній лауреат Міжнародної премії «За зміцнення миру між народами» Ежені Коттон, яка беззмінно очолювала МДФЖ до своєї смерті (1967 р.).

За 25 років МДФЖ здобула загальне визнання як найбільш масова й авторитетна міжнародна жіноча організація. Якщо на час створення вона налічувала понад 80 млн. чол. з 41 держави, то нині в її рядах понад 200 млн. з більше 100 країн світу. Федерація об'єднує жінок різних рас, національностей, релігійних та політичних переконань і бореться за досягнення взаєморозуміння й співробітництва між ними. Головним у її діяльності є ведення найвеличнійшої в історії людства битви за мир. Разом з профспілковими, молодіжними, кооперативними та іншими демократичними організаціями МДФЖ є одним з активних загонів всесвітнього руху прихильників миру.

Форми боротьби жінок за мир найрізноманітніші: мітинги, конференції, походи, факельні процесії, траурні маніфестації матерів, випуск листівок, збирання підписів під антивоєнними петиціями тощо. МДФЖ та її національні організації всіляко чинять опір політиці війни й агресії, яку проводять імперіалісти. Жінки зібрали майже половину підписів під Стокгольмською відозвою про заборону атомної зброї, Пактом Миру, Зверненням проти загрози атомної війни.

Федерація неодноразово піднімала свій голос на підтримку національно-визвольних рухів, протестувала проти наступу на демократичні свободи, зокрема в Іспанії і Греції. МДФЖ першою послала міжнародну жіночу комісію в Корею і проводила активну кампанію за припинення війни у цій країні. Уповноважені федерації

виїжджали для обстеження становища у В'єтнамі. В 1967 р. вона утворила Міжнародний комітет солідарності з В'єтнамом.

МДФЖ неавтономно бореться за життєві інтереси жінок, роль яких у суспільстві з кожним роком зростає. Виступаючи проти дискримінації жінок, МДФЖ вносила конкретні пропозиції з цього питання в органи ООН. Під тиском всіх прогресивних сил Організація Об'єднаних Націй затвердила ряд резолюцій, рекомендацій, конвенцій про поліпшення становища жінок, а в листопаді 1967 р. XXII сесія Генеральної Асамблеї ООН прийняла «Декларацію про ліквідацію дискримінації жінок». Сьогодні в конституціях більшості держав визнано право жінок на працю, на участь у політичному житті. МДФЖ добивається, щоб ці права в капіталістичних країнах були не лише на папері.

Значне місце відводить федерація піклуванню про здоров'я і щастя дітей. За її ініціативою з 1950 р. 1 червня в більшості країн світу відзначається Міжнародний день захисту дітей як день мобілізації громадськості на боротьбу за відвернення нової війни, за поліпшення умов життя дітей, їх демократичне виховання. МДФЖ сприяла прийняттю в 1959 р. Організацією Об'єднаних Націй «Декларації прав дитини».

У плідній діяльності МДФЖ велику роль відіграють радянські жінки, зокрема представниці Української РСР. Ще біля джерел утворення федерації стояли громадянки Країни Рад. До Ініціативного комітету по підготовці I міжнародного конгресу жінок увійшли голова Антифашистського комітету радянських жінок Н. В. Попова, народна артистка СРСР Л. П. Александровська і доцент Київського університету М. М. Підтиченко (нині академік Академії педагогічних наук СРСР, завідувача кафедрою Київського педагогічного інституту).

На I конгресі МДФЖ М. М. Підтиченко була обрана членом Генеральної ради федерації, кандидатом у члени Виконкому. Її обрали делегатом і на II Всесвітній конгрес жінок (Будапешт, 1—6 грудня 1948 р.).

У складі радянської делегації на III Всесвітньому конгресі жінок (Копенгаген, 5—10 червня 1953 р.), що прийняв «Декларацію прав жінок», була доцент (нині професор) Київського університету Л. І. Кухаренко.

З 24 по 29 червня 1963 р. у Москві проходив V Всесвітній конгрес жінок, на який прибули 1540 делегаток з 114 країн п'яти континентів світу. Цей найбільш представницький форум в історії міжнародного жіночого руху став яскравою і могутньою маніфестацією єдності жінок світу. Хвилюючим подарунком конгресу був політ у космос першої жінки-космонавта Валентини Терешкової. Нашу республіку на конгресі достойно представляли голова колгоспу «Радянська Україна» (Черкаської області) двічі Герой Соціалістичної Праці Г. Є. Буркацька, ланкова колгоспу «Перше травня» (Житомирської області) Герой Соціалістичної Праці Н. Г. Заглада, бригадир жіночої бригади Харківського тракторного заводу Герой Соціалістичної Праці В. І. Чміль.

До складу радянської делегації на VI Всесвітньому конгресі жінок (Хельсінкі, 14—18 червня 1969 р.) входила перший заступник міністра побутового обслуговування населення УРСР В. І. Зборовська. На комісії «Жінка і сім'я» вона розповіла про розвиток в УРСР мережі побутових підприємств, роботу спеціалізованих ательє, майстерень по ремонту і пошиттю одягу та взуття, хімчисток, прокатних пунктів.

VI конгрес прийняв три важливих документи: резолюцію з вимогою до уряду США припинити агресію у В'єтнамі; звернення «До жінок світу», яке закликло їх активно боротися за мир і соціальний прогрес; «Заклик до спільних дій за здійснення прав жінки». Делегати вирішили також відзначити в кожній країні 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Представниці Радянської України, крім конгресів, беруть діяльну участь і в інших заходах МДФЖ. Так, популяризації ідей федерації сприяла міжнародна жіноча виставка (Париж, 12 червня — 18 липня 1948 р.), одним з найбільших на якій був радянський павільйон. У ньому показувалася творча праця радянських жінок, величезні досягнення соціалістичної держави в справі охорони материнства і дитинства. Зокрема, широко висвітлювалася участь жінок Української РСР у відбудові народного господарства, в управлінні державою, у розвитку науки, культури, мистецтва. Відвідувачі виставки познайомилися з життям та трудовими подвигами знатної трактористки Героїні Соціалістичної Праці П. М. Ангеліної, народних артисток СРСР Н. М. Ужвій, М. І. Литвиненко-Вольгемут та інших.

У відділі народної творчості павільйону СРСР були представлені килими, вишиті речі, посуд, зроблені жінками Радянської України. Після закриття виставки ці експонати були передані МДФЖ, за що президент федерації Ежені Коттон щиро подякувала жінкам УРСР¹.

У липні 1955 р. в Лозанні (Швейцарія) працював Всесвітній конгрес матерів, що прийняв Маніфест до матерів усього світу. В його роботі взяла участь 1060 делегаток з 66 країн світу. Напередодні відкриття цього форуму радянські матері надіслали відкритого листа «Жінкам Америки». Навіши кілька прикладів безсмертних подвигів своїх дітей під час Великої Вітчизняної війни, автори листа О. Кошова, Л. Космо-

¹ «Радянська жінка», 1948, № 9, стор. 11.

дем'янська, Г. Буркацька, А. Гастелло та інші матері героїв писали про прагнення радянських людей до миру і закликали жінок США приєднатися до боротьби мільйонів чесних людей світу проти загрози атомної війни².

Матеріали цього конгресу широко пропагувалися в УРСР. В Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі, Севастополі, Сімферополі та інших містах пройшли загальноміські збори жіночого активу, присвячені його підсумкам. Всі промовці говорили про прагнення радянських людей зберегти мир. Жіночий актив Києва заслухав доповідь учасниці форуму матерів К. А. Колосової (нині заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР) і одностайно схвалив діяльність та рішення конгресу.

МДФЖ взяла участь в організації Всесвітньої конференції трудящих жінок (Будапешт, 14—17 червня 1956 р.). Конференція прийняла Звернення до жінок світу, в якому закликала їх боротися за рівні з чоловіками права на працю та її оплату, організовано виступати за мир. Радянська делегація, очолювана секретарем ВЦРПС Н. В. Поповою, складалася з 15 чоловік. Серед них була заступник начальника цеху Харківського тракторного заводу Г. Г. Коваленко.

Ті, кому випала честь представляти Україну на різних форумах, конференціях, симпозиумах, сесіях, виступають потім перед численними аудиторіями, інформуючи громадськість республіки про ці міжнародні зустрічі.

Трудівиці Радянської України завжди беруть найактивнішу участь у підготовці подарунків для учасниць всесвітніх форумів жінок. Так, перед VI конгресом з Київської, Донецької, Харківської, Івано-Франківської, Дніпропетровської та інших областей до Москви прислали різні сувеніри — ляльки в національних костюмах, вишивки, керамічні вироби, фотоальбоми. Ці подарунки на конгресі були вручені членам зарубіжних делегацій. Крім того, в будинку конгресу був організований ярмарок, на якому продавалися сувенірні вироби різних країн. Особливим успіхом користувалися українські рушники, керамічні фігурки, виготовлені майстрами Закарпаття, вироби з Івано-Франківської області. Вся виручка від їх продажу передана у фонд допомоги В'єтнаму.

Діяльність Міжнародної демократичної федерації жінок сприяє посиленню зв'язків, зміцненню контактів між трудящими жінками різних країн. Славний шлях, пройдений федерацією, — це роки самовідданої боротьби за гідне місце жінки в суспільстві, за щастя дітей, за мир і дружбу між народами. Виступаючи на ювілейній сесії ради МДФЖ (Будапешт, жовтень 1970 р.), присвяченій 25-річчю її створення, голова Комітету радянських жінок В. В. Ніколаєва-Терешкова сказала, що за чверть сторіччя федерація довела свою життєвість як одна з найбільш масових громадських організацій сучасного світу³.

Л. Д. ВІТРУК

² «Советская женщина», 1955, № 6, стор. 23—25.

³ «Правда», 8 жовтня 1970 р.

І. Л. САНДУЛЯК

(До 125-річчя від дня народження)

Серед передових борців за національне й соціальне визволення українського народу значне місце посідає Іван Лук'янович Сандуляк, вірний послідовник Івана Франка, товариш В. Стефаніка й М. Черемшини.

Свого часу в Галичині добре знали цього селянина — вмілого хлібороба, столяра, різьбяр, а водночас народного поета і громадського діяча, що словом і ділом допомагав своїм побратимам по тяжкій селянській долі. Про своє життєве кредо І. Сандуляк висловився так: «Я ні про що не думаю, лиш про хлопську долю і його гірке та нужденне життя і майбуття. Я хоч простий хлоп-мужик, не дуже високо вчений, та не покинуся і не гадаю зректися тяжкої праці для народу. Буду боротися з усяким противним ворогом народу, хоч би і до гробу, бо я знаю, що мені гірко жити в нужді, тому мушу тямити і вірити в долю свого брата, робочого хлібороба, русина і не русина, і ширити для нього просвіту, щоби не жив та й не вмирав темний, а дбав і будував кращу долю для себе і дітей своїх на сім світі, не так як наші батьки не дбали та бідували, які і другі бідують. Я не таюся перед ніким, що я радикал, ширю правду, а хто на се не годиться, то най покушає хлопського гаразду, то напевно стане в обороні по стороні робочого, пригнобленого сільського і міського народу...»¹

¹ «Запорожець» — календар на рік звичайний 1909, Коломия, 1908, стор. 156.

Народився І. Л. Сандуляк 13 серпня 1845 р.* в с. Карлові (нині Прутівка) на Станіславщині в родині кріпаків. Він був сьомою дитиною у батьків, які від тяжкої непосильної праці на панщині рано помиралі. Здібний допитливий хлопець пройшов науку тільки у дяка, бо піп Підляшеський прогнав із села вчителя І. Штрука, кажучи, що «хлопам не треба науки».

1865 р., коли в селі почався голод, Іван пішов з дому на будівництво залізниці Львів — Чернівці. Пізніше він так писав про той час: «...Роблю вдень і вночі, і не можуся наситити, бо платня мала, а хліба нема. Лише гірка кукурудзяна мука з пшлом. Живився буряками, натиною, кропивою. Голод панував і 1866 р. Народ з Буковини заразився меленим жолудом і настала страшна холера. Фіри не встигали людей возити на гробище»².

1867 р. на 21 році життя взяв І. Сандуляка до війська. Там він навчився писати і говорити по-німецьки. Прослуживши в австрійській армії 12 років, 8 місяців і 21 день, повернувся додому, оженився, став господарювати³, а також включився в громадське життя села. 1884 р. став головою карлівської читальні, заснованої за його ініціативою. Саме тоді І. Сандуляк наполегливо набував знання шляхом самоосвіти: читав класиків вітчизняної літератури, вивчав історію, природничі науки⁴.

При читальні діяли хоровий і драматичний гуртки та товариство тверезості, відбувались вечорниці на відзначення важливих історичних дат, як, наприклад, з нагоди роковин народження або смерті Т. Г. Шевченка, на честь Ю. Федьковича, М. Шашкевича і т. п.

1890 р. в журналі «Батьківщина» І. Сандуляк надрукував статтю «Село Карлів»⁵, де змалював усі зміни й перетворення, що сталися на селі, починаючи з 1862 р.

Як відомо, 1890 р. І. Франко, М. Павлик та їх однодумці заклали основи української радикальної партії, що ставила своєю метою боротьбу за поліпшення економічно-господарського, політичного і правового становища трудящих мас Галичини. Його виникнення й розвиток зумовлені тими специфічними соціально-економічними умовами, що склалися на той час у Східній Галичині⁶. Засновники радикальної партії, обізнані з творами Маркса, поклали в основу її максимальної програми соціалізм, зокрема, вони говорили: «В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно із здобутками наукового соціалізму, то є хочемо колективного устрою праці і колективної власності засобів продуктивних»⁷. Програма вимагала проведення ряду реформ: скасування земельного податку і натуральних повинностей, заборона продажу землі селянина-боржника і т. п. З політичних вимог висувалися: загальне, безпосереднє таємне голосування, скасування політичних привілеїв для вищих станів, запровадження народного ополчення, розширення компетенції присяжних судів, певних національних прав тощо. Незважаючи на недоліки, ця програма являла на той час прогресивне явище, бо вказувала селянам напрям боротьби за соціальне і національне визволення.

Із середовища селянства вийшли талановиті організатори радикального руху на селі — І. Сандуляк, П. Думка, І. Бородайкевич, А. Шмигельський та інші, які згодом відігравали помітну роль у політичному житті Галичини. Вперше в історії Східної Галичини селяни самі стали політичними організаторами⁸.

Осередком роботи радикалів була густа мережа читальень, внаслідок чого останні виходили з-під впливу народолюбів та москвофілів, ставали вогнищами освіти й культури народу. З діяльністю радикальної партії пов'язаний розвиток головних форм селянського руху Східної Галичини в 90-х роках, що розвивались під впливом масової революційної боротьби робітничого класу, — віч (мітингів) і страйків.

Найбільше невдоволення діяльністю радикалів викликала серед духовенства, особливо за те, під чий ідейним впливом повинні були залишитися сільські читальні. 16 березня 1898 р. парох с. Карлова І. Курп'як писав до Львова: «Радикали вивели війну т-ву «Просвіта». Головний їхній агітатор Іван Сандуляк на зборах 14 лютого підкопав повагу «Просвіти»..., «підриває її вплив на селі». 1900 р. Курп'як знову писав, що голова «Народної Спілки» Сандуляк протягом кількох років намагається перетягнути читальню під вплив радикалів й бунтує народ»⁹.

* В деяких виданнях вказується помилково 1848 р. народження І. Сандуляка.

² «Громадський голос», 29 листопада, 16 грудня 1900 р.

³ Івано-Франківський краєзнавчий музей, документи І. Сандуляка.

⁴ «Запорожць», стор. 154; Інститут літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 100, № 804, стор. 2.

⁵ «Батьківщина», 1890, № 20—24, стор. 25.

⁶ М. М. Кравець. До питання про русько-українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст. — 3 історії західноукраїнських земель, вип. 2, К., 1957, стор. 124.

⁷ «Парод», № 20, 1890, стор. 301.

⁸ М. М. Кравець. Назв. стаття, стор. 136.

⁹ ЦДА УРСР у м. Львові, ф. 348, оп. 1, спр. 1797, арк. 9, 18.

Друкованими органами партії стали спочатку журнал «Народ» і «Хлібороб», згодом газета «Громадський голос», де І. Сандуляк друкував свої публіцистичні статті, замітки, інформації, вірші. З цього приводу І. Франко писав: «В «Народі» виступили уперше на літературне поле... молоді, талановиті та енергійні письменники, такі як С. Данилович, І. Гарасимович, В. Охримович, Є. Левицький. Обік них стають як кореспонденти та автори самостійних статей або визначні народні бесідники, освічені селяни: Павло Думка, Іван Сандуляк...»¹⁰.

І. Сандуляк не раз обирався головою читальні, ради кооперативу, членом громадської та шкільної рад, товариства тверезості селян. Немало він робив для викриття лихварства корчмарів. Будучи членом селянського політичного товариства «Народна воля», він брав активну участь у різних зборах, сходах селян, заснував просвітні товариства, народні спілки, позичкові каси, кооперативні крамниці. Слід підкреслити, що І. Сандуляк як активний діяч радикальної партії, а пізніше — як посол до крайового сейму (1908—1918 рр.), виступав на численних селянсько-робітничих вічах та засіданнях сейму з політичною платформою й програмними вимогами своєї партії.

Перше радикальне селянське віче відбулось у січні 1891 р. в Коломиї. В ньому взяли участь селяни з Коломийського, Косівського і Снятинського повітів. І. Сандуляк тоді висунув певні економічні й політичні вимоги.

Поступово до руху залучалися нові маси селянства. Так, у Снятинському вічі (лютий 1892 р.) взяли участь уже понад 2 тис. чол. Ініціатором його скликання був І. Сандуляк, а також міщани Снятина¹¹.

За ходом віча, що тривало 5 годин, стежили староста й комісар Снятинського староства з допомогою 12 поліцаїв. По кілька разів тоді брали слово І. Франко, М. Павлик, чимало виступали і самі селяни, які «говорили всі коротко, ясно і до речі, а декотрі, як Іван Сандуляк, з такою прецезією, що міг би їм позавидувати не один інтелігентний бесідник...» Сандуляк сказав про становище послів у сеймі і раді державній, про мита, шарварки, регуляцію рік тощо. Було обговорено 16 питань. Характерно, що учасники вболівали не тільки за свої місцеві справи, а висували питання стосовно всіх селян. Вони вимагали загального виборчого права, припинення конфіскації прогресивних видань, поліпшення існуючої системи навчання, зниження ціни на сіль, відміни шарварків, запровадження української мови в діловодстві сільських органів влади, зажадали, щоб сеймові послі захищали інтереси селян та міщан¹².

У червні 1892 р. І. Сандуляк разом з Т. Окуневським, С. Даниловичем, І. Гарасимовичем, М. Павликом виступив на робітничо-селянському вічі у Станіславі¹³.

На Коломийському вічі 8 червня 1893 р. селяни з Городенківського, Товмацького, Надвірнянського, Станіславського, Косівського, Снятинського й Коломийського повітів¹⁴ ухвалили: домагатися нового виборчого закону — «щоб громадську раду і віята обирали всі громадяни; щоб люди платили податок не від землі й хати, а від прибутку, — хто має більший прибуток, той платить більший податок. До виконавчого (екзекутивного) комітету для виконання цих рішень обрано І. Сандуляка, М. Павлика та інших¹⁵.

16 грудня 1894 р. у Львові для вшанування 30-річної діяльності Михайла Драгоманова було скликано народне віче, головою його обрано М. Павлика, заступником — І. Сандуляка. Останній звернувся до делегатів з такою промовою: «Русине, пізнай себе, буде з тебе. Тішити мене, що нас тут стільки, хліборобів і робітників різної народності. Ми, як та рослина, дощем і градом прибиті, тепер з трудом встаємо. Була панщина, били нас, томили, ми сі надіяли свободи. Прийшла свобода, конституція — ми її не використали: не було кому нам вяснити і вести нас. Народ при свободі зачав бідніти. Селянин на селі пригноблений. Духовенство є проводирем кожного чоловіка, але вели нас то в один бік, то в другий, а другі нас використовували, і знов ми підупали. Називають нас панами, а ми жебраки. Ми так упали, що дай боже дивнутися. Просвіти нам не давали, якої треба. Збудували Народний дім, давали найбідніші люди, а нині нас викинули і ми мусіли впрошуватись в комірне. Ми русини опущені, не маємо іншої ради, як тільки програма радикальної партії. Дбаймо самі за себе, бо другі за нас дбати не будуть»¹⁶.

На вечірньому ювілейному засіданні І. Сандуляк звернувся з такими словами: «Тьма була серед нас, сила, що прогнала тьму, є Драгоманов. Сей просвітитель

¹⁰ Іван Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Львів, 1910, стор. 373.

¹¹ «Хлібороб», 15 лютого 1892 р.

¹² «Народ», 1892, № 5—6, стор. 65—72.

¹³ «Народ», 1892, № 11, стор. 160.

¹⁴ «Хлібороб», 19 червня 1893 р.

¹⁵ «Народ», 1893, № 11, стор. 95.

¹⁶ «Народ», 1895, № 1, 2, стор. 3.

повинен бути нам приміром. Ми повинні мати надію на таких людей, як Драгоманов». Закінчив він промову віршем¹⁷.

У листі-зверненні «До братів селян» І. Сандуляк закликав усіх своїх побратимів селян-трударів до наполегливої праці й тісного єднання, а під час виборів до сейму голосувати тільки за людей, які щиро хочуть допомогти обездоленим, розуміють селянську бідну й безталання¹⁸.

19 грудня 1896 р. на зборах товариства «Народна воля» в Коломиї І. Сандуляк закликав присутніх вивчати історію рідного краю¹⁹.

В зв'язку з виборами у рейхстаг у лютому-березні 1897 р., радикальна партія розгорнула широку виборчу кампанію. Перед самими виборами І. Сандуляк як кандидат IV-ї сільської курії поїхав на Буковину, де виступав на селянських вічах, пропагував ідеї радикалів, навчав народ, яким способом добиватися своїх прав. Згадуючи про ту поїздку, він згодом писав: «Тяжкий то був для мене обов'язок, бо там ще зовсім темнота панує, про свої права і конституцію ніхто і не згадає, там ще попи, дідичі і старости гноблять їх. Війти, писарі громадські так само, як в нас, у Галичині. Орендарі затопляють людський розум смердючов парухов. Священники, як і в Галичині, гадки не мають, щоб людей по дорозі правній вести, а думають про свою кишеню»²⁰.

30 вересня 1900 р. І. Сандуляк скликав віче в с. Карлові, на якому було поставлено вимогу загальному виборчого права, збільшення кількості вищих шкіл, поділу Галичини на Східну—українську і Західну—польську частини з приєднанням до Східної Галичини української частини Буковини²¹. Аналогічні віча відбувалися в багатьох селах Галичини і заслуга за їх проведення належить передусім радикалам.

Наприкінці 1900 р. робітники й селяни висунули І. Сандуляка кандидатом до Державної ради від V-ї курії, що охоплювала такі повіті: Коломийський, Надвірнянський, Богородчанський, Косівський, Снятинський та Городенківський. Але обрано було не І. Сандуляка, а С. Мойсу, «який тягнув за панамі»²².

4 грудня 1905 р. на з'їзді радикальної партії у Львові І. Сандуляка обрали до її головної управи²³. Протягом 1905—1907 рр. він виступав у різних містах і селах Прикарпаття, закликаючи трудящих боротися за економічні й політичні права. Зокрема, 22 січня 1906 р. на повітовому вічі у м. Снятині, де було присутніх 3 тис. чол., при його сприянні селяни вирішили домагатися реформи виборчого права²⁴.

1908 р. робітники й селяни Надвірнянського повіту висунули І. Сандуляка кандидатом до сейму. І незважаючи на перешкоди з боку панів під час виборів 25 лютого 1908 р. він одержав більшість голосів і був обраний послом до сейму²⁵.

Протягом цілого життя І. Сандуляка зв'язували щирі стосунки з великим Каме-нярем, який високо цінував талановитого покутського селянина, що всі свої сили віддавав трудящим. Показовим є лист І. Сандуляка до І. Франка від 7 квітня 1892 р. Ось деякі уривки з нього: «По отриманні Вашого листа немало мене здивувало Ваше велике добродійство і загальна любов і управа над бідним народом руским, котрого Ви так своїм щирим трудом видобуваєте з темноти на ясний світ і стараетесь всіма силами порівняти нас до другого народу, котрий вже здавна зістав просвіщений науками і промислом... Мені в спаню ніколи не приснилося, що отримаю на сам великдень таке дороге і руско-геройське слово Товаришу... та се свята правда, що ми товариші, але лиш то нам ще багато бракує, що мало до нас на поміч прибувають, але ми не тратимо надії. Ми робім, що добре для загальних прав народних хоть би деколи і на зло нагафали то однаково постійно кріпко на своєму якби найтвердша камінна скала...»²⁶.

Як вище зазначалося, 27 лютого 1892 р. на вічі в Снятині перед делегатами виступали І. Франко та М. Павлик. І. Сандуляк розповів, як за несплату податків ексектор забрав останній кожух у однієї бідної сім'ї. Це послужило І. Франкові темою для сповідання «Історія кожуха», під заголовком якого автор написав: «Присвячую Іванові Сандулякові Луки з Карлова».

У вірші «Мандрівка русина з бідною», написаному 1893 р., І. Франко згадує про

¹⁷ М. Павлик. Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Его юбилей, смерть, автобіографія і опис творів, Львів, 1896, стор. 100.

¹⁸ «Народ», 1895, № 8, стор. 117—119.

¹⁹ «Громадський голос», 1 січня 1897 р.

²⁰ Інститут літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 3, № 218, арк. 98—104.

²¹ «Громадський голос», 25 жовтня 1900 р.

²² «Громадський голос», 20 грудня 1900 р.

²³ «Громадський голос», 7 грудня 1905 р.

²⁴ «Громадський голос», 13 лютого 1906 р.

²⁵ «Громадський голос», 28 лютого та 24 березня 1908 р.; ЦДА УРСР, ф. 165, оп. 1, спр. 784, арк. 74.

²⁶ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. III, К., 1950, стор. 195, 464; Іван Франко на Прикарпатті, Ужгород, 1966, Інститут літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 3, спр. 1634, арк. 131—133.

видатних діячів радикальної партії, які намагаються визволити народ від бід, і тут, між іншим, згадує про І. Сандуляка²⁷.

І. Сандуляк виступав іноді як поет. Його поетична творчість зумовлена й викликана соціально-політичними й партійними потребами, вона сповнена ентузіазму, ідейної непримиренності й войовничості. Але загалом поетичний доробок скромний. Кращі поезії публікувалися в календарях, збірниках і періодиці. Слід сподіватися, що чимало поезій і статей поета буде в майбутньому розшуковано в наукових бібліотеках, архівах, маловідомих виданнях.

У І. Сандуляка було п'ятеро синів — Семен, Юрко, Грицько, Дмитро і Микола, та одна дочка — Ганна. Доля, за яку так боровся батько, не всміхалася його синам. Семен загинув на польському фронті 1919 р., Юрко і Дмитро подалися перед першою світовою війною до Канади, працювали в шахті, де живцем були похоронені через обвал. Микола також виїхав до Канади, поневірявся на різних роботах, там і помер. Грицько господарював разом з батьком, 1914 р. пішов на війну, був у російському полоні, повернувшись додому 1918 р., займався господарством, а після визволення Західної України працював у колгоспі, помер 1960 р.

В долі І. Сандуляка, який помер 5 червня 1927 р., та його синів віддзеркалилася доля трудового українського люду в дожовтневий період.

П. І. АРСЕНИЧ, І. Я. КОЗОВИК

²⁷ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. X, К., 1954, стор. 130.

ДО 180-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК ПІД ІЗМАЇЛОМ

11 (22) грудня минає 180 років з дня взяття російськими військами турецької фортеці Ізмаїл. Під командуванням О. В. Суворова російські «чудо-богатири» здійснили безсмертний подвиг і вписали у

літопис воєнної слави Росії одну з яскравих сторінок.

Восени 1790 р. Росія, ведучи боротьбу на два fronti — проти Швеції і Туреччини, виявилася без союзників: з війни з Швецією вийшла Данія, Австрія підписала сепаратний мир з Туреччиною. Відверто ворожу позицію щодо нашої країни займали Англія і Пруссія. Розраховуючи на військову і фінансову допомогу останніх, турецький султан відхилив всі пропозиції Петербурга про укладення миру. Щоб примусити турок все ж підписати вигідний для Росії договір, необхідно було завдати їм відчутної поразки. Катерина II вимагала від головнокомандуючого російською армією князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського рішучих дій. Швидко і порівняно легко російські війська оволоділи фортецями Кілія, Сультча, Ісакча і на початку вересня блокували Ізмаїл.

Фортеця Ізмаїл, розташована в нижній течії Дунаю, закривала шлях Росії на Балкани, бо через неї пролягали важливі дороги з Хотина і Кілії. Успіхи, яких досягла російська армія, залежали від результату боротьби за Ізмаїл. «Он (Ізмаїл.— Б. А.) вяжет руки для підприємств дальних»¹, — писав Потьомкін Суворову. Ізмаїльська фортеця знаходилася на крутому березі річки. З півночі, сходу і заходу її опоясував 12-кілометровий вал висотою 6—8 м, який упирався в Дунай. На валі були споруджені 11 кам'яних і земляних bastionів, в кожному з яких встановили по 10—20 гармат. Всього турки мали 265 гармат. Вони прикривали всі підступи до фортеці. Вздовж валу був виритий і заповнений водою рів шириною 12 м і глибиною — 6—10 м. Кам'яна кріпосна огорожа добре пристосована для ведення тривалої оборони; вона мала четверо воріт: Броські, Хотинські, Бендерські і Кілійські — могутні вузли опору.

Гарнізон Ізмаїла налічував 35 тис. відбірних військ. Командував ним досвідчений і відданий султану сераскір* Айдозли-Мехмет-паша. Турки мали велику кількість боєприпасів, продовольства і спорядження². Розлючений невдачами султан попереджав, що після здачі Ізмаїла стратить всіх, хто залишиться живим.

Російські загони під командуванням генералів І. В. Гудовича і П. С. Потьомкіна при підтримці військової флотилії генерала О. М. де Рібаса двічі безрезультатно атакували фортецю. Головна причина невдач полягала у нерішучості і неузгодженості дій воєначальників. 25 листопада Г. О. Потьомкін писав Суворову: «Много тамо (під

¹ М. И. Кутузов. Документы, т. I, М., 1950, стор. 113.

* Сераскір — командуючий турецькими військами.

² «Суворовский сборник». Статьи и исследования, М., 1951, стор. 22; Генерал-искусус Суворов. Сборник документов и материалов, М., 1947, стор. 192, 198.

Ізмаїлом.— Б. А.) разnochинних генералов, а из того виходит всегда некоторой род сейма нерешительного»³. Військова рада вирішила в зв'язку з наступом холоді зняти облогу Ізмаїла і відвести армію. Проте головнокомандуючий не затвердив її рішення і 25 листопада наказав О. В. Суворову прийняти командування військами. Останній одержав широкий повноваження. «Моя надежда на бога і Вашу храбрость, милостивый друг мой,— писав Потьомкін.— Предоставляю Вашему сиятельству поступить по Вашему усмотрению продолжением предприятый или оставлением оного. Ваше сиятельство, будучи на месте и имея руки развязанные, не упустите, конечно, ничего того, что только к пользе службы и славе оружия может способствовать»⁴.

Суворов негайно повернув війська до Ізмаїла і направив туди ж додаткові частини, зокрема знаменитий Фаногорійський полк. Під Ізмаїл було послано також продовольство, боєприпаси, шансвий інструмент і різні будівельні матеріали. Призначення Суворова командуючим схвально зустріли війська. Граф. Г. І. Чернишов писав генерал-майорові князю С. Ф. Голіцину 29 листопада 1790 р.: «Все того мнения, что как только Суворов прибудет, город возьмут нечаянным нападением, сразу приступом».

1 грудня* великий російський полководець прибув у розташування армії. Наступного дня він старанно вивчав всі підступи до фортеці, розуміючи складність майбутньої операції. Доповідаючи 3 грудня Потьомкіну про результати рекогносцировки, Суворов підкреслив, що «фортеця без слабких місць», але її можна взяти штурмом «днів через п'ять»⁵. Це було новинкою в історії військового мистецтва. Раніше фортеці завойовувалися після тривалої облоги, складних підкопів.

Під Ізмаїлом російське командування мало 31 тис. військ, 600 гармат і флотилію з 80 суден. В армії було чимало українців. У загоні під командуванням де Рібаса перебували 5 тис. чорноморських козаків. Майже повністю з українців склалися Бузький егерський корпус, який налічував близько 4 тис. чол., Глухівський і Київський карабінери, Єлисаветградський егерський, Херсонський гренадерський та ін.

Під керівництвом Суворова війська готувалися до штурму: вели розвідку, заготовляли фашини і спеціальні драбини тощо. Командуючий наказав побудувати на правому березі Дунаю батареї, щоб створити у турок враження підготовки до оборони, а не до штурму. 7 грудня він направив коменданта фортеці ультиматум, в якому писав: «Приступая к осаде и штурму Измаила российскими войсками, в значном числе состоящими, но соблюдая долг человечества, дабы отворотить кровопролитие и жестокость притом бываемую, даю знать чрез сие вашему превосходительству и почтенным султанам и требую отдачи крепости без сопротивления»⁶.

На роздум давалося 24 години. Турки відмовилися капітулювати. «Скорее Дунай остановится в течении и скорее небо упадет на землю, чем сдастся Измаил»⁷,— самовпевнено писав сераскір Мехмет-паша Суворову. Проте він попросив укласти перемир'я на 10 днів.

Вранці 9 грудня Суворов скликав Військову раду, на якій були присутні Платов, Кутузов, де Рібас та інші. Талановиті воєначальники гаряче підтримали його пропозицію про штурм. Військова рада постановила: «Приступить к штурму неотлагательно, сераскиру в его требовании отказать»⁸. Одноголосно затвердили розроблену командуючим диспозицію штурму, згідно з якою війська розділялися на 3 загони по 3 колони в кожному. План передбачав ефективну взаємодію всіх родів військ. Разом з піхотою та артилерією в штурмі мали брати участь військова флотилія і спішена кавалерія.

Кожний загін і колона одержали конкретне завдання. Так, загін під командуванням П. С. Потьомкіна повинен був атакувати Броські ворота, загін А. М. Самойло-

³ М. И. Кутузов, т. 1, стор. 113.

⁴ А. В. Суворов. Документы, т. II, М., 1951, стор. 524—525.

* В історичній літературі утвердилася думка, що Суворов прибув під Ізмаїл 2 грудня (Н. Н. Шагагин. Великий русский полководец. — «Суворовский сборник», стор. 72; БСЭ, т. 17, стор. 400; СИЭ, т. 5, стор. 766). Вона ґрунтується на рапорті Суворова Потьомкіну від 2 (13) грудня 1790 р. (Генераліссимус Суворов, стор. 180). Проте в «Дневной записке», яка вклася у штабі військ, прибуття командуючого зафіксоване під 1 грудня (ЦДВІА, ф. ВВА, спр. 2604). У рапорті Потьомкіну від 21 грудня Суворов також називає цю дату (М. И. Кутузов, т. 1, стор. 115).

⁵ Генераліссимус Суворов, стор. 180—181. В зв'язку з тим, що Фаногорійський полк і деякі інші частини не прибули вчасно, Суворов відклав штурм на кілька днів.

⁶ Генераліссимус Суворов, стор. 182. У літературі частіше наводиться такий текст: «Сераскиру, старшину и всему обществу. Я с войском сюда прибыл; 24 часа на размышление для сдачи — и воля, первые мои выстрелы — уже неволя, штурм — смерть, чего оставляю вам на рассмотрение». Оригінал цього документа написав Суворов власноручно, але в Ізмаїл його не відсилав (ЦДВІА, ф. 52, оп. 194, спр. 577/6, арк. 13—14).

⁷ К. К. Абаза. Отечественные героические рассказы, Спб., 1901, стор. 197.

⁸ Генераліссимус Суворов, стор. 183.

ва — Кілійські ворота Нової фортеці. Третій загін під командуванням де Рібаса мав форсувати Дунай і атакувати фортецю з півдня. Військова флотилія і лодки запорожців повинні були перекинути понад 8,5 тис. військ⁹.

Диспозиція передбачала певний порядок штурму. За дві години до світанку війська починають виходити на вихідні позиції, «щоб одночасно на фортецю напасти за сигналом, який дадуть в 5 годин». Попереду колони мали йти спеціальні робітники з драбинами, фашинами і шансевичим інструментом.

9 грудня російське командування зробило другу спробу уникнути кровопролиття. «Получа вашего превосходительства ответ,— писав Суворов Мехмет-паші,— на требование согласиться никак не могу, а против моего обыкновения еще даю вам срок — сей день до будущего утра — на размышление»¹⁰. Замість відповіді турки в ніч на 10 грудня відкрили вогонь по флотилії, яка стояла проти фортеці. Російська артилерія обстріляла кріпосні споруди. Почалася артилерійська дуель, яка тривала весь день. Росіянам вдалося розбити кілька батарей ворога і зруйнувати деякі укріплення.

10 грудня Суворов звернувся до військ з наказом, в якому закликав солдат довести, що «ничего не может противиться силе оружия российского». Полководець вимагав від військ рішучих дій: «Два раза осаждала Измаил русская армия и два раза отступала. Нам остается в третий раз или победить, или умереть со славою»¹¹.

Ранком 11 грудня за сигналом ракети всі 9 колон російських військ під покровом туману скритно зайняли вихідні позиції для атаки. Точно в призначений час почався штурм. Під ураганим артилерійським і рушничним вогнем росіяни закидали рів фашинами, ставили багатометрові драбини і лізли на вал і бастіони.

Першою на вал увірвалася II колона, до складу якої входили 3 батальйони Катеринославського єгерського полка. Рішучим штиковим ударом єгері швидко оволоділи бастіоном. У скрутне становище потрапили солдати III колони. Там, де вони штурмували фортецю, рів був глибше, а висота бастіону більша, ніж в інших місцях. 12-метрові драбини виявилися короткими! Але російські воїни не розгубилися. Під вогнем ворога вони ставили драбини одна на одну і вилізли на них.

Жорстокий бій точився біля Кілійських воріт. Попереджені шпигунами про наступ, турки підготувалися до опору і міцно утримували позиції. Бузькі єгері досягли рову, але далі пройти не могли через щільний картечний і рушничний вогонь. Колона залягла, несучи великі втрати. В цей критичний момент М. І. Кутузов кинувся в атаку і повіз за собою підлеглих. Єгері швидко подолали рів і вибралися на вал. Але тут їх зустріли яничари. Розгорілася рукопашна схватка. За допомогою Херсонського гренадерського полка, який перебував спочатку у резерві, Кілійські ворота було взято. В них рушила російська кіннота і артилерія. Сміливі дії I, II, і VI колон, за словами Суворова, «положили основание победы»¹².

Незважаючи на великий туман, військова флотилія в точно призначений час несподівано для турок висадила десант. Чорноморські козаки разом з солдатами інших частин без великих втрат захопили батареї і укріплення.

До 8 годин російські війська захопили кріпосний вал і всі ворота, що дало змогу Суворову ввести у бій резерви — кінноту і артилерію.

Яничари захищалися відчайдушно. Пам'ятаючи про наказ султана, вони розлючено кидалися в контратаки, відмовляючись здаватися у полон. Кожну вулицю, кожний дім російським військам доводилося брати приступом. Їх мужність, майстерність, злагожденість дій зумовили результат цього небувалого в історії бою. Важливу роль відіграла взаємовиручка росіян.

Вуличні бої продовжувалися 6,5 годин. Лише о 16 годині, тобто після 11-годинного безперервного бою, опір турецького гарнізону був зломлений. Турецькі солдати, які засіли в мечеті і трьох казематах, здалися у полон. Суворов доповідав Г. О. Потьомкіну: «Крепость Измаильская, столь укрепленная, сколь обширная, и которая казалась неприятелю непобедимую, взята страшным для него оружием российских штыков»¹³. У своїх рапортах Катерині II і Потьомкіну він називав штурм Ізмаїльської фортеці «кровопролитнішим», а оборону турок «відчайдушною»¹⁴. М. І. Кутузов, якого командує призначив комендантом Ізмаїла, писав дружині 12 грудня: «Век не увижу такого дела. Волосы дыбом становятся... Надобно в порядок привести город, в котором одних турецких тел больше 15 тысяч... Корпуса (Бузького — Б. А.) собрать не могу, живых офицеров почти не осталось»¹⁵. Наводячи дані про втрати

⁹ Плац взятія крепости Измаила. — ЦДВІА, ф. ВВА, спр. 2604; «Диспозиция к штурму Измаила». — Генераліссимус Суворов, стор. 184—191.

¹⁰ Генераліссимус Суворов, стор. 183.

¹¹ «Суворовский сборник», стор. 22.

¹² Генераліссимус Суворов, стор. 194.

¹³ Там же, стор. 198.

¹⁴ Там же, стор. 191, 193.

¹⁵ М. І. Кутузов, т. I, стор. 114.

турок, Кутузов помилявся. Насправді, їх було вбито 26 тис., а у полон здалися лише 9 тис.¹⁶

Росіяни захопили великі трофеї: 265 гармат, 30 суден, 345 прапорів і 7 бунчуків, а також різне озброєння і велику кількість продовольства. Вони втратили 1815 чол. убитими і 2445 чол. пораненими¹⁷.

Перемога під Ізмаїлом була досягнута завдяки небувалому героїзму і високій бойовій виучці російських військ. «Мужество начальников, ревность и расторопность штаб- и обер-офицеров и беспримерная храбрость солдат одержали над многочисленным неприятелем, отчаянно защищавшимся, совершенную поверхность»¹⁸, — доповідав Суворов Потьомкіну. При штурмі Ізмаїла вдало застосовувалася нова тактика, розроблена О. В. Суворовим: атака колонами поєднувалася із застосуванням розсипного строю, була налагоджена тісна взаємодія всіх родів військ, уміло використовувалися резерви.

Героїчний штурм Ізмаїла — яскравий приклад бойової співдружності російського і українського народів у боротьбі з турецькою агресією наприкінці XVIII ст. За неповними даними, у бою брало участь понад 10 тис. українців.

Взяття Ізмаїла обумовило поразку Туреччини у російсько-турецькій війні і підвищило авторитет Росії на міжнародній арені.

Б. С. АБАЛІХІН

¹⁶ Генераліссимус Суворов, стор. 192, 198.

¹⁷ А. В. Суворов, т. II, стор. 550, 577.

¹⁸ Генераліссимус Суворов, стор. 197.

До 375-річчя від дня народження Б. Хмельницького

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ В ОЦІНЦІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

до нас через сторіччя точної дати його народження. Збереглися лише свідчення сучасників, що дають підставу приблизно визначити її. Так, наприклад, венеціанський посол при австрійському дворі Ніколо Сагредо, який підтримував дипломатичні зносини з гетьманом, 1649 р. писав, що Богданові Хмельницькому близько 54 років¹. Відомий український історик М. О. Максимович в одному з своїх творів 1859 р. згадував про звичай на Україні, коли дітей, які народжувались на третій день різдвяних свят хлопчика називали Богданом, а дівчинку Богданкою. 27 грудня святкували пам'ять святого Феодора Начертаного (переклад з грецького Феодор — божий дар)². У ті давні часи, за рідким виключенням, новонародженим давали ім'я за святцями. Свої іменини Богдан Хмельницький відзначав у Києві 27 грудня 1648 р. як про це записано в щоденникові королівського посольства до гетьмана³.

Не дійшла до нас і пряма відомість про місце народження майбутнього гетьмана. За однією версією він народився у м. Переяслав⁴, за другою — у м. Чигирині⁵. Ці міста були центрами формування та активних дій козацтва, з яким нерозривно зв'язав своє життя та діяльність Богдан Хмельницький. Він сам вважав себе козаком і завжди підкреслював свою приналежність до козацтва, до Запорізького війська⁶.

Мало збереглося даних про Б. Хмельницького за час до визвольної війни українського народу, що розгорілася під його керівництвом з весни 1648 р. Дуже скоро про події на Україні, в центрі яких стояв її гетьман, як про це свідчать різноманітні джерела, стало відомо в усіх країнах Західної Європи та Близького Сходу. Визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. сучасники ставили поряд з подіями в Англії та Нідерландах, де відбувалися в XVII ст. буржуазні революції. І хоч автори цих тверджень не завжди глибоко проникали в характер подій, але вони бачили

¹ Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, т. LXXVIII, стор. 17.

² М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. I, К., 1876, стор. 419.

³ Воссоєдиненне України с Россеіей. Документи и материалы в трех томах (далі — Воссоєдиненне України с Россеіей...), т. II, М., 1953, стор. 109—110.

⁴ М. Н. Петровський. Нариси історії України, вип. IV, К., 1940, стор. 32.

⁵ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 66.

⁶ І. П. Крип'якевич. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (далі — Соціально-політичні погляди...), — УІЖ, 1957, № 1, стор. 95.

їх широкий розмах, а також міжнародний резонанс. Є всі підстави твердити, що ні про одного діяча України XVII ст. (та про небагатьох тогочасних державних діячів і полководців Європи) так багато писалося, як про Б. Хмельницького⁷. Є це одним із свідчень того, що велич діячів тоді справжня і тривала, коли вони з народом та діють в його інтересах.

Марксизм-ленінізм відкидає ненаукові, ідеалістичні твердження про те, що начебто видатні особи можуть за своїм бажанням, силою своєї волі творити історію. Проте історичний матеріалізм зовсім не заперечує ролі та значення в історії видатних діячів, які відбивають інтереси прогресивних суспільних сил, тісно зв'язані з масами, вносять у них свідомість їх сили, доводять необхідність їх дій, вміють на перехресних шляхах історії вибрати вірний напрям і повести за собою не одиниці, а тисячі і тисячі борців за докорінні зміни долі народу, країни.

Національно-визвольна війна мала велику силу впливу на хід суспільного розвитку, на активну діяльність багатьох поколінь. Визвольні війни кожного народу породжують масовий героїзм, обумовлюють висунення керівників, діячів, які ідейно обґрунтовують мету боротьби. Звичайно це люди високого інтелекту, завзяті борці за нову прогресивну справу. До числа таких діячів безумовно належить Б. Хмельницький. Він був серед тих небагатьох, яким силою історичних обставин та особистих здібностей довелося стати в центрі важливих подій, вписати своє ім'я у віковичну пам'ять народу, в його історію. Б. Хмельницький — це одна з тих величних постатей, без якої вже не можна собі уявити минулого України та її історію.

Сучасники Б. Хмельницького, їх наслідувачі, не тільки прихильники, але й недруги видатного полководця, говорили про його розум, енергію та відвагу. Автор XVII ст. С. Грондський, який написав латинською мовою книгу «Історія козацько-польської війни», зазначав, що «ніколи ще не було між козаками людини таких здібностей і розуму», як Б. Хмельницький. Французький посол у Варшаві граф де-Брежі ще за кілька років до визвольної війни зустрічався з Б. Хмельницьким і в повідомленні урядові писав про свого співрозмовника: «це людина освічена, розумна, сильна у латинській мові»⁸. Нагадаємо, що в ті часи знання латинської мови, що була мовою дипломатії і науки, теж означало багаті.

Всі люди, коли вони не позбавлені здорового глузду, свідомо чи стихійно, але враховують досвід минулого. Сила видатних людей і в тому, що вони краще інших можуть зробити відповідні висновки з досвіду суспільного розвитку, тобто історії. Адже тільки знання минулого дає змогу по-справжньому розібратися в сучасних подіях і намітити шляхи в майбутнє. Факти з життя та діяльності Б. Хмельницького свідчать про ґрунтовне знання ним минулого. Він досить часто звертався до історії при розв'язанні різних важливих проблем.

Завдяки працям радянських дослідників постать Б. Хмельницького повстає перед нами в усій своїй величч — своєрідним глибоким мислителем, людині сильної душою, знаннями. Є вже монографії, в яких ґрунтовно висвітлюється державна та військова діяльність Б. Хмельницького⁹; досліджуються його соціально-політичні⁹ та економічні погляди¹⁰. Документи Б. Хмельницького стали об'єктом вивчення мовознавців¹¹. Але при цьому всьому є лише окремі мимохідні згадки і факти про те, що Б. Хмельницький «цікавився історією і знав минуле України»¹². Але йому так само, як і багатьом іншим видатним державним та військовим діячам не в усьому щастило в історії. Зверталась увага на їх вклад в історію, а про їх історичні погляди, без яких вони не могли діяти, ще нічого не написано. Однак важливим і цікавим є те, що знав з історії, як на неї спирався і використовував історичні знання Б. Хмельницький. Це спеціальна тема великого дослідження, а в цій невеликій замітці торкнемося лише деяких питань.

Не залишив після себе Б. Хмельницький історичних трактатів, не писав він літописів і хронік. Але матеріали, що дійшли до нашого часу, переконливо свідчать про знання Б. Хмельницьким історії свого народу, рідного краю, а також про його вміння зробити з цього відповідні висновки. Про Б. Хмельницького можна сказати, що

⁷ Д. С. Наливайко. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр.— УІЖ, 1969, №№ 8—12; 1970, № 1.

⁸ Цит. за кн.: І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 75—76.

⁹ Серед цих монографій особливе місце за своєю ґрунтовністю належить згадуваній праці І. П. Крип'якевича — «Богдан Хмельницький», яку слід було б перевидати.

⁹ І. П. Крип'якевич. Соціально-політичні погляди..., стор. 94—105.

¹⁰ В. В. Веселаго. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького. — Нариси з історії економічної думки на Україні, К., 1956, стор. 85—101; його ж. Економічна політика і економічні погляди Богдана Хмельницького в галузі ремесла та промислів. — Наукові записки Львівського політехнічного інституту, 1958, вип. 65, стор. 15—33.

¹¹ І. Я. Едлінська. Питання історичного синтаксису української мови. На матеріалах листів Богдана Хмельницького, К., 1961.

¹² І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 84.

він часто, не стихійно, а свідомо і в різноманітних аспектах звертався до історії. Сприймав він навколишній світ не застиглим, а в рухові, бачив необхідність відповідних змін у ході подій та явищ.

Історичні погляди Б. Хмельницького знайшли своє відображення в різних джерелах. Це документи, в створенні яких брав безпосередню участь гетьман. Були це численні універсали, накази, документи дипломатичного характеру — листи, інструкції. Завжди так бувало, що до уваги бралось не тільки написане видатною людиною, але навіть сказане нею під час розмови. Знайшло це своє відображення в щоденниках та «статейних списках» іноземних дипломатів, а також в їх листах про виконання ними доручень. З урахуванням історичного досвіду складались і міжнародні договори, такі як Зборовський 1649 р., Білоцерківський 1651 р., так звані Московські статті 1654 р. Збереглися і деякі перекази-легенди із свідченнями про погляди Б. Хмельницького на минуле.

Головним чином знаємо Б. Хмельницького, коли він вже був на Україні людиною найвищого рангу, гетьманом Війська Запорізького, користувався великим авторитетом і повагою не тільки на Батьківщині, але й за її межами. А тому писав і говорив те, що вважав необхідним, у чому був переконаний. Та й до цього він більше зважав на історичні обставини, ніж на твердження деяких «авторитетів». В українських літописах XVII—XVIII ст. вміщено переказ про те, що начебто під час огляду коронним гетьманом Конецьпольським приблизно 1639 р. відбудованої польськими властями фортеці Кодака на запитання про міцність і недоступність збудованого Б. Хмельницький відповів латинським прислів'ям: «Те, що збудоване рукою, можна рукою й зруйнувати»¹³.

У суспільному житті ніколи не було безсторонніх людей. Особливо це стосується видатних діячів. Вони прямо чи прикрито, але відбивали інтереси певних суспільних груп, класів. Маса це пряме відношення і до оцінки історичних подій не тільки професіоналами-істориками. Інтереси, погляди певних суспільних сил, їх співвідношення, що склалися під час визвольної війни, відбивав у своїх поглядах Б. Хмельницький.

Кожна соціально-визвольна боротьба народу проти політичного та економічного панування іноземних загарбників, за вільний розвиток народу історично є прогресивним явищем. У визвольній війні 1648—1654 рр. найактивнішу участь брали — кріпосне селянство, козацтво та міські низи, тобто основна маса населення тодішньої України. Виступали вони проти всяких форм феодального гніту, проти іноземних загарбників, за суверенність українського народу. Виходець з дрібношляхетської сім'ї, козак за своїм становищем Б. Хмельницький очолив визвольну боротьбу, представляв у ній прогресивні сили. І відстоював він не тільки інтереси козацтва, роль якого під час війни небувало зростає, але й інших соціальних груп населення, які брали участь у визвольній боротьбі. Знайшло це своє відображення в історичному обґрунтуванні гетьманом того становища, яке склалося на Україні.

Спеціальної уваги заслуговує питання про те, де черпав відомості про минуле, як формувались його погляди на історію Б. Хмельницького. Зокрема цікаво було б знати, що могло дати йому навчання в школах. Хоч спеціальним предметом викладання історія тоді не була, але історизмом були просякнуті тоді майже всі інші галузі знань. Гетьман був людиною освіченою і безумовно знавцем книг, що тоді виходили українською, польською і латинською мовами, якими він вільно володів. Зокрема багато цінних відомостей він міг почерпнути з полемічної літератури кінця XVI і XVII ст., яка розповсюджувалася не тільки способом друку, але й в рукописах. Між іншим, полемічна література, сповнена викладом історичних подій, ще не стала об'єктом спеціального історіографічного дослідження. Але цього вона заслуговує. Історичні посилання Б. Хмельницького на деякі події свідчать про його знайомство з літописами. І. П. Крип'якевич стверджує, що Б. Хмельницький знання з історії здобув, мабуть, від київських учених, таких, як Феодосій Сафонович та Інокентій Гізель, які в той час почали вивчення стародавніх літописів¹⁴.

Обставини життя Б. Хмельницького так склались, що крім України він часто в службових справах бував у Польщі, два роки прожив у полоні в столиці Туреччини — Стамбулі, бував у Молдавії, Криму, західноєвропейських країнах, зокрема у Франції. Там зустрічався з державними і воєнними діячами і, безумовно, в розмовах вони не раз зверталися до минулих часів. Б. Хмельницький вважав себе професійним воїном. Про нього в одній польській хроніці сказано під 1648 р., що «вождем козаків був Богдан Хмельницький розумний, мужній і досвідчений воїн»¹⁵. Брав він участь у війнах і походах, жив на пограниччі і вступав у часті сутички з татарськими чамбулами. Знав Б. Хмельницький не тільки бої й походи, в яких брав

¹³ Я. І. Дзиря. Українська історіографія другої половини XVII — початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького. — «Історіографічні дослідження в Українській РСР», вип. I, 1968, стор. 174—178.

¹⁴ І. П. Крип'якевич. Соціально-політичні погляди..., стор. 103.

¹⁵ Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг., К., 1965, стор. 9.

участь, але чув розповіді і про інші воєнні події. І це була не тільки своєрідна військова школа, але одним з важливих джерел вістей історичного характеру.

Та серйозними уроками історії для Б. Хмельницького була його участь в подіях на Україні. Польський поет та історіограф В. Коховський у своїх «Аналах» писав, що Б. Хмельницький «був підсобником Тараса (Тараса Федоровича — Трясила — Ф. Ш.), після йшов слідами бунтівників Острянина, Гуни, був учасником важливого діла, яке самі призвідці спокутували смертю, а він уникнув заслуженої кари»¹⁶. Можливо, що він випадково уникнув жорстокої кари в 30-х роках. Та наприкінці 40-х років Б. Хмельницькому довелося терпіти сваволлю магнатів та їх прислужників. Йому загрожувала смерть, від якої він врятувався подавшись на Запоріжжя, «де багато таких бідолах, скривджених і знівечених козаків, не з своєї волі покинувши жінок, дітей, майно своє, через такі знущання тиняються» — писав Б. Хмельницький в 1648 р.¹⁷ Такі уроки історії залишили свої сліди в пам'яті Б. Хмельницького, про що, вже будучи гетьманом, він не раз згадував. Один час Б. Хмельницький був військовим писарем реєстрового козацтва. Мав він доступ і добре знав важливі документи, історію за документальними джерелами і згадував про це при нагоді.

Слід згадати і про те, що в часи, коли жив Б. Хмельницький ще не склався науковий погляд на історію. Але дуже важливим є те, що вже тоді люди не обмежувалися знанням окремих фактів, а робили спроби відповідно систематизувати їх та дати правильні висновки. Саме останнє завжди залежить не від одного бажання, інтуїції, а від знання фактів, від інтелектуального рівня та уміння. І можемо сказати, що згадане було притаманне Б. Хмельницькому, який не йшов за окремими фактами, а вмів звести їх воедино, розкрити справжню суть справи, зважати на досвід історії. Наведемо кілька прикладів.

Відомо, що Б. Хмельницький підняв народ на визвольну боротьбу в час, коли після повстання 1638 р. здавалося, що все живе потоптане, а то й остаточно задушене. Був це час, коли українські панівні кола знайшли спільну мову із загарбниками. Вороги прозвали це десятиліття «золотим спокоєм». І могло здатися, що встановлені жорстокою силою порядки будуть «золотими» й вічними. Але Б. Хмельницький належав до числа тих діячів, які знали і не забували про героїчний шлях і бойові традиції козаків і українського народу, вірили в його сили. Безперечно, що знання і переконаність спонукали Б. Хмельницького взятися за організацію боротьби, на яку дуже скоро піднявся весь народ.

Після перших вирішальних перемог, коли більша частина українських земель була визволена, відкрилися можливості для створення української державності. І не пішов гетьман за готовими на той час державними зразками. Він використав традиції Запорізької Січі та реєстрового козацтва для створення державно-адміністративного апарату на Україні, який проіснував аж до кінця XVIII ст., коли був ліквідований царським урядом.

Знаменита промова Б. Хмельницького, виголошена на історичній Переяславській раді 8 січня 1654 р. на думку академіка М. М. Тихомирова «є мабуть, одним з найкращих зразків ораторського мистецтва XVII ст.»¹⁸ Та одночасно вона за своїм змістом є свідченням того, що гетьман мислив про минуле і майбутнє рідної України, коли прийшов до висновку, щоб бути їй навіки разом з Росією¹⁹. І було це рішення історичним, і підтримав його український народ.

У збірнику «Документи Богдана Хмельницького» вміщено джерела, що були створені або стверджені «рукою власною» великим гетьманом. При ознайомленні з ними привертає увагу та обставина, що вони сповнені історизмом, посиланням на події минулого. Знайшло це своєрідне словесне оформлення в таких висловах: «от давних часов» (стор. 25, 75), «з давніх літ» (96), «здавна» (183), «по-стародавньому» (202), «ведлуг звичаю» (88), «проти давнього звичаю» (155), «ведлуг звичаю давнього» (262), «так яко здавна» (218), «звичай войсковий» (179), «по-старому послушенство отдавали» (89), «з давніх віків» (235), «от кількадесят літ» (237) та ін.

Б. Хмельницький був людиною свого часу і це виявилось не тільки в обставинах життя, але в його діях та поглядах, у тому числі і на історію. Саме в той час, коли він жив, вчився, читав, займався різними справами, в Європі відбувався своєрідний переворот у поглядах на суспільне життя. Тоді зароджувались в надрах феодалізму буржуазні відносини, а гуманістичні ідеї епохи Відродження поширювались і на Україні, знаходили свій прояв у різних ділянках суспільної думки, в тому числі в поглядах на історію. І одночасно було ще живучим, віками стверджуване положення, що всі події в історії, діяльність людей, «Все на світі,—писав гетьман,— і добре і лихе діється з волі божої»²⁰, визначені божим провидінням. Було це посилання на «авторитет», на який спиралися при проведенні прагнень окремих людей, соціальних груп, а то й цілого народу.

¹⁶ Цит. за кн.: І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 72.

¹⁷ Документи Богдана Хмельницького, К., 1961, стор. 24, 28.

¹⁸ «Известия», 1954, 16 января.

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 460—461.

²⁰ Документи Богдана Хмельницького, стор. 69.

Б. Хмельницький, як ніхто інший з людей того часу, розкрив причини визвольної боротьби українського народу. Вже у перших листах він стверджував: «Бачить господь бог, що не з пихи і не з наміром чинити свавілля, але з великої біди та через кривди, яких зазнало від їх милостей панів українських урядників, поставлених над нами, і через те, що нашому життю загрожувала небезпека, бо багато кого з наших товаришів обібрали, пограбували, з власних маєтків повиганяли, інших убили і знівечили...»²¹. Є багато матеріалів, які дозволяють спеціально показати, як у ході визвольної війни ставали все аргументованішими і ширшими доводи про справжні причини війни, її справедливий характер. До вже згаданого, наприклад, додавалися численні факти про переслідування православних, про нехтування правами руського (українського) населення, навіть, про загрозу знищення самих назв — Русь, руський. Слід при цьому також зазначити, що Б. Хмельницький перший впровадив до офіціальних документів народну назву — Україна, в ширшому розумінні, ніж про це йшла мова в документах до визвольної війни. Можна стверджувати, що ряд причин визвольної війни, що їх називав гетьман і зараз визнаються сучасною історичною наукою.

Під час визвольної війни вперше так на Україні сталося, що ім'я боже використовували не для виправдання гніту, а для ствердження справедливості боротьби. Вже після перших перемог у листах 1648 р. гетьман писав, «що за нас від самого господа бога помста прийшла на винних». У відомому першому листі до царя Олексія Михайловича 8 червня 1648 р. гетьман з радістю повідомляв, що війна ведеться за віру «старожитну», за вольності. А далі писав: «Творець ізбавитель наш Ісус Христос, ужаловавшись кривд убогих людей і кривавих сліз сиріт бідних... ратовати нас рачил», а в результаті два війська з великими таборами допоміг бог «опановати» в битвах на Жовтих Водах і під Корсунем²². Та послання на боже провидіння, на визначення ним долі, не означало очікувати результати, склавши руки, а діяти. Польським послан на початку 1649 р. під час переговорів у Переяславі гетьман заявляв — від бога я одержую милість «при допомозі моєї шаблі»²³.

В. І. Ленін писав, що «прогресивним є пробудження мас від феодальної сплячки, їх боротьба проти всякого національного гніту, за суверенність народу, за суверенність нації»²⁴. Безумовно, це стосується і тих подій, які розгорілися в роки визвольної війни на Україні. На основі історичного досвіду Б. Хмельницький вже у перші місяці війни вірно розумів причини поразки минулих козацько-селянських повстань. В листі до командування польського гарнізону, який засів в оточеному козаками місті Замості, він писав, що повстали повернуть собі з панських маєтків добро, «яке ви десять років з нас брали. Тоді нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорізькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що ми зробили, повіривши вашому слову. Але тепер ми всі в одному гурті і не допоможе вам більше господь бог на нас їздити»²⁵. Цю думку, єдності з «черню», народними масами, гетьман висловив у гострій формі польським послан у лютому 1649 р., заявивши: «виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Поможет мі то чернь вся по Люблін і Краків, которой я не одступлюсь, бо то правая рука наша, — щоб ви, розбивши селян, не ударили на козаків...»²⁶. І незважаючи на різні перешкоди, зокрема української шляхти, що приєдналась до повстання, на необхідність підписувати важкі умови Білоцерківського договору 1651 р., Б. Хмельницький, як це зараз доведено, вживав ряд заходів, щоб полегшити становище селян²⁷.

Під впливом подій визвольної війни в поглядах Б. Хмельницького відбувалися відповідні зміни, як про це він сам заявляв. Тільки в ході переможної війни він міг висловити думки, що свідчили про його нове ставлення до людей. Це він заявляв, що вижене з України «можних ляхів, дуків і князів..., не постоїт мі нога жодного князя і шляхотки тут в Україні», говорив і про те, що коли «згріши князь — урізати йому шию, згріши козак — тоєж йому учинити»²⁸.

У ряді висловлювань гетьмана бог не завжди відіграє вирішальну роль у подіях, а виступає свідком («Сам бог свідок...»), але відповідальними є люди за те, що сталося. При цьому в документах Б. Хмельницький називає десятки імен і діянь людей. Він стверджував: «Все, що відбувається з монархами і могутніми рицарями, підкороєно часові та божій волі». Тобто обидва начала виступають як рівнозначні. І це теж нове в тодішній історичній думці. Цікавим у цьому напрямку є інше його твердження: «Неможливо всебічно і ґрунтовно визначити людські вчинки, не враховуючи їх

²¹ Документи Богдана Хмельницького, стор. 28.

²² Там же, стор. 44, 48.

²³ Воссоєдиненіє України с Россіей, т. II, стор. 11.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 17.

²⁵ Документи Богдана Хмельницького, стор. 76.

²⁶ Воссоєдиненіє України с Россіей..., т. II, стор. 108.

²⁷ І. П. Крип'якевич. Соціально-політичні погляди..., стор. 97—98.

²⁸ Воссоєдиненіє України с Россіей..., т. II, стор. 108—109.

закономірностей та одвічної волі неба. Справедливість цього світу так розмірена, що в одних відбирає, а другим дає владу і мудрість. Кривда ж, гніт і неволя викликають свору помсту з боку справедливості...». Був Б. Хмельницький людиною з досвідом і вірив, що тільки реальне ставлення до подій і фактів, а не марення може принести потрібні наслідки. І його висловлювання опираються на досвід, на історію. В листі до львівського магістрату 1657 р. він писав, щоб «не обманювали себе ніякими успіхами чи поворотами щастя, які у фортуни, як у місяця, дуже змінюються...». Він зважав на те, що можна запобігти деяким явищам, фактично вплинути на хід подій, а не вичікувати, «бо пізно приходять ліки, коли не можна запобігти початку хвороби»²⁹.

Життя Б. Хмельницького було сповнене участю у воєнних подіях. Та визвольна війна тривала кілька років, не припинялись воєнні дії і після возз'єднання України з Росією. Могло здатися, що війна була стихією гетьмана. Але це не так, він не один раз говорив про те горе, що приносять війни людям, багато робив, щоб припинити її, щоб утвердити справедливий мир. «Безперечно є правда, що завершенням, метою та кінцем будь-якої війни повинно бути не що інше, як згода і мир» — записано в його інструкції українським послам до трансільванського князя Юрія Ракоція в 1656 р. «Одвічна мудрість, стверджуючи шляхи загального співжиття, сама заборонила заподіювати лихо тим, хто творить добро», — писав гетьман за кілька тижнів до смерті. Б. Хмельницький засуджував таку політику, коли одне говорилося, а інше робилося, «коли голова думає про одне, а серце зайняте чим іншим». І коли царський уряд в 1656 р. почав переговори про перемир'я з польським урядом, повіривши миротворчим запевненням останнього, то Б. Хмельницький у листі до царя, сповненому історичних прикладів, доводив, що противна сторона не додержити умов договору. І події, що розгорнулися через рік, підтвердили прогнози гетьмана, які були результатом його багаторічного досвіду. Він щиро вважав, що немає нічого дорожчого як справжня дружба, здобута з великими труднощами³⁰.

Документи свідчать, що Б. Хмельницький досить добре знав історію свого народу, а також сусідніх країн. Він посилався на давні події, але більше всього звертав увагу на події та явища новітнього часу. Фактами він обґрунтовував правоту визвольної війни, вимоги, які ставило життя. Цього, головним чином, дотримувався гетьман протягом всієї війни, але сформулював це в останній рік життя в листі до короля Яна-Казимира. «Довго треба було б пояснювати, описуючи по черзі наші послуги і прихильність до блаженної пам'яті попередників вашої королівської милості, але про деякі з них прикро згадувати, бо довгі й набридлі, а інші за давністю випали з людської пам'яті; тому, не згадуючи всього, напишемо тільки про свіжі і добре відомі вашій королівській милості...»³¹.

В десятках різноманітних документів у період визвольної війни та в наступні роки Б. Хмельницький згадував «давні права і вольності» козацтва, що були надані польськими королями. Твердження досить загальне, як для нашого часу. Та можливо, що мова йшла про загальновідомі справи, привілеї. Правда, в листі до трансільванського князя Юрія Ракоція 7 (17) листопада 1648 р. посилається на князя Стефана Баторія «від якого багато привілеїв і вільностей ми маємо і тепер»³². Питання про ставлення Стефана Баторія до козацтва вже в літературі знайшло своє висвітлення³³. У такій загальній формі про конкретні справи йшла мова в Зборовському (1649 р.) і Білоцерківському (1651 р.) договорах, королівських і царських грамотах, а також у багатьох листах Б. Хмельницького. Цар Олексій Михайлович, крім відомих «Березневих статей», своєю грамотою 27 березня 1654 р. стверджував «прежние права привілія» Війська Запорізького та всіх інших станів³⁴.

Можна було б навести велике число згадок і оцінок різних історичних подій з історії України, на які посилався гетьман. Ось деякі з них.

У своїх документах Б. Хмельницький не раз згадував київського князя Володимира, князя Всеволода Ярославича, події з давньоруської історії, про землі, що входили до складу Київської і Галицько-Волинської держав, про початок християнства на Русі. Він говорив про те, щоб Русь була такою, як у давні часи; називав події, що відбувалися на Україні, з того часу, як вона була в складі Великого князівства Литовського і в Речі Посполитій, про козацькі повстання, війни і походи. Високо оцінює діяльність гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Б. Хмельницький засуджував жорстоку діяльність відступника, ополяченого та окатоличеного Ієремію Вишневецького, але з повагою за добрі діла згадував його православних предків. Він не тільки згадував про численні події міжнародного характеру, а й давав їм своєрідну оцінку.

²⁹ Документи Богдана Хмельницького, стор. 264, 266, 565, 595, 626.

³⁰ Там же, стор. 525, 549, 596, 601, 605.

³¹ Там же, стор. 575—576.

³² Там же, стор. 84.

³³ Див. М. Грушевський. Історія України-Руси, т. VII, стор. 152—179.

³⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 567.

Згадані та інші питання, що мають відношення до історичних поглядів Б. Хмельницького, заслуговують на спеціальне дослідження. Матеріали дають можливість простежити зміни в історичних поглядах Б. Хмельницького.

Більше трьохсот років минуло після смерті Богдана Хмельницького, але його постать не померкла, а світить яскраво. Він був активним творцем історії, вніс значний вклад в неї. І було це також наслідком знання ним історії та уміння використати її для суспільних справ. Діла і думки Богдана Хмельницького викликають захоплення і привертають увагу не тільки вчених, але й широкої громадськості і не лише в нашій країні, а й за її межами.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ОРДЕН БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В цьому році сповнилося 375 років від дня народження Зіновія (Богдана) Михайловича Хмельницького (народився близько 1595 р., помер в 1657 р.), видатного держ-

жавного діяча і полководця, самовідданого борця за возз'єднання України з Росією.

Український народ свято шанує пам'ять Б. Хмельницького. Йому присвячено багато дум та історичних пісень, в Києві 1888 р., на громадські кошти, відкрито пам'ятник. Радянськими письменниками написано багато творів, композитор К. Ф. Данькевич створив оперу, художники М. Г. Деревус, М. І. Хмелько написали картини. Образ Хмельницького відтворено в кіно.

Президія Верховної Ради СРСР указом від 10 жовтня 1943 р. встановила орден Богдана Хмельницького трьох ступенів. 12 жовтня 1943 р. м. Переяслав, де відбулась Переяславська Рада, перейменоване в м. Переяслав-Хмельницький, а 16 січня 1954 р. м. Проскурів — у м. Хмельницький, Кам'янець-Подільську область — у Хмельницьку.

«З ім'ям Богдана Хмельницького нерозривно зв'язана боротьба українського народу за визволення від іноземного іга, з ним зв'язане історичне возз'єднання українського і російського народів, братерський союз українського і російського народів... Ім'я Богдана Хмельницького нерозривно зв'язане з тими історичними місцями нашої землі, де зараз ідуть жорстокі бої з гітлерівськими розбійниками»¹, — писала газета «Правда» в зв'язку з встановленням ордена.

Згідно статуту ордена, ним нагороджуються командири та бійці Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, партизанських загонів, що особливо відзначилися в бою за визволення радянської землі від німецьких загарбників². Орденом 1-го ступеня нагороджувалися командуючі фронтами, флотами, арміями і флотиліями, їх заступники і начальники штабів, командири з'єднаних партизанських загонів за успішне проведення бойових операцій; 2-го ступеня — командири корпусів, дивізій, бригад і полків, їх заступники і начальники штабів, командири з'єднаних партизанських загонів, їх заступники і начальники штабів, командири партизанських загонів. Орденом 3-го ступеня, поряд з офіцерами до командира батальйону включно, нагороджувалися особи рядового, сержантського і старшинського складу, партизани, які проявили особисту ініціативу, мужність, самовідданість при проведенні бойової операції³.

Нагородження орденами 1-го і 2-го ступеня проводилось Президією Верховної Ради СРСР, право нагородження орденом 3-го ступеня від імені Президії надавалось командуючим фронтами і флотами.

26 жовтня 1943 р. Президія Верховної Ради СРСР нагородила орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня генерал-майора О. І. Данилова, під керівництвом якого частини 12-ї армії приймали активну участь у визволенні м. Запоріжжя. Орденом 2-го ступеня одержав підполковник Й. Н. Каплун і майор Б. В. Тараненко⁴. Через кілька днів орденом Богдана Хмельницького 2-го ступеня нагороджено генерал-майора В. Ф. Богдановича і полковника А. Г. Ковтун-Станкевича⁵. 20 грудня 1943 р. орденом 1-го ступеня нагороджено командуючого 57-ю армією генерал-лейтенанта М. О. Гагена за вміле і відважне керівництво військами при форсуванні Дніпра⁶.

¹ «Правда», 11 жовтня 1943 р.

² «Ведомости Верховного Совета СССР», № 41 (247), 14 жовтня 1943 р.

³ Там же.

⁴ Там же, № 46 (252), 31 жовтня 1943 р.; 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 378.

⁵ Указ от 1 ноября 1943 г. — «Ведомости Верховного Совета СССР», № 47 (253), 7 листопада 1943 р.

⁶ «Ведомости Верховного Совета СССР», № 54 (260), 31 грудня 1943 р.

10 січня 1944 р. нового ордена удостоєна велика група генералів і старших офіцерів. 10 чол. нагороджені орденом 1-го ступеня, в тому числі генерал-полковники А. А. Гречко і К. С. Москаленко, генерал-лейтенанти О. М. Боголюбов, П. Ф. Жмаченко, М. П. Пухов, І. Д. Черняхівський, генерал-лейтенант авіації С. Я. Красовський та ін. Серед 36-ти нагороджених орденами 2-го ступеня були генерал-лейтенанти Я. І. Людников, Д. І. Турбин, полковники В. І. Білодід, П. М. Лашенко, Т. Ф. Уманський та ін.⁷

Високо оцінюючи бойові заслуги українських партизанів, Президія Верховної Ради СРСР 4 січня 1944 р. видала указ «Про нагороду командирів і комісарів з'єднаних партизанських загонів Української РСР орденом Богдана Хмельницького»⁸. За вміле і відважне керівництво бойовими операціями партизанських загонів у тилу ворога, за досягнуті в результаті цих операцій успіхи і особливі заслуги в розвитку партизанського руху на Україні нагороджено орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня З. А. Богатиря, Д. Т. Бурченка, Л. Я. Іванова, Ф. І. Короткова, Л. Є. Кизю, Я. І. Мельника, С. М. Новикова, М. І. Наумова, О. М. Сабурова, І. Ю. Скубка, М. М. Тарануценка, І. П. Федорова, І. І. Шитова, а А. М. Грабчака, С. С. Кишинського, О. С. Повторенка, М. М. Підкоритова — 2-го ступеня*.

Серед кавалерів ордена Богдана Хмельницького відомі радянські воєначальники С. С. Бірюзов, М. В. Захаров, М. Ю. Катуків, П. К. Кошовий, Д. Д. Лелюшенко та ін.; члени Військових рад і начальники політорганів фронтів і армій генерали Л. І. Брежнев, О. О. Єпишев, В. Я. Клоков, К. В. Крайнюков, К. Ф. Телегін та ін.

Достоїнно оцінена військова майстерність і подвиги багатьох молодших офіцерів. В січні — лютому 1944 р. орденом 2-го ступеня нагороджені капітани Г. С. Швайко, П. М. Булдишкін, І. П. Здоренко⁹. Лейтенант К. І. Коханський одержав орден 3-го ступеня за вміле командування ротюю і особистий героїзм в боях за визволення м. Бахмача¹⁰. Командир танка сержант Л. А. Туловсков нагороджений за відвагу в бою за висоту, рядовий І. Т. Нікітін — успішно проведену розвідку.

В числі нагороджених — Герой Радянського Союзу, кавалер ордена Слави трьох ступенів старшина П. Х. Дубинда¹¹, відважна партизанка-українка Є. А. Бодилевська та ін.¹²

Всього в роки Великої Вітчизняної війни нагороджено орденом Богдана Хмельницького більше 8 тис. чол. і понад тисячу військових з'єднань, частин і підрозділів.

М. П. САВИЧЕВ

⁷ «Ведомости Верховного Совета СССР», № 3 (263), 19 січня 1944 р.

⁸ Там же, № 2 (262), 13 січня 1944 р.

* Прославленим командирам партизанських з'єднань С. А. Ковпаку і О. Ф. Федорову в цей день присвоєно звання двічі Героя Радянського Союзу. Пізніше вони були нагороджені орденами Богдана Хмельницького 1-го ступеня

⁹ «Ведомости Верховного Совета СССР», № 4 (264), 23 січня 1944 р.; «Правда», 26 лютого 1944 р.

¹⁰ Н. Терещенко. Знак полководческого мастерства и воинской доблести. — «Военно-исторический журнал», 1968, № 9, стор. 123.

¹¹ Там же, стор. 121—123.

¹² «Ведомости Верховного Совета СССР» № 5 (265), 27 січня 1944 р.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

І. І. КОМПАНІЄЦЬ.

ЛЕНІН ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА ЄДНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ ТРУДЯЩИХ У ТРЬОХ РЕВОЛЮЦІЯХ,

вид-во «Наукова думка», К., 1970, 230 с.

Назва книги І. І. Компанійця влучно розкриває тему оригінального дослідження. Боротьба партії за єдність дій українського, російського та інших народів країни проти царизму і капіталізму нерозривно пов'язана з іменем В. І. Леніна, марксистсько-ленінським вченням, зокрема з національного питання. На основі глибокого аналізу широкого кола джерел, використання праць В. І. Леніна, багатьох нових документів та досліджень радянських істориків автор висвітлює багатогранну діяльність вождя по зміцненню інтернаціональної єдності українських і російських трудящих у трьох революціях.

Рецензована монографія розпочинається коротким екскурсом в славу історію зародження і розвитку багатовікової дружби двох братніх народів. Неухильне зростання і зміцнення економічних, політичних і культурних зв'язків цих народів — «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹ — прискорювало їх поступальний розвиток. У книзі вдало показано, як В. І. Ленін ще в своїх ранніх творах «Нові господарські рухи в селянському житті», «З приводу так званого питання про ринки», в класичній праці «Розвиток капіталізму в Росії» та інших характеризував виникнення і утвердження нових капіталістичних відносин у Росії і на Україні, з'ясував загальні тенденції, специфічні особливості та їх значення для революційної боротьби пролетаріату для майбутнього російського і українського народів. Ці висновки мали першочергове значення для боротьби проти народницької ідеології та буржуазно-націоналістичних теорій «безкласовості» і «безбуржуазності» української нації.

Переконливо і всебічно розкрито в монографії прогресивний вплив на українських

трудящих, російських робітників, які особливо інтенсивно прибували на Україну з Росії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Цим самим зв'язки двох народів ще більше посилювалися. Інтереси «прийшого елементу» були інтересами всього населення цього краю. В. І. Ленін відзначав цей факт як «безумовно прогресивний»².

В інтернаціональному вихованні трудящих України велике значення мало поширення ленінських творів, газети «Искра» не лише в промислових центрах, а і в сільській місцевості. Трудящі дедали все глибоше усвідомлювали спільність інтересів з російським народом, проймалися ідеями класової боротьби.

Автор переконливо показав, як в ході визвольного руху український народ переконувався в тому, що його життєві національні інтереси, зокрема прагнення західноукраїнських трудящих до возз'єднання, можуть бути досягнуті лише в спільній боротьбі, в союзі з російським народом (стор. 55).

І. І. Компанієць вдало обрав для дослідження період революційних бур. Класова солідарність українських і російських робітників з особливою силою проявилася в революції 1905—1907 рр. Так, миколаївські більшовики висунули лозунг: «Ми повинні приєднатися до петербурзьких робітників!» (стор. 43). Значну увагу в книзі приділено формуванню союзу робітничого класу і селянства в революційній боротьбі.

Партія більшовиків під керівництвом В. І. Леніна виховувала робітничий клас і всіх трудящих на ідеях дружби, класової революційної свідомості, протиставляючи обудним вигадкам буржуазних націоналістів, які намагалися відірвати Україну від Росії, животворні ідеї пролетарського інтернаціоналізму. В цьому важливу роль відіграли ленінські праці тих років з національного питання, які автор вдало залучає.

На противагу націоналістичним вимогам ставити «національну справу спочатку» В. І. Ленін висунув єдино правильний лозунг — «Пролетарська справа — насамперед...»³.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

³ Там же, стор. 15.

У монографії знайшла відображення роль «Правды» в інтернаціональному вихованні трудящих. За перші два роки існування газети в ній опубліковано понад 1500 кореспонденцій про життя і боротьбу робітничого класу України. В листі до редакції одеські робітники писали, що «Правда» освітила їм «широку дорогу, тобто шлях, по якому повинні йти свідомі робітники» (стор. 61).

Перемога Лютневої, а потім, особливо, Жовтневої соціалістичної революції була палко підтримана українськими трудящими. На основі документальних матеріалів показано, як українські робітники і селяни, запозичаючи революційний досвід російських братів, повели рішучу боротьбу проти Тимчасового уряду та буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Особливо яскраво проявилась єдність дій українського і російського народів у ході встановлення Радянської влади на Україні в грудні 1917 — січні 1918 рр. Трудящі рішуче виступали проти пропуску контрреволюційних військ на Дон, спроб використати українізовані військові частини для боротьби проти революційної Росії, проти роззброєння червоногвардійських загонів, націоналістичної пропаганди. Автор значне місце відводить розкриттю всебічної, безкорисливої братерської допомоги російського та інших народів країни українському народові, організаторами якої були партія більшовиків і особисто В. І. Ленін. Цим самим спростовуються буржуазно-націоналістичні

вигадки про хід становлення Радянської влади на Україні.

Безперечно цінність і з наукової, і з політичної точки зору має аналіз революційної боротьби на всіх українських землях. Книга спрямована в цілому проти фальсифікації історії України. В ній розкривається національна політика партії більшовиків і роль В. І. Леніна у зміцненні інтернаціональної єдності народів нашої країни.

Привертає до себе увагу наукова добросовісність автора, який з повагою ставить до результатів досліджень своїх попередників, залучаючи їх праці в міру потреби. Однак свої висновки та узагальнення І. І. Компанієць часто підкріплює і новими, документальними свідченнями.

Випущена до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, рецензована монографія має, до певної міри, узагальнюючий, підсумковий характер. Тому більшої цінності їй надав би ґрунтовний аналітичний огляд автором використаних джерел та літератури. Значно полегшила б користування великою книгою наявність іменного та географічного покажчиків.

Загалом монографія заслуговує високої оцінки. Авторіві вдалося зробити новий крок у дослідженні ролі В. І. Леніна в формуванні і розвитку інтернаціональної єдності українського і російського народів. Книга стане в пригоді широкому колу читачів — науковцям, студентам, пропагандистам.

В. П. Шевчук, О. О. Гурін

ПІД ВПЛИВОМ ІДЕЙ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ.

*З історії міжнародного
революційного руху 1917—1924.
Збірник статей, вид-во «Наукова думка»,
К., 1969, 253 с.*

Велика Жовтнева соціалістична революція здійснила корінний поворот в історії людства і відкрила лову епоху — епоху загального революційного оновлення світу, основний зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму. Соціалістична революція в Росії справила великий вплив на долю всіх народів, на розгортання світового визвольного руху. Досвід Великого Жовтня — невичерпна скарбниця теорії і практики революційної боротьби, зразок ленінської наукової стратегії і тактики партії більшовиків.

Вивчення міжнародного значення Жовтневої революції, її впливу на світовий революційний рух є однією з важливих проблем радянської історичної науки. До 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна з'явилося чима-

ло праць, автори яких висвітлюють різні аспекти цього питання. Серед них увагу читачів привернув рецензований збірник статей, що вийшов у видавництві «Наукова думка». Він містить 13 статей, присвячених актуальним проблемам історії та історіографії революційного піднесення у ряді країн Європи та Азії в 1917—1924 рр.

Основні етапи і форми боротьби міжнародного пролетаріату на підтримку Радянської держави в зазначений період простежив Д. М. Сташевський. Автор наводить переконливі дані про втілення ідей пролетарського інтернаціоналізму в братерській класовій солідарності пролетарів різних держав світу з молодією Країною Рад, виділяючи два основних етапи: 1917—1920 і 1921—1924 рр. У статті правильно підкреслюється, що виступи міжнародного робітничого класу на підтримку Радянської держави, які тісно переплітались і зливались з боротьбою трудящих капіталістичних країн за свої права, становили складову і невід'ємну частину класової боротьби світового пролетаріату.

Досвід історії переконливо свідчить, що класова солідарність у боротьбі пролетарів і всіх трудящих не тільки не суперечить національним інтересам, але, навпаки,

сприяє розвитку революційного руху, підносить класову самосвідомість кожного заго-ну робітничого класу.

І. С. Хміль показує місце революційної боротьби українського народу в міжнародному революційному процесі у 1917—1920 рр. У статті зазначається, що інтернаціоналізм народів нашої країни виявлявся в їхніх відносинах між собою і особливо в ставленні до застрільника революції—російського пролетаріату. Спільна боротьба трудящих України і Росії відіграла величезну роль у зміщенні завоювань соціалістичної революції, сприяла розвитку революційного руху в інших країнах, про що свідчили, зокрема, події на Балканах та в Центральній Європі. На нашу думку, автору необхідно було простежити діяльність революційних організацій іноземних інтернаціоналістів на Україні, зокрема їх роль у розгортанні руху на захист завоювань Жовтневої революції.

В. Н. Гулевич та І. М. Кулінич присвятили статтю революційним подіям у Німеччині. Відзначивши, що ідеї Жовтня знайшли тут сприятливий ґрунт, автори показують, якими шляхами надходили повідомлення з Росії до німецьких трудящих, характеризують революційно-пропагандистську діяльність групи «Спартак». В складних умовах розвитку Листопадової революції 1918 р. у Німеччині спартаківці очолили боротьбу народу за створення Комуністичної партії, що відповідало життєвим інтересам робітничого руху і мало велике міжнародне значення.

У статті про вплив Великого Жовтня на хід буржуазно-демократичної революції 1918 р. в Угорщині М. В. Лебович досліджує події, які слабо висвітлені в радянській та угорській історіографії. Автор переконливо показує розстановку класових сил, позиції різних політичних партій, підкреслюючи, що буржуазно-демократична революція 1918 р. в Угорщині перемогла завдяки гегемонії робітничого класу. З створенням у листопаді 1918 р. Комуністичної партії боротьба пролетаріату і сільської бідноти за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну посилилась і набрала цілеспрямованого характеру.

П. С. Сохань дослідив ставлення партії тісних соціалістів Болгарії до ленинської спадщини і досвіду більшовизму безпосередньо після Великого Жовтня. Спираючись на значний фактичний матеріал, частина якого вперше вводиться у науковий обіг, він показує діяльність цієї партії, яка у травні 1919 р. була проголошена комуністичною, по пропаганді творів В. І. Леніна і досвіду більшовизму. Це сприяло поширенню ідей Великого Жовтня в Болгарії, зростанню революційних настроїв та політичної свідомості робітників і селян. В той же час автор правильно вказує, що подолання помилкових теоретичних поглядів у партії було складним і тривалим процесом.

Г. В. Марченко показує, як трудящі Ру-

мунії в 1917—1921 рр. прагнули разом з російським народом боротися за мир і землю, за повалення буржуазно-поміщицької влади і встановлення диктатури пролетаріату. Автор широко використав документальні публікації, періодичну пресу, дослідження радянських і румунських істориків.

У трьох статтях збірника висвітлюються питання історії країн Азії — Японії, Туреччини, Монголії. Але коло порушуваних авторами проблем неоднакове. Я. А. Побеленський розглядає основні риси робітничого руху в Японії у 1917—1923 рр., Д. М. Філіпенко і І. Ф. Черніков досліджують розвиток радянсько-турецьких відносин у ці ж роки, а В. М. Зайцев зробив спробу дати картину визвольної боротьби монгольського народу до проголошення народної республіки.

Різняться зазначені статті науковою базою. Якщо Я. А. Побеленський, Д. М. Філіпенко і І. Ф. Черніков використали великий фактичний і документальний матеріал (особливо виділяється дослідження про радянсько-турецькі відносини), то стаття «Монголія і Великий Жовтень» написана на основі небагатьох узагальнюючих праць, здебільшого відомих радянському читачеві. Ця обставина, а також прагнення автора охопити надзвичайно широке коло питань історії народної революції не дали змоги йому обґрунтовано показати процес революційної боротьби в Монголії.

До позитивних рис збірника слід віднести наявність у ньому спеціальних історіографічних статей, яким відведено майже третину обсягу книги.

Змістовний огляд літератури, присвяченої українсько-німецьким відносинам 1917—1918 рр., зробив Г. Л. Нікольников. Автор, зосередивши увагу на характеристиці головним чином новітньої радянської історичної літератури, разом з тим відзначає досягнення вчених НДР, критично аналізує праці буржуазних істориків, викриває фальсифікаторську діяльність ряду центрів антирадянської пропаганди.

Науковий інтерес являє стаття П. М. Калениченка «Польська марксистська історіографія про революційний рух у Польщі (1917—1920)». Це, по суті, перша в радянській літературі спроба аналізу польської марксистської історіографії з даної проблеми. Автор виділяє три основних етапи розвитку марксистської історіографії в Польщі останнього півстоліття. На наш погляд, основна заслуга дослідника в характеристиці змісту виданих праць, аргументованій оцінці якості наукової продукції. Такий підхід, безперечно, заслуговує схвалення.

Тема статті С. М. Пархомчука — революційне піднесення в Румунії у 1917—1921 рр. у висвітленні істориків СРР. Автор наводить цікаві дані про вивчення румунськими істориками-марксистами цієї проблеми. На жаль, огляд обмежується літературою, яка вийшла у 50—60-х роках. Застереження автора про те, що даний пе-

ріод завжди викликав великий інтерес у румунських дослідників (с. 223) мимоволі викликає запитання: які ж надбання попередників сприйняті або переглянуті сучасною румунською історіографією? Через відсутність у статті таких відомостей читачеві важко оцінити досягнення істориків СРР.

Закінчується збірник статтею О. С. Бейліса і С. П. Мовчана «Висвітлення революційної боротьби народів Югославії 1917—1920 рр. в радянській і югославській історичній літературі». Автори характеризують дослідження проблеми істориками обох країн і доводять, що, незважаючи на їх успіхи, існує ще багато недосліджених питань цієї теми.

Збірник не позбавлений недоліків. Деякі з них зазначені вище. Крім того, у бага-

тьох статтях не дається історіографія питання, хоч про міжнародне значення Жовтневої революції та її вплив на світовий революційний рух написано чимало праць, на що справедливо наголошується у передмові (с. 6). У збірнику відсутня спеціальна стаття про зародження і розвиток міжнародного комуністичного руху і Комінтерн.

Загалом праця, підготовлена науковцями Інституту історії АН УРСР та ряду вузів України, заслуговує позитивної оцінки. Вона стане у пригоді науковцям, викладачам, студентам, усім, хто цікавиться проблемами впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на хід світової історії.

В. В. Сухарєв

В. С. ПЕТРЕНКО.

*СЕЛО НА ШЛЯХАХ ПІДНЕСЕННЯ.
Зміни в складі, умовах праці і житті
колгоспного селянства Української РСР
(1951—1969 рр.), вид-во «Наукова
думка», К., 1970, 348 с.*

За останні роки, особливо в зв'язку з 50-річчям Великого Жовтня і 100-річчям від дня народження В. І. Леніна, радянська наукова література збагатилася новими працями з історії радянського селянства. Проте недосліджених питань ще залишилося багато. Чимало їх кваліфіковано і на великому фактичному матеріалі розв'язав український радянський історик В. С. Петренко в рецензованій монографії. Тема про зміни в складі, умовах праці та житті колгоспного селянства за післявоєнний період є актуальною, важливою як з наукової точки зору, так і з політичної. Адже зміла і ґрунтовна розповідь про життя сучасного села з позицій марксистсько-ленінської методології — це найкраща відповідь зарубіжним авторам, які, не знаючи справжнього життя нашого селянина або навмисно перекручуючи правду на догоду заправилам імперіалістичних кіл, часто-густо в своїх викладацтвах показують його неправильно, тенденційно, з буржуазних класових позицій.

Водночас до цієї розповіді можуть прислухатися ті за нашими рубежами, хто прагне перебудувати селянське життя на соціалістичний лад, хто хоче вчитися на радянському досвіді.

В рецензованій монографії факти подані в тісному зв'язку з авторськими роздумами, висновками, пропозиціями і рекомендаціями. У дослідженні багатоплановість викладу гармонійно поєднується з об'єктивністю, партійністю, прагненням досягти істини.

Новим у монографії В. С. Петренка в порівнянні з його попередниками є передусім висвітлення змін у складі колгоспного селянства республіки. Тема ця лише

побіжно зачіпалася, але вона не була розкрита в процесі, динаміці. Слід зазначити, що автор не обмежився при розкритті цієї проблеми лише опублікованими джерелами, а вперше залучив до наукового обігу значну кількість архівних матеріалів, доступ до яких певною мірою утруднений. Застосування численних таблиць допомогло йому викласти цей матеріал лаконічно, чітко, не упустивши істотного. Книга не переобтяжена цифровим матеріалом. Жаль, що таблиця на стор. 23 не охоплює досліджуваного періоду. Якщо потрібних цифрових показників не виявилось в статистичному щорічнику, треба було взяти ці дані в поточному діловодстві відповідних установ.

Розповідь про склад і джерела поповнення колгоспного селянства, про трудове загартування хліборобської зміни ще в школі, про форми підготовки спеціалістів для колгоспного виробництва супроводжується найбільш яскравими, характерними ілюстраціями, прикладами. Автор зміло відібрав типові факти, емоціонально насичені, здатні захопити читача. В цьому значною мірою йому допомогла преса, а також багатющий матеріал, почерпнутий безпосередньо з партійних архівів, обласних і республіканського — в Інституті історії партії ЦК КП України.

Дослідник приділяє чимало уваги розподілу кадрів спеціалістів сільського господарства, забезпеченню ними різних галузей колгоспного виробництва. При цьому він виявляє глибокі знання з економіки, з організації навчального процесу в школі та в інших учбових закладах, розуміння сьогоденних потреб колгоспів у добре підготовлених кадрах, їх господарських завдань.

В. С. Петренко прослідкував складний і багатограний процес боротьби колгоспного селянства України в 1951—1969 рр. за піднесення громадського господарства, зміцнення економіки колгоспів, підвищення врожайності полів та продуктивності тва-

ринництва, не замовчуючи недоліків і труднощів, які зустрічалися на цьому шляху.

Широко показано у праці соціалістичне змагання, нові форми його і вплив на підвищення продуктивності праці. Висвітлюються зв'язки колгоспників братніх республік, допомога міста і робітничого класу в піднесенні колгоспного виробництва, культури села Української РСР.

Важливо, що в книзі переконливо показано діяльність колгоспника-комуніста безпосередньо на виробництві, його вболівання за спільну власність, за розвиток виробництва.

Участь колгоспного селянства в суспільно-політичному житті розкривається на матеріалі діяльності партійних, комсомольських, профспілкових (вперше в історичній літературі) та інших організацій, Рад всіх ступенів. Знайшла відображення в дослідженні і дальша демократизація колгоспного життя після прийняття нового Примірного статуту на III Всесоюзному з'їзді колгоспників.

На стор. 119 книги даються узагальнюючі відомості про участь селянства в громадській роботі, зроблені на основі конкретних соціальних досліджень автора. Аналіз проведено кваліфіковано, одержано таким шляхом ряд нових показників, яких не дає державна статистика.

Слід зазначити, що проводячи конкретні соціальні дослідження, історик глибоко вивчає різні сторони життя, зустрічається з безпосередніми виробниками матеріальних благ, глибше проникається їхніми думками і потребами, досконало знайомиться з певним об'єктом виробництва.

Заслуга автора — в узагальненні важливих показників про шляхи і наслідки поліпшення умов праці колгоспного селянства, зокрема про процес механізації і електрифікації колгоспного виробництва, впровадження позміної праці в колгоспах та ін. Можна напевно сказати, що в історичному плані на цей сюжет так докладно і ґрунтовно ще ніхто не писав. В книзі є і важливі рекомендації щодо поліпшення умов праці колгоспників.

Майже не розглядалися в історичній літературі питання підвищення матеріального добробуту колгоспного селянства в роки завершення будівництва соціалізму і розгорнутого будівництва комунізму, принаймні в монографіях. В. С. Петренко висвітлює це питання комплексно: починаючи від зростання заробітків колгоспників і суспільних фондів споживання до житлового будівництва, медичного обслуговування, надання колгоспникам побутових благ і пенсій. При цьому автор наголошує на розкритті матеріальних стимулів до праці як окремих працівників, так і особливо виробничих колективів. Успішний розвиток матеріального виробництва, зростання прибутків колгоспів кваліфікуються цілком справедливо як основа піднесення життєвого рівня села, процесу зближення рівнів оплати праці колгоспників і працівників

промисловості. Читач бачить яскраву картину поліпшення добробуту колгоспників, благоустрою сіл, розширення зон відпочинку і курортів у сільській місцевості України.

Зважаючи на досить широке висвітлення істориками розвитку культури сучасного села, В. С. Петренко прагнув особливо виразно показати досі недостатньо висвітлені процеси в ідеологічній, культурно-масовій роботі на селі, зокрема поширення громадських засад.

З галузі народної освіти автор зосереджує увагу в основному на роботі шкіл сільської молоді, тобто на підвищенні освітнього рівня працюючих колгоспників, на ліквідації в перші повоєнні роки неписьменності в західних областях республіки. Значне місце приділяється висвітленню навчання дітей селян у вузах і технікумах.

Показуючи масово-політичну роботу на селі, В. С. Петренко наводить дані про колгоспників-лекторів, пропагандистів і слухачів, читачів бібліотек, передплатників газет і журналів, книголюбів, відвідувачів кіно. Отже, характеристика колгоспного селянства в культурному відношенні дана досить повно. Однак, на нашу думку, порівняно мало місця відводиться участі колгоспного селянства в розвитку духовної культури, художньої самодіяльності, у створенні місцевих творів.

Переконливо показано створення і діяльність колгоспних історико-краєзнавчих музеїв і картинних галерей, масове спорудження клубів і бібліотек на селі.

Книга завершується ґрунтовними висновками, вона добре ілюстрована документальними фото, що полегшує сприймання матеріалу. Однак, шкода, що монографія не має іменного та географічного покажчиків, резюме російською мовою, що наблизило б це оригінальне дослідження до загальносоюзного читача.

Можна зробити і деякі інші зауваження. Варт було б більш широко подати історіографічну частину вступу, глибше проаналізувати використані праці, повідомити читача про джерельну базу і її використання.

Чомусь лише принагідно згадується такі важливі питання життя села, як участь колгоспників у науковій організації праці, раціоналізаторстві і винахідництві, поліпшенні технології сільськогосподарського виробництва, вклад трудівників села в сільськогосподарську науку. Очевидно, треба ці питання висвітлити окремо.

В цілому книга В. С. Петренка дає читачу наочне уявлення про сучасне радянське село і шляхи його економічного і культурного піднесення, про зміни в складі, умовах праці та житті колгоспного селянства Української РСР за останні двадцять років, про успішну реалізацію заходів Комуністичної партії і Радянського уряду щодо дальшого піднесення сільського господарства. Вона є новим важливим вкладом в радянську історіографію.

М. Д. Березовчук

ПЕТРО КРАВЧУК.

ВАЖКІ РОКИ.

Видвнчиче Товариство «Кобзар», Торонто, Канада, 1968, 109 с.

Народ Радянської України завжди цікавився життям і боротьбою трудової української еміграції за рубежом. Нелегка доля примусила частину українського населення, переважно з Східної Галичини, Волині, Буковини і Закарпаття, в кінці XIX — на початку XX ст. залишити рідну землю і шукати щастя за океаном.

Історія трудової української еміграції є частиною історії українського народу, тому важливе значення має висвітлення причин, що породили еміграцію, розкриття боротьби емігрантів за ліпші умови життя, їх участь в антимонополістичному, демократичному русі, за соціальні і громадянські права, за збереження прогресивних традицій української нації та її культури.

У відтворенні історії українських переселенців у Канаді визначна роль належить відомому канадському журналісту, публіцисту й історику Петру Кравчуку. Читачі Радянської України вже добре знайомі з творами цього плідного й невтомного дослідника. Його нова праця «Важкі роки», видана до 50-річчя створення першої в Канаді прогресивної організації українців-емігрантів — Товариства об'єднаних українських канадців, охоплює початковий період (в основному до 1918 р.) життя і діяльності українців у Канаді.

П. Кравчук досліджує тут серйозні наукові проблеми в популярній, доступній для рядового читача формі, показує складний і нелегкий процес інтеграції українських іммігрантів у життя тогочасної Канади, викриває безпідставність різних облудних звинувачень, що висувалися канадськими реакціонерами до переселенців з України. Позиція автора ясна — він на боці трударів-українців, щиро вболіває за них, бо злидні загноїли їх за океан, де вони опинилися в чужій країні, не знаючи мови, часто зовсім не маючи ні грошей, ні майна. Як справжній дослідник П. Кравчук вивітлює проблему об'єктивно, старанно обґрунтовуючи свої міркування історично достовірними фактами, серйозною аргументацією. Використавши офіційні документальні джерела, праці канадських істориків і публіцистів, а також мемуарні матеріали — подорожні нотатки британських мандрівників початку XX ст., спогади українських «піонерів» на канадській землі П. Кравчуку вдалося надати своїй праці переконливості, динамізму і яскравості.

Автор докладно описав нелюдські умови переїзду українських емігрантів до Канади в трюмах старих, переповнених пароплавів, шахрайство й здирство з боку агентів пароходних компаній, імміграційних службовців та роботодавців над малописьменними, або й зовсім неписьменними людьми. Чи не найкраще вдалося автору відтворити ту недоброчливу атмосферу, в якій опинилися перші українські іммігран-

ти в Канаді, потрапивши в роль «небажаних чужинців», людей «нижчої раси». В книзі показано скільки зусиль довелося докласти переселенцям, щоб подолати цю відчуженість, освоїтись на нових землях, будуючи ферми на голому місці. Навіть недруги згодом визнавали виключну працелюбність українських іммігрантів, їх невибагливість, наполегливість, любов до землі.

Байдужість властей до важкої долі іммігрантів доповнювалась розпаленою англосаксонськими шовіністами кампанією наклепів, коли українців називали «злочинними і нехлюйними людьми», «юрбою жабраків», порівнювали з худобою, вимагали від уряду заборони їм в'їзду до Канади.

З цього випливає, що головний винуватець такого ставлення до трударів-іммігрантів — суспільство, засноване на національній відчуженості, на зверхності імущих над бідними; українські селяни позбавляючись соціального і національного гніту, що панував в Австро-Угорській монархії та царській Росії, називали нових поневір'янь в капіталістичній Канаді. Відсутність нормальних жител, медичної допомоги, голодування і недоїдання спричиняли появу серед іммігрантів різних хвороб і епідемій. Особливо висока смертність спостерігалась серед дітей. П. Кравчук піддає справедливій критиці ряд авторів, які ігнорували соціально-економічні умови життя українських поселенців у Канаді та твердили про їх «неохайність», «байдужість» і «грубість», притаманні нібито «слов'янському характеру». Зрештою, коли українцям-іммігрантам вдалося більшменш поліпшити свої матеріальні умови, вони проявили неабиякий інтерес до будівництва українських шкіл на власні кошти, прагнули брати активну участь в громадському і культурному житті Канади.

На сторінках своєї книги П. Кравчук викриває дії канадських реакціонерів, які намагались позбавити українців-іммігрантів громадянських прав, не допустити їх до виборчих урн, бо були певні, що українські селяни і робітники в Канаді не підтримають кандидатів партій крупного капіталу. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції лише за прояв симпатій до Радянської України тисячі українських трударів не одержали громадянства в Канаді.

Читач знайде в рецензованій праці чимало місць, присвячених рухові українців-іммігрантів за збереження української мови, народного мистецтва і культури. Визнаючи процес асиміляції вихідців з континентальної Європи, в тому числі українців, явищем закономірним, оскільки вони стали частиною канадського народу, автор разом з тим заперечує нав'язуваний англосаксонськими шовіністами вид насильної асиміляції, при якій всі національні групи змушені визнати британську зверхність, відмовитись від своїх національних традицій і навіть забути своє національне походження. Тут підкреслюється вагомий вне-

сок українських поселенців не тільки в економічний розвиток Канади, але і в культуру канадського народу.

Нерівноправне становище українських іммігрантів у Канаді до першої світової війни (яке ще не подолане остаточно і до цього часу) прискорило залучення їх до руху проти експлуатації та національних утисків, до виступів проти різних спекулянтів і шахраїв, що намагалися скористатися необізнаністю новоприбулих людей з місцевими звичаями і законами та їх часто політичною інфантильністю. На початку ХХ ст. українські трударі в Канаді поступово набували класової і національної самосвідомості, створені ними профспілки встановлювали тісніші зв'язки з робітниками-англійцями та представниками інших національностей. Проте в рецензованому

творі хотілось би бачити дещо повнішу картину участі українських робітників і фермерів у антимонополістичному русі, в боротьбі всіх канадських трудящих за демократичні права і соціальні свободи. Крім того, наведення загальних щорічних цифр кількості українських поселенців, що прибували у Канаду до першої світової війни, дозволило б побачити їх питому вагу щодо кількості населення інших національностей в основних провінціях, де вони розміщались, і краще оцінити їх внесок в розвиток як цих окремих провінцій, так і всієї Канади.

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що цікава книга П. Кравчука є безумовно цінним доробком прогресивної зарубіжної української історіографії.

Л. О. Лещенко

Хроніка та інформація

КОНФЕРЕНЦІЯ «В. І. ЛЕНІН І КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ»

2—3 жовтня у Києві відбулась республіканська науково-теоретична конференція «В. І. Ленін і комуністичне виховання молоді», присвячена 50-річчю промови В. І. Леніна на III Всеросійському з'їзді РКСМ «Завдання спілок молоді». Її організували Центральний Комітет ЛКСМУ, Академія наук УРСР, Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

У роботі пленарного та секційних засідань конференції взяли участь провідні вчені республіки, що займаються розробкою питань молодіжного руху, викладачі й аспіранти вищих учбових закладів, молоді новатори промисловості та сільського господарства, партійні й комсомольські працівники, ветерани партії та комсомолу.

Відкриваючи конференцію, перший секретар ЦК ЛКСМУ О. С. Капто відзначив, що комсомольці й молодь республіки зустріли 50-річчя промови В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ ударною трудовою вахтою, новими успіхами в праці на честь XXIV з'їзду КППС, активною участю у Всесоюзному Ленінському заліку і Ленінському уроці.

Учасники конференції з глибоким хвилюванням прослухали живий голос Ілліча: грамофонний запис промови В. І. Леніна «Що таке Радянська влада?»

На пленарному засіданні було заслухано три доповіді. Перший секретар ЦК ЛКСМУ України кандидат філософських наук О. С. Капто у доповіді «Актуальні проблеми молоді в світлі промови В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу» охарактеризував аспекти політичної й трудової діяльності комсомолу республіки по виконанню ленінських настанов, проаналізував найважливіші проблеми молоді, детально розглянув форми і методи роботи Комуністичної Спілки Молоді, заснованої Іллічем. Значне місце в доповіді було приділено міжнародному молодіжному рухові, боротьбі його передових загонів за марксистсько-ленінське виховання юнацтва.

З доповіддю «Ленінські принципи партійного керівництва комсомолом» на конференції виступив директор Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інститу-

ту марксизму-ленінізму при ЦК КППС, професор доктор філософських наук лауреат Ленінської премії І. Д. Назаренко. Він детально висвітлив роль партійного керівництва комсомолом і молоддю на всіх етапах соціалістичного й комуністичного будівництва, особливо в сучасних умовах.

Доповідь «Молодь і науково-технічний прогрес» зробив директор Інституту математики АН УРСР академік АН УРСР лауреат Ленінської премії Ю. О. Митропольський, який зупинився на тому, як виконує комсомол і молодь республіки ленінський заповіт оволодівати знаннями, на ролі молодого покоління Радянської країни в нарощуванні темпів науково-технічного прогресу.

З метою широкого і ґрунтовного розгляду проблем під час конференції працювало вісім секцій: «В. І. Ленін про формування наукового світогляду, комуністичної моралі, соціальної активності як засобів класового виховання молоді», «Ленінське вчення про місце комсомолу в системі політичної організації суспільства; роль молоді у класовій боротьбі, суспільному прогресі, комуністичному будівництві», «Науково-технічний прогрес і молодь», «Ленінізм і соціальні проблеми освіти молоді», «В. І. Ленін про єдність і спадкоємність революційних поколінь як важливий фактор суспільного прогресу», «Ленінські принципи партійного керівництва комсомолом і боротьба партії за їх здійснення і розвиток», «Ленінські ідеї пролетарського інтернаціоналізму і сучасний міжнародний молодіжний рух», «Проблеми наукової розробки історії Ленінського комсомолу. Питання про комсомол і молодь в радянській та зарубіжній історіографії».

На секційних засіданнях заслухано вісімнадцять доповідей: кандидата історичних наук доцента Херсонського педінституту Ю. С. Нікольського «Розробка В. І. Леніним програми комуністичного виховання молоді», секретаря Львівського обкому ЛКСМУ Ю. Д. Зайцева «В. І. Ленін про політичну суть ВЛКСМ», професора доктора філософських наук завідуючого кафедрою Київського політехнічного інституту В. І. Войтка «Ленінізм і соціальні

проблеми сучасної науково-технічної революції», викладача Сімферопольського філіалу Севастопольського приладобудівного інституту Б. В. Мазура «До питання про ленінське розуміння технічного прогресу в сільському господарстві», доктора історичних наук, старшого наукового працівника Інституту історії АН УРСР О. А. Макаренка «Діяльність КПРС по вихованню молоді в дусі пролетарського інтернаціоналізму», першого секретаря Кримського обкому ЛКСМУ І. П. Ступицького «В. І. Ленін про значення революційних, бойових і трудових традицій у комуністичному вихованні молоді», старшого викладача кафедри партійного і радянського будівництва ВПШ при ЦК КП України М. О. Снітчука «Втілення ленінських принципів партійного керівництва комсомолом в діяльності партійних організацій України (1966—1970 рр.)», доктора історичних наук, професора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті П. М. Шморгуна «Ленінські ідеї про молодь та проблеми розробки історії юнацького руху на Україні» та ряд інших.

На конференції було заслухано також багато наукових повідомлень і виступів, в яких зазначалося, що ленінські настанови про роль, місце, про класовий характер, політичну суть комуністичних спілок молоді актуально звучать і сьогодні, коли в ідеологічній боротьбі на міжнародній арені між комунізмом і капіталізмом велику роль відіграє саме боротьба за вплив на молодь. Передача їй кращих традицій радянського народу, підкреслювалось на конференції, виховання її на найкращих революційних, бойових і трудових традиціях є одним з першочергових завдань комуністичного будівництва.

Учасники конференції відзначали, що пошавленню і зацікавленню науковців питаннями розробки історії комсомолу сприяли постанови ЦК КПРС «Про 50-річчя

ВЛКСМ та завдання комуністичного виховання молоді», широке відзначення півстолітнього ювілею ВЛКСМ та ЛКСМ України, вихід у світ «Історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України», книги «ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій», а також проведення у минулому році в Одесі науково-теоретичної конференції «Комсомол України — активний помічник партії у справі комуністичного виховання підростаючого покоління».

Значна увага на конференції була приділена питанням наукового підходу до висвітлення різних періодів діяльності комсомолу України, ширшому показу ролі окремих губернських і обласних комсомольських організацій, всебічному висвітленню діяльності вождів комсомолу республіки, вдосконаленню архівної справи. У багатьох виступах і повідомленнях підкреслювалась необхідність поглиблення серйозної розробки питань історії комсомолу.

У роботі конференції взяли участь завідувачий відділом організаційно-партійної роботи ЦК КП України А. А. Уланов, завідувачий відділом пропаганди і агітації ЦК КП України І. З. Орел, завідувачий відділом науки ЦК КП України В. В. Цветков, віце-президент Академії наук УРСР І. К. Білодід, міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Ю. М. Даденков, а також відповідальні працівники апарату ЦК КП України і ЦК комсомолу республіки.

Конференція стала великою подією в діяльності комсомольської організації України. Вона науково обгрунтувала шляхи й методи виховання підростаючого покоління в дусі відданості Комуністичній партії і заповітам вождя, ще раз підкреслила, що промова В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ є бойовою програмою для нашого молодого сучасника.

В. В. Губарець

РОМЕНЬСЬКОМУ МУЗЕЮ — ПІВВІКУ

Ромни — одне з найстаріших міст на Україні. Цей край багатий історичними пам'ятками, які здавна привертати увагу вчених. Ще у 80-х роках XIX ст. під час археологічних розкопок, які велись в околицях Ромен, були виявлені цінні знахідки, які потім збагатили музеї Москви, Петербурга, Києва.

Після відкриття у 1901 р. городища Мопастирине в Ромнах за археологічної науки з'явилася нова назва слов'янських городищ VIII—X ст. — Роменські. Як містофортеця Ромни згадуються в Лаврентіївському літопису під 1096 р. З кінця XVII ст. місто як визначний торговий центр славилось своїми ярмарками, зокре-

ма Іллінським оптовим ярмарком. Довгий час на Роменщині жив і діяв відомий народний меєник XVIII ст. Семен Гаркуша. З Роменщиною пов'язане життя і діяльність декабристів О. І. Якубовича, С. Г. Волконського, Я. Я. Драгоманова та ін. З роменським гуртком народольців підтримували зв'язки Л. Г. Дейч і Я. В. Стефанович, а в роботі гуртка брали участь М. В. Калюжна та ін. В Ромнах жив і учився один з організаторів перших марксистських гуртків на Україні Ю. Д. Мельников. Тут працювала відома українська артистка Г. П. Затиркевич-Карпінська. Місто є батьківщиною видатного радянського фізика академіка А. Ф. Йоффе, командар-

ма І. Ф. Федька, Героїв Радянського Союзу К. С. Гнідаша, Г. М. Прокопенка, М. З. Варчука та ін.

Про історію краю, його минуле й сучасне, побут, культуру й освіту, революційні традиції, природної багатства розповідає експозиція краєзнавчого музею, якому в листопаді цього року минуло 50 років з дня заснування.

В 1919 р. в тяжких умовах громадянської війни група краєзнавців-ентузіастів на чолі з М. М. Семенчиком створила в Ромнах «Товариство охорони пам'яток старовини, культури та мистецтва», яке поставило своїм першорядним завданням організацію краєзнавчого музею.

Музейна комісія, яка була створена, провела велику роботу по збиранню експонатів. Насамперед до фондів музею були передані всі знахідки, що були виявлені під час археологічних розкопок городища і декількох могил на Роменщині. До майбутнього музею надійшли від населення цінні документи років революції і громадянської війни (накази ревкому, листівки, продовольчі картки тощо), речі побуту, зброя, знаряддя праці, старовинний одяг, твори прикладного мистецтва, живопису, скульптури, рукописи тощо.

У листопаді 1920 р. відбулося відкриття музею. З кожним роком його експозиція поповнювалася новими експонатами. В 1924 р. працівники музею під керівництвом М. О. Макаренка провели розкопки «Монастирища» і збагатили експозицію музею новими археологічними знахідками.

З різних сіл люди приносили в музей етнографічні речі, старовинні монети, кераміку, різні випадкові знахідки. Селянин Гречаник з с. Коровинці передав музею знайдені при копанні колодязя посуд полів поховань. Селянин Пилипченко з с. Ярмолінці передав два великі куски бивнів мамонта, які знайшов, коли копав лях. Уже в 1925 р. в експозиції і фондах музею було понад 8 тис. експонатів і кілька тисяч книг.

Нині Роменський краєзнавчий музей має три відділи: природа краю, дореволюційний період і радянський період. Експозиції розміщуються в 14 залах. Працівники музею ведуть значну науково-дослідницьку роботу. Ними досліджені і вивчені такі теми: «Роменщина в далекому минулому», «Семен Гаркуша — народний месник», «Декабристи з нашого краю», «Народовольці на Роменщині», «Діяльність революційних гуртків на Роменщині. Ю. Д. Мельников», «Боротьба за Радянську владу в Роменському повіті», «Роменщина в роки Великої Вітчизняної війни» та ряд інших.

Ведеться експозиційна, збиральницька і масова робота. Наукові працівники музею постійно дбають про збагачення фондів музею. З цією метою організовують експедиції по виявленню і збору експонатів в селах району, час від часу поновлюють експозицію новими експонатами. Музей щоденно відвідують всі, кого цікавить історія рідного краю. За 50 років їх побувало в музеї сотні тисяч.

П. Ю. Ключина

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 225-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ ЗАГИБЕЛІ ОЛЕКСИ ДОВБУША

24 серпня 1970 р. минуло 225 років від дня загибелі легендарного героя Карпат, борця проти кріпосництва Олексі Довбуша. Ця дата була відзначена на сторінках преси і журналів. Львівська студія телебачення і Львівське обласне радіомовлення присвятили цій події окремі передачі.

15 вересня у Львівському центральному державному історичному архіві відбулася наукова конференція, присвячена пам'яті Олексі Довбуша. У роботі конференції взяли участь науковці, письменники, художники, артисти, широке коло громадськості Львова, а також гості з Ужгорода, Чернігова, Ровно, жителі гірських сіл Космача, Печеніжина, Рахова.

Учасники конференції заслухали доповідь доктора історичних наук В. В. Грабовецького «Легендарний герой Олексі Довбуш в оцінці видатних діячів науки і культури України, Росії, Польщі, Чехословаччини». Відомий львівський художник Г. С. Смольський розповів про ви-

ображення образу Олексі Довбуша у живопису, зокрема у творі видатного західноукраїнського художника Олексі Новаківського. Кандидат філологічних наук Г. А. Нудьга зробив доповідь на тему: «Історична постать Олексі Довбуша в народній творчості». Про славного лицаря Олексі Довбуша в музичних творах українських композиторів П. Бажанського, С. Воробкевича, Р. Сімовича, А. Кос-Анатольського, С. Л. Людкевича доповідала доцент Львівської консерваторії ім. М. Лисенка М. Л. Білинська. Завідувач відділом Львівського історичного архіву П. І. Захарчишина ознайомила учасників конференції з основними документами, які зберігаються в архіві та науковій бібліотеці АН УРСР, про життя і антифеодальну боротьбу Олексі Довбуша.

Тепло привітав учасників конференції В. В. Боб'як, житель села Космача, де загинув колись Олексі Довбуш. Він подякував львів'янам за проведення конференції.

ції та просив надати допомогу в організації меморіального музею Олексі Довбуша в селі.

До 225-річчя загибелі Олексі Довбуша на батьківщині героя в с. Печеніжині Коломийського району незабаром буде відкрито меморіальний музей, а також встановлено пам'ятний знак, який на високому мистецькому рівні виконав заслужений діяч мистецтв УРСР В. Н. Борисенко. Учасники конференції оглянули виставку «Олекса Довбуш в документах і матеріалах», а також історичні праці, твори художників, письменників, присвячені народному герою.

Перед учасниками конференції виступили артисти Львівського академічного драматичного театру імені М. Заньковецької — заслужений артист УРСР Б. Антків, арти-

сти Ю. Брилинський та Ф. Стригун, які виконали дві пісні про Довбуша, старовинну баладу «Ой попід гай зелененький ходить Довбуш молоденький», «Гей, браття опришки». Артист Ю. Брилинський прочитав поему Ю. Федьковича «Довбуш», а львівські поети М. Петренко і Б. Стельмах — свої вірші, присвячені Олексі Довбушу.

Директор центрального історичного архіву Н. Ф. Врадій висловила подяку всім присутнім за участь у конференції, яка є віночком шани на незабутню пам'ять легендарного героя і улюбленця народних мас Олексі Довбуша.

В. В. Печеніжинський

ПРО РОБОТУ ЮНИХ СЛІДОПИТІВ КИЇВСЬКОЇ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ № 121

Зарубцювалися рани війни, та ніколи не згасне біль у серцях народних, не померкне пам'ять про тих відомих і ще невідомих героїв, які в роки страшних випробувань, не шкодуючи найдорожчого — власного життя, врятували світ від коричневої чуми.

На честь 25-річчя Перемоги левну роботу по встановленню імен полеглих в боях героїв-земляків провели юні слідопити середньої школи № 121 м. Києва.

Два роки тому на засіданні секції юних слідопитів визначено основне завдання пошукової роботи: ніхто не забутий і ніщо не забуте з героїчної історії народу періоду Вітчизняної війни. Головою шкільної первинної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури обрана вчителька, депутат залізничної райради Л. Х. Руденко.

На допомогу школярам прийшли ветерани Великої Вітчизняної війни і родичі загиблих. Особливо багато в цьому зробили пенсіонери К. П. Левіщенко, Ф. М. Са-

вицький та А. Є. Науменко, сини яких віддали своє життя, захищаючи Батьківщину. Вони зв'язалися з військкоматом, звернулися по допомогу до місцевих старожилів с. Совки Залізничного району м. Києва. Учні, крім відомостей про подвиги героїв і обставини героїчної їх боротьби і смерті, зібрали чимало унікальних фотографій.

В результаті цієї копіткої роботи вдалося встановити 86 імен колишніх мешканців, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Син одного з них А. Д. Сидоренко виготовив фотопортрети воїнів для кімнати-музею бойової слави школи № 121.

Імена героїв навечно вкарбовані на меморіальних дошках, вмонтованих у постамент обеліска, що стоїть на центральній площі селища.

Пізніше учнями виявлено ще 27 полеглих. Імена їх також будуть занесені на меморіальну дошку.

З почуття поваги і великої вдячності до юних слідопитів відносяться жителі с. Совки.

О. Ш.

Додаток

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ З ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

(Закінчення)

- Цицеленок Л. С.** (Дніпродзержинськ) — Боротьба КП України за прискорення науково-технічного прогресу в хімічній промисловості республіки (1966—1970 рр.).
- Хижняк І. І.** (Запоріжжя) — Діяльність КП України по дальшому розвитку електрифікації республіки (1966—1970 рр.).
- Бондаренко Г. П.** (Київ) — Партиїні організації в боротьбі за підвищення продуктивності праці робітників гірничорудної промисловості України (1966—1970 рр.).
- Сарана О. О.** (Горлівка) — Боротьба партиїних організацій України за підвищення якості продукції і росту продуктивності праці (1966—1970 рр.).
- Котенко В. А.** (Київ) — Діяльність Харківської партиїної організації по підвищенню ролі громадських організацій в боротьбі за підвищення продуктивності праці.
- Шевелев В. Н.** (Одеса) — Підвищення рівня ідеологічної роботи сільських партиїних організацій — основна умова розв'язання завдань березневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.).
- Дмитроченко М. Ф.** (Харків) — Діяльність КП України по дальшому організаційно-господарському зміцненню колгоспів і підвищенню колгоспного виробництва (1966—1970 рр.).
- Бушин М. І.** (Київ) — Партиїне керівництво культурним будівництвом на селі (1966—1970 рр.).
- Рудий А. Д.** (Жданов) — Комуністична партія України — організатор підготовки технічної інтелігенції в період завершення соціалістичної реконструкції народного господарства (1933—1937 рр.).
- Кауфман А. М.** (Дніпропетровськ) — Діяльність КП України по підвищенню ролі телебачення по комуністичному вихованню трудящих у роки семирічки.
- Воронкін А. Ф.** (Харків) — Роль преси Донбасу по розвитку трудової активності робітничого класу (1959—1965 рр.).
- Солопов В. Ф.** (Харків) — Роль преси у формуванні комуністичного ставлення до праці у працівників сільськогосподарського машинобудування України (1961—1966 рр.).
- Разжевайкін Г. А.** (Київ) — Партиїно-радянська преса України — вірна зброя Комуністичної партії по інтернаціональному вихованню трудящих (1961—1966 рр.).
- Шевченко Я. І.** (Дніпропетровськ) — Діяльність КП України по воєнно-партиїному вихованню робітничої молоді в умовах розгорнутого будівництва комунізму (1965—1969 рр.).
- Остришко М. М.** (Київ) — Діяльність партиїних організацій України по вихованню молоді на ленінських традиціях в період будівництва комунізму (1959—1970 рр.).
- Замська Н. Б.** (Київ) — Діяльність партиїних організацій Донбасу по інтернаціональному вихованню робітничої молоді (1959—1970 рр.).
- Філімонов М. Ф.** (Миколаїв) — Партиїне керівництво комуністичним вихованням учнівської молоді (1959—1965 рр.).
- Биканова Л. Л.** (Львів) — Ленінський комсомол — активний помічник партії у дальшому розвитку промисловості (1959—1970 рр.).
- Южакова В. П.** (Харків) — Діяльність комсомолу України по трудовому вихованню молоді (1959—1965 рр.).
- Журіна С. О.** (Харків) — Роль первинних комсомольських організацій м. Харкова по комуністичному вихованню робітничої молоді (1961—1966 рр.).
- Черненко Н. С.** (Київ) — Роль первинних комсомольських організацій м. Києва по комуністичному вихованню робітничої молоді (1959—1969 рр.).
- Полякова Д. І.** (Дніпропетровськ) — Діяльність комсомолу України по вихованню робітничої молоді на революційних, бойових і трудових традиціях Радянського народу (1961—1966 рр.).

Карпова В. І. (Дніпропетровськ) — Діяльність парторганізацій України по підвищенню ролі комсомолу у розвитку політичної й трудової активності робітничої молоді важкої промисловості (1959—1965 рр.).

Дідич А. І. (Ровно) — Діяльність парторганізацій західних областей України по підвищенню ролі громадських і адміністративних органів по дальшому зміцненню соціалістичної законності і радянського правопорядку (1959—1966 рр.).

Жаворонок Р. М. (Київ) — Робота партійних організацій по зміцненню місцевих Рад депутатів трудящих і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві (1966—1970 рр.).

Гурарій М. Є. (Одеса) — Партійні організації промислових підприємств України в боротьбі за виконання п'ятирічного плану (1966—1970 рр.).

Пономарь І. І. (Дніпропетровськ) — Діяльність парторганізацій України по вдосконаленню управління виробництвом на підприємствах чорної металургії Придніпров'я (1965—1970 рр.).

Красиловець Н. П. (Київ) — Діяльність КП України по підвищенню культурного рівня сільських трудівників (1959—1965 рр.).

Наумов Б. І. (Мелітополь) — Партійне керівництво діяльністю органів народного контролю в колгоспах і радгоспах УРСР (1961—1969 рр.).

Нестерець М. О. (Київ) — Керівництво партійних організацій діяльністю громадських музеїв по комуністичному вихованню трудящих (1961—1970 рр.).

Бабіч І. Ф. (Дніпропетровськ) — Діяльність партійних організацій України по дальшому розвитку громадського тваринництва в роки восьмої п'ятирічки (1966—1970 рр.).

Лисенко А. К. (Запоріжжя) — Діяльність КП України по підвищенню культурно-технічного рівня трудівників села (1966—1970 рр.).

Снітчук М. А. (Київ) — Керівництво Комуністичної партії України комсомольськими організаціями села в умовах комуністичного будівництва (1966—1970 рр.).

Ольговський Я. С. (Чернігів) — Діяльність партійних організацій України по добору, розстановці і вихованню пропагандистських кадрів (1966—1970 рр.).

Яцул О. І. (Київ) — Керівництво КП України створенням національних кадрів в республіці (1921—1925 рр.).

Стрельцов А. Ю. (Харків) — Газета «Комуніст» — бойовий помічник партійної організації України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію (1926—1929 рр.).

Валуйська Л. І. (Донецьк) — Діяльність КП України по залученню робітничого класу до управління соціалістичним виробництвом (1926—1929 рр.).

Лунчуковська Л. І. (Одеса) — Роль комсомолу по здійсненню колективізації сільського господарства на Україні (1929—1932 рр.).

Яхно О. Ф. (Київ) — Організаторська робота КП(б)У в промисловості республіки (1929—1933 рр.).

Герасимов М. Г. (Донецьк) — Діяльність КП України по вихованню трудящих в дусі патріотизму у пролетарського інтернаціоналізму (1929—1941 рр.).

Гурін О. О. (Київ) — Радянська історіографія про керівну роль Комуністичної партії об'єднаним рухом українського народу за створення Союзу РСР.

Поджіо Д. Г. (Київ) — Фальсифікація діяльності партії по утворенню СРСР у сучасній буржуазній історіографії (1917—1922 р.).

Янкін В. Г. (Донецьк) — Партійне керівництво комсомольсько-молодіжними групами на Україні в роки Великої Вітчизняної війни радянського народу проти німецько-фашистських окупантів (1941—1944 рр.).

Сагалаєв В. І. (Харків) — Роль Комуністичної партії Англії і США в організації інтернаціонального руху народів цих країн за підтримку СРСР у війні проти фашистської Німеччини (1941—1945 рр.).

Сабов В. В. (Ужгород) — Діяльність Закарпатської партійної організації по посиленню політичної роботи на селі в світлі рішень XXIII з'їзду КПРС (1966—1970 рр.).

Стасів В. П. (Львів) — Діяльність парторганізацій України по удосконаленню форм і методів політичної освіти кадрів (1965—1969 рр.).

Собін В. А. (Київ) — Діяльність парторганізацій Донбасу по комуністичному вихованню трудящих (1965—1970 рр.).

Щербань Ю. Г. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі радіо по комуністичному вихованню трудящих (1966—1970 рр.).

Маковійчук І. М. (Київ) — Ленінська тема на сторінках преси радянської України (1965—1970 рр.).

Пересушко М. І. (Запоріжжя) — Роль партійної преси України в організації соціалістичного змагання серед трудівників села (1966—1970 рр.).

Залізко В. О. (Київ) — Преса України — могутня зброя партії по комуністичному вихованню молоді (1966—1970 рр.).

Карпицький П. Є. (Харків) — Комуністична партія України — організатор оборонно-масової роботи в республіці (1966—1970 рр.).

Старостін М. П. (Київ) — Діяльність КП України по воєнно-патріотичному вихованню радянської молоді (1966—1970 рр.).

Літвінов М. А. (Київ) — КПРС — вихователь воїнів у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму (1965—1970 рр.).

Сидоренко А. М. (Київ) — Діяльність партійних організацій по вихованню робітничої молоді (1966—1970 рр.).

Кузнецов О. І. (Київ) — Діяльність місцевих партійних організацій по вихованню молоді на героїчних традиціях партії і радянського народу (1965—1967 рр.).

Полевой Л. П. (Львів) — Діяльність партійних організацій західних областей України по комуністичному вихованню студентської молоді (1966—1970 рр.).

Нем'ята Д. Г. (Одеса) — Комсомол України — активний помічник КПРС по вихованню робітничої молоді в дусі комуністичного ставлення до праці і високого громадського обов'язку (1966—1970 рр.).

Трафяк М. В. (Київ) — Комсомол України — активний помічник партії по комуністичному вихованню сільської молоді (1966—1970 рр.).

Мохор В. С. (Київ) — Історія партійної організації заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна (1903—1970 рр.).

Демиденко Г. Г. (Харків) — В. Д. Бонч-Бруевич (Короткий історико-партійний нарис життя і діяльності (1873—1935 рр.).

Якименко Л. А. (Донецьк) — КП України в боротьбі за дальший розвиток тяжкої промисловості Донбасу в роки п'ятої п'ятирічки (1951—1955 рр.).

Святіщенко Б. І. (Київ) — Діяльність КПРС по зміцненню Радянських Збройних Сил (1954—1969 рр.).

Тілаєв Чарі (Київ) — Партійна, державна і військова діяльність Файзулли Ходжаєва.

Проценко С. В. (Харків) — Роль преси Комуністичної партії Великобританії в боротьбі трудящих за соціальні права (1964—1970 рр.).

Соколовський В. І. (Золочев) — Сільський райком партії — організатор виконання рішень партії по підвищенню сільськогосподарського виробництва (1965—1970 рр.).

Якименко О. І. (Київ) — Діяльність КПРС по вихованню радянських воїнів в дусі патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму (1959—1966 рр.). На матеріалах Приволзького військового округу.

Піскунов О. К. (Кіровоград) — Діяльність партійних організацій України по ідеологічному забезпеченню виконання завдань п'ятирічного плану розвитку народного господарства (1966—1970 рр.).

Глаголь Р. В. (Полтава) — Роль партійних організацій України по формуванню комуністичних відносин у виробничому колективі в період розгорнутого будівництва комунізму.

**АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ,
НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1970 р.**

Статті

Апанович О. М.—Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі	9
Артамонов М. І. (<i>Ленінград</i>)—Загадки скіфської археології	1
Гончарук П. С.—Питання історії в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства	5
Довженок В. П.—Характерні риси феодалізму в Київській Русі	12
Доній М. Р., Горбунова М. І.—До 70-річчя виходу першого номера ленінської «Искры»	12
Калакура Я. С., Марискевич Г. Ф. (<i>Львів</i>)—Партійні організації України на чолі масового руху винахідників і раціоналізаторів у західних областях УРСР (1956—1966 рр.)	7
Клоков В. І., Кучер В. І.—Партизанські краї та зони на тимчасово окупованій ворогом території СРСР у 1941—1944 рр.	7
Коваль М. В.—Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни (1941—1942 рр.)	2
Косолапов В. В.—Методи соціального прогнозування і ретроспекції в історичному дослідженні	9
Мацейко Ю. М.—Боротьба Української РСР в Організації Об'єднаних Націй за перетворення в життя ленінських принципів зовнішньої політики (До 25-річчя ООН)	6
Мельник Л. Г.—Технічний переворот на Україні в ХІХ ст.	12
Пономарьов О. М. (<i>Чернівці</i>)—Про початок мануфактурного періоду на Україні	3
Скаба А. Д.—Про створення багатотомної історії Української РСР	3
Смирнов А. П. (<i>Москва</i>)—Про виникнення національно-визвольних рухів у Росії	10
Сосновчик С. О.—Революційна пропаганда пародників серед робітників України в 70-х—на початку 80-х років ХІХ ст.	9
Шілов В. П. (<i>Ленінград</i>)—Походження кочового скотарства у Східній Європі	7
Шульга І. В.—Допомога міських парторганізацій сільським у їх організаційному зміцненні (1952—1970 рр.)	10

До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна

Бібіков С. М.—Марксистсько-ленінська методологія та археологічна наука	4
Білодід І. К.—Ленінська теорія розвитку соціалістичної національної культури	4
Горбунов В. В. (<i>Москва</i>)—В. І. Ленін про формування радянської інтелігенції	1
Євсєєв І. Ф.—Здійснення ленінського вчення про індустріалізацію в країнах соціалістичної співдружності	1
Клименко В. О.—Втілення в життя ленінських принципів управління соціалістичним виробництвом	2
Лемещук М. М.—В. І. Ленін про Збройні Сили Радянської держави	2
Ленінізм — прапор нашої епохи	4
Нагорна Л. П.—В. І. Ленін про партійність ідеології	4
Петренко В. С.—Торжество ленінських ідей соціалістичної перебудови села	3
Сохань П. С.—Ленінізм і деякі питання інтернаціоналізму	3
Шевченко Ф. П.—Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі ленінського вчення	4
Шлепаков А. М.—Ленінські оцінки ролі міжнародних робітничих міграцій і сучасність	4

До 150-річчя від дня народження Ф. Енгельса

Гуржій І. О., Парасунько О. А.—Ф. Енгельс і революційний рух на Україні	11
Пархомчук С. М.—Деякі питання історії країн Сходу у творах Ф. Енгельса	11
Сарбей В. Г.—Сторінки історії соціальної й національно-визвольної боротьби українського народу в творах Ф. Енгельса	11

Назустріч ХХІV з'їзду КППС і ХХІV з'їзду КП України

Білоусов В. І.—До наукової розробки проблем партійного будівництва	12
--	----

До 25-річчя перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні

Денисенко П. І.— Вклад українського народу в перемогу над фашистською Німеччиною	5
Коваль В. С.— Питання про західний кордон України на конференціях голів урядів СРСР, США і Англії в роки Великої Вітчизняної війни	5
Мойсєєв О. В.— Триумф могутності Радянської соціалістичної держави	5
Салманов Г. І.— Великому подвигу — чверть віку	5
Фогль Гансйохен (НДР) — Творче застосування марксизму-ленінізму — основа успіхів НДР	5

До 25-річчя возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною

Куценко К. О. (Ужгород) — Визволення Закарпатської України Радянською Армією (вересень — жовтень 1944 р.)	6
Русин В. П. (Ужгород) — Розквіт Закарпаття за роки Радянської влади	6

Науково-технічний прогрес та його соціальні наслідки

Курносів Ю. О.— Здійснення інтелігенцією України ленінських ідей науково-технічного прогресу	8
Матійко М. М.— В. І. Ленін про роль науково-технічного прогресу в будівництві комуністичного суспільства	8

Методологія та методика історичних досліджень

Городецький Ю. Н. (Москва) — Питання історіографічного дослідження у працях В. І. Леніна 1917—1923 рр.	2
Деопік Д. В. (Москва), Добров І. М., Кахк Ю. Ю. (Таллін), Ковальченко І. Д. (Москва), Паллі Х. Е. (Таллін), Устинов В. О. (Новосибірськ) — Математичні та машинні методи обробки історичної інформації	7
Кілунов А. Ф.— Партиїність історичного дослідження і критика буржуазного об'єктивізму	1
Пронштейн О. П. (Ростов-на-Дону) — Про роль спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у розкритті інформаційного значення історичних джерел	8
Пушкар'єв Л. М. (Москва) — Про деякі теоретичні проблеми радянського джерелознавства	10
Рудько М. П.— Проблема періодизації історії революційно-демократичного руху в Росії та на Україні у світлі ленінської теоретичної спадщини	2
Сарбей В. Г.— Про принципи наукового дослідницького методу В. І. Леніна	4

Повідомлення

Баран В. Д.— Етнокультурні процеси у межиріччі Дніпра і Вісли в першій половині I тис. н. е. у світлі археологічних досліджень	10
Бугай А. С.— Зміюві вали Київщини	6
Василевський В. І. (Чита) — До історії Далекосхідної Республіки	11
Вітрук Л. Д.— Ленінські принципи рівноправності жінок Радянської країни — в дії	3
Гамрецький Ю. М.— Ради України в період наступу контрреволюції (липень — серпень 1917 р.)	3
Головченко В. І.— Більшовицька преса в боротьбі за здійснення ленінської тактики в роки першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.)	6
Голуб В. Й.— Роль БКП у зміцненні союзу робітничого класу та селянства в період будівництва соціалізму	8
Гриченко І. А. (Чернівці) — Відходництво з Буковини в Бессарабію та на Україну в XIX ст.	3
Дяченко М. Т. (Харків) — Етапи заселення Слобідської України в XVII — першій половині XVIII ст.	8
Дьяков В. А. (Москва) — Про заворушення вихованців Полтавського кадетського корпусу (1856—1865 рр.)	1
Емескузян В. С. (Красноярськ) — Революційна діяльність М. О. Скрипника в Сибіру	10
Єлісаветський С. Я.— Іммігранти в французькому русі Опору	9
Зуц В. Л.— Державний лад Ольвії в VI—I ст. до н. е.	9
Іваненко О. Є. (Дрогобич) — До питання про склад керівних кадрів більшовицьких організацій України (жовтень 1917 — квітень 1918 рр.)	11
Ісаєвич Я. Д. (Львів) — Невідома пам'ятка української історіографії другої половини XVII ст.	2
Калениченко П. М.— Революційна боротьба сільськогосподарських робітників Польщі (листопад 1918 — жовтень 1919 рр.)	10

- Калениченко П. М.—Революційні виступи у Війську польському (листопад 1918 р.—жовтень 1919 р.) 12
- Кізченко В. І., Панібудьласка В. Ф., Шевченко Л. А.—З історії українсько-туркменських зв'язків 9
- Ковальський М. П. (*Дніпропетровськ*), Уваротов С. І. (*Львів*)—Формування та склад робітничих колективів Львівсько-Волинського вугільного басейну 2
- Колішер Т. М.—До питання про діяльність агентів «Искры» на Україні 3
- Костельник Володимир (*Югославія*)—Югославські руснаки-українці в боротьбі проти фашизму та в народній революції Югославії (1941—1945 рр.) 11
- Косухін М. Д. (*Москва*)—Танзанія на шляху соціальних перетворень 3
- Кулемін М. М.—Військова організація Харківського комітету РСДРП(б) 6
- Лихолат А. В., Склярєнко Є. М.—Шляхом політичного банкрутства 8
- Лихолоб В. Г.—Ленінські ідеї соціалістичного планування і втілення їх у життя в перші роки Радянської влади на Україні 6
- Локтіонов І. І. (*Ленінград*)—Військові моряки дніпровці та дунайці в боях за Україну в 1941 р. 5
- Лутченко О. І. (*Москва*)—Діяльність КППС у підготовці інженерно-технічних кадрів у роки соціалістичної індустріалізації 12
- Лялька Я. С. (*Львів*)—Допомога трудящих Західної України республіканській Іспанії (1936—1938 рр.) 10
- Максименко М. М. (*Сімферополь*)—Кримське село в післявоєнні роки (1945—1950 рр.) 8
- Матвієнко І. А., Котелевський П. М.—Діяльність парторганізацій України по зміцненню єдності народу й армії в 1933—1941 рр. 9
- Міщенко Г. П., Мінгазутдінов А. Ф.—Комуністична партія в боротьбі за зміцнення єдності фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни (на матеріалах українських фронтів) 11
- Нафігов Р. І. (*Казань*)—Формування марксистських поглядів В. І. Ульянова-Леніна 4
- Олексюк М. М. (*Львів*)—Прогресивна преса Західної України про В. І. Леніна 4
- Петрунін І. Є.—З історії боротьби Компартії України за реалізацію ленінського декрету про ліквідацію неписьменності 1
- Пиха Д. Д.—КП України—організатор всенародного піклування про зміцнення Червоної Армії (1921—1941 рр.) 2
- Погрібний А. Г.—До питання про суспільно-політичні погляди Б. Грінченка 6
- Склярєнко Є. М.—Питання боротьби українського народу за владу Рад на засіданнях Раднаркому під головуванням В. І. Леніна (листопад 1917—лютий 1918 рр.) 6
- Стецюк К. І.—Київ—центр освіти і науки на Україні в XVII ст. 11
- Терещенко Ю. І.—Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р. 11
- Ткач Н. І.—Трудові подвиги новаторів сільськогосподарського виробництва (1933—1937 рр.) 6
- Хідекелі А. В.—З історії партійної та радянської преси України в період утворення СРСР 8
- Челак М. А. (*Харків*)—Антиклерикалізм і атеїзм селянства України на початку ХХ ст. 12
- Черненко І. С.—Соціально-економічні корені ревізіонізму на сучасному етапі 10
- Шкварець В. П. (*Тернопіль*), Лановик Б. Д. (*Тернопіль*)—Про формування робітничих кадрів у цукровій промисловості західних областей УРСР 9

До 30-річчя воз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною

- Кобиланський С. Д. (*Львів*)—Становище селянства Північної Буковини напередодні визволення краю від окупації 7
- Комарницький С. І. (*Чернівці*)—Вклад трудящих Радянської Буковини у перемогу над фашистською Німеччиною 7
- Косташ В. М. (*Чернівці*)—Участь молоді Чернівецької області у соціалістичних перетвореннях на селі (1944—1958 рр.) 7
- Фостій І. П. (*Чернівці*)—Газета «Буковинська правда» 7

З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів

- Знаменська М. В.—Взаємні відвідування колективів трудящих УРСР і зарубіжних соціалістичних країн (1956—1969 рр.) 7
- Куян М. В. (*Кривий Ріг*)—Діяльність Всеслов'янського Комітету по згуртуванню антифашистських сил (1941—1945 рр.) 7
- Лещенко Л. О.—Солідарність трудящих Індії з радянським народом у 1941—1945 рр. 7

Інтернаціональні зв'язки та дружба народів у період Великої Вітчизняної війни

- Жученко І. Я.—Бойова взаємодія радянських і чехословацьких воїнів і партизанів 5
 Захаров І. З. (*Ленінград*) — Допомога братніх республік у відбудові народного господарства України 5
 Репринцев Ф. С. (*Дніпропетровськ*) — Інтернаціональна співдружність українського та угорського народів 5

З життя українців за кордоном

- Борис В. О. (*Львів*) — З історії української трудової еміграції з Галичини в Бразилію в 90-х роках XIX ст. 8

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Драчук В. С.—Про вивчення «загадкових знаків» Південної України у вітчизняній та зарубіжній історичній літературі 1
 Котляр М. Ф.—Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошовий обіг України XVII ст. 1

Соратники В. І. Леніна на Україні

- Бабко Ю. В., Соловйова А. А.—М. О. Скрипник 3
 Булікіна В. П. — Д. З. Мануїльський 4
 Кольяк Т. М. — В. Я. Чубар 1
 Нагорна Л. П.—Г. І. Петровський 2

Замітки

- Александров А. І. (*Челябінськ*) — Український полк імені В. І. Леніна 3
 Буряк В. І. (*Харків*) — Шефська допомога робітничого класу селянству України (1926—1929 рр.) 10
 Василевський І. І. (*Одеса*) — Роль КП(б)У в розвитку колгоспів у період другої п'ятирічки 1
 Габелко Є. І. (*Воронеж*) — Комісар О. П. Радченко 11
 Гайбонюк В. Д. (*Ровно*) — Діяльність комсомольців і молоді Ровенщини на початку Великої Вітчизняної війни 9
 Гнедишева Н. І. (*Харків*) — Робітниця на новобудовах України (1928—1932 рр.) 10
 Голіченко В. Д. (*Житомир*) — М. Я. Лаціс на Україні 12
 Горбик В. О. — Політика консерваторів і проблеми англійської економіки в 50-ті роки XX ст. 3
 Губенко Г. Н. (*Сімферополь*) — До питання про класове розшарування селянства Криму наприкінці XIX—на початку XX ст. 11
 Джаошвілі В. Ш. (*Тбілісі*) — Розселення українців на території Грузинської РСР 1
 Дригалкін В. І.—До біографії князя Ярослава Мудрого 2
 Забарко Б. М.—Солідарність міжнародного пролетаріату з японськими трудящими в 1923 р. 10
 Касьян В. І. (*Ровно*) — Участь профспілок України в пропаганді передового досвіду в промисловості (1951—1955 рр.) 11
 Каткова З. Д. (*Миколаїв*), Мельник М. Ф. (*Миколаїв*) — Зв'язки В. І. Леніна з Миколаївською партійною організацією 12
 Ключенко Д. М. (*Кіровоград*) — Діяльність партійного підпілля і партизанських формувань на Кіровоградщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.) 11
 Колішер Т. М., Слюдікова Т. Б.—Друкарня «Искры» в Умані 7
 Комаренко Н. В. — Радянський історик М. Є. Редін 2
 Комарницький С. І. (*Чернівці*) — В. І. Чапаєв на Буковині 2
 Кондарцький А. А. — До участі молоді України в громадському житті (1959—1965 рр.) 3
 Кук В. С. — Харківські школи — Колегія та Додаткові класи 7
 Кучінко М. М. (*Львів*) — Літописні міста Посання за археологічними даними 12
 Лисенко В. Г.—Трудящі України — міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій 1
 Макар Ю. І. (*Червоноград*) — З історії Варшавського повстання 1944 р. 6
 Маланчук В. Ю.—Польські комуністи у Львові (1939—1941 рр.) 8
 Марков А. П. (*Кременчук Полтавської області*) — Г. С. Сковорода і Захід 8
 Машотас В. В. (*Львів*) — Грабіжницька економічна політика гітлерівських окупантів у Галичині в 1941—1944 рр. 1
 Номеровський П. Я.—Сторінка боротьби молоді капіталістичних країн за соціальний прогрес 2
 Пориваєв П. Л. (*Уфа*) — Про діяльність українських революціонерів на Уралі 11

Пучко О. А.— До питання про підготовку на Україні кваліфікованих кадрів верстатобудівників у роки довоєнних п'ятирічок	5
Рибаків М. О.— Так організували «гостинну зустріч» цареві	9
Савичев М. П.— Селянське питання в програмних документах і поглядах членів Товариства об'єднаних слов'ян	5
Світличний В. І. (<i>Одеса</i>)— Роль командних кадрів у вихованні моряків закордонного плавання (1959—1965 рр.)	10
Семків О. І. (<i>Львів</i>)— Про керівництво партійними організаціями України допомогою міста селу (1959—1965 рр.)	7
Сергієнко Г. Я.— Пропаганда ідей декабристів серед харківських студентів (1826—1827 рр.)	8
Сигал В. М. (<i>Сімферополь</i>)— З історії проникнення іноземного капіталу в електропромисловість Півдня України	10
Сидоренко О. Ф.— Про стан вивчення української метрології	5
Скопєць М. С.— Партійне керівництво добром і підготовкою кадрів радянських працівників УРСР в 1943—1945 рр.	2
Скрипник Т. О. (<i>Харків</i>)— До історії радянської преси (1918—1920 рр.)	7
Скрипниченко І. І. (<i>Ворошиловград</i>)— З історії боротьби донецьких більшовиків за владу Рад у 1917 р.	5
Суркіс Л. Д. (<i>Одеса</i>)— Другий з'їзд Румчероду	9
Трещенко Ю. І.— Муніципальний орган ЦК РСДРП(б)	3
Удод О. П.— Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)	6
Фрицький О. Ф., Шабуніна В. С.— З історії діяльності ВУЦВК по поліпшенню роботи радянського державного апарату (березень 1921 — січень 1922 рр.)	11
Хазанов А. М. (<i>Москва</i>)— З соціальної історії Скіфії	9
Хакімова Угіл (<i>Самарканд</i>)— Становище трудящих Болгарії та їх боротьба за свої права (1929—1933 рр.)	6
Хоменко В. Н. (<i>Полтава</i>)— Критика буржуазних та опортуністичних концепцій національного й інтернаціонального	2
Хоменко І. Л. (<i>Ужгород</i>)— Ленінські дні на Закарпатті (1924—1938 рр.)	4
Шапошнікова Н. М.— Масово-оборонна робота серед молоді республіки в 1937—1941 рр.	8
Шевченко О. О.— Антикомунізм у зовнішній політиці США на Арабському Сході (1961—1968 рр.)	10
Якубов Шукірілла (<i>Ташкент</i>)— Співробітництво України й Узбекистану в галузі науки та освіти	12
Ярошенко А. Д.— Маловідома сторінка біографії Ілліча	4

Повертаючись до надрукованого

Болясний І. Л. (<i>Житомир</i>)— Проблема влади в теорії становлення класових суспільств	2
Бондаренко І. М.— До питання про розвиток В. І. Леніним вчення про союз робітничого класу і селянства	4
Калюжко Н. І. (<i>Одеса</i>)— Формування класової ідеології пролетаріату Росії в другій половині XIX ст.	5
Криволапов М. Г. (<i>Суми</i>)— Ще раз про Червоні галлицькі частини	7
Сидоренко В. О.— Про історичні пам'ятки середньовічного Криму	9
Стрельський Г. В.— Ще раз про «Косий капонір» і його в'язнів	6
Юсупов М. Д. (<i>Дрогобич</i>)— До питання про нелегальну більшовицьку пресу на Україні (липень 1914 — лютий 1917 рр.)	10

Висновки з наукових досліджень

Будьонна Л. Г. (<i>Вінниця</i>)— Участь комсомольців Житомирщини та Поділля в партизанській боротьбі (червень 1941 — листопад 1942 рр.)	7
Желіцькі Б. Й. (<i>Москва</i>)— Становище угорського пролетаріату та його боротьба за створення партії в 70-х—80-х роках XIX ст.	9
Казанович Н. М. (<i>Краматорськ</i>)— Діяльність Комуністичної партії України по підготовці індустріальних кадрів робітничого класу в роки другої п'ятирічки	9
Касьян В. І.— Заходи парторганізацій України по піднесенню ролі профспілок у роки п'ятої п'ятирічки	1
Коновалов І. А. (<i>Харків</i>)— Діяльність комуністів Харківщини по впровадженню науки і передового досвіду в сільськогосподарське виробництво (1959—1965 рр.)	1
Корнілова В. О. (<i>Харків</i>)— Преса Комуністичної партії Великобританії в боротьбі за мир у 1956—1967 рр.	11
Крижанівський О. П.— Селянський рух у Волинській губернії після інвентарної реформи 1847—1848 рр.	3

Левченко В. Д. (с. Мізаківські хутори Вінницької області) — Зміни в складі робітників цукрової промисловості України в роки семирічки	5
Михайлов В. Є. — З історії боротьби проти опортунізму між XIV і XVI з'їздами партії	4
Мірзаєв Асат (Самарканд) — Революційна боротьба робітничого класу Болгарії під керівництвом БРСДП (т. с.) в роки першої світової війни	5
Овсяницький А. О. — Діяльність парторганізації України по добору, розстановці і вихованню колгоспних кадрів у роки третьої п'ятирічки	2
Остапущенко О. Т. — Діяльність комуністів Донеччини по прискоренню науково-технічного прогресу в будівництві (1959—1965 рр.)	11
Павлик І. С. (Горлівка) — Розвиток міста Горлівки в 1951—1968 рр.	10
Панчук Л. О. — Преса України в боротьбі за зміцнення воєнного і господарського союзу радянських республік (1919—1921 рр.)	12
Петухов Г. Є. (Одеса) — Про діяльність революційних військових трибуналів у 1918—1920 рр.	8
Пучко О. А. — Розвиток соцзмагання у верстатобудівній промисловості України в роки довоєнних п'ятирічок	12
Спиленко П. С. (Полтава) — Роль В. І. Леніна у відбудові Донбасу в 1922 р.	6
Стрельченко Ф. Й. (Біла Церква) — Діяльність КП(б)У в галузі державного будівництва у відбудовний період	7
Таран Л. В. (Ужгород) — Деякі питання французької буржуазної історіографії і творчий шлях П'єра Ренувена	2
Тихомиров Б. О. — Про боротьбу В. І. Леніна з опортунізмом у питаннях господарського і державного будівництва (1920—1923 рр.)	4
Ткачук А. В. — Діяльність Комуністичної партії України по ідейно-політичному вихованню робітничого класу західних областей УРСР (1944—1950 рр.)	10
Фомічова З. К. — Оборонно-масова робота серед молоді напередодні Великої Вітчизняної війни	6

На допомогу викладачу історії

Альперович М. П. (Харків) — Використання плакатів на уроках історії з теми «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу»	6
Благінін М. Т. (Ніжин) — Прищеплення учням поваги до праці у процесі викладання суспільствознавства	7
Журавльов С. К. — Деякі питання ідейно-патріотичного виховання студентів у процесі викладання історії КІРС	1
Іванченко А. В. (Івано-Франківськ) — З досвіду викладання суспільствознавства у школі	5
Кінкулькін А. Т. (Москва) — Ленінська тема в шкільному викладанні історії	4
Підлуцький Г. І. — З досвіду комуністичного виховання учнів напередодні великого ювілею	3
Проценко Л. М. (Миколаїв) — Використання праць В. І. Леніна під час викладання новітньої історії	8
Рабинович Я. Й. (Калуш Івано-Франківської області) — Використання навчального кіно при вивченні теми «Підготовка і перемога Великого Жовтня»	11
Сіментов Ю. Я. (Чернігів), Чуприна М. С. (Чернігів) — З досвіду роботи шкільних кабінетів історії та суспільствознавства	12
Трубишкова Л. С. (Макіївка) — Вивчення творів В. І. Леніна на факультативних заняттях	10
Цвікальська Г. О. — Телебачення на уроках історії та суспільствознавства	9
Чемер В. В. (с. Глеваха Васильківського району Київської області) — Майданчик з історії в сільській школі	2

Охорона і використання пам'яток історії та культури

Висоцький С. О. — До реконструкції Золотих воріт у Києві	5
Колесник Є. О. — Кременецька книжкова колекція	6
Петренко М. З. — Пам'ятки мистецтва як джерело української геральдики	10
Чудновська І. М. — Косий капонір	8
Шевчук О. М. — Збереження скарбів історії — справа всієї громадськості	8
Щепинський А. О. (Сімферополь) — Кримська охоронно-археологічна експедиція	1

Документальні розповіді

Ратушний Ф. Я. (Дніпропетровськ) — Катеринослав Кільченський	3
Свікке Я. М. (Москва), Солом'яний В. С. (Москва), Недорубов К. П. (Москва), Копитіна-Полуян Є. Б. (Москва) — Маршрутами героїв полка імені Леніна	8

- Фірстенко В. О., Чернишов Д. М.— Герої-прикордонники в перших боях
Великої Вітчизняної війни 6, 7
Членов А. М. (*Москва*) — Древянське походження князя Володимира 9, 10, 11

Документи та матеріали

- Гісцова Л. З., Котляр М. Ф.— Фальшивомонетники в Полтавському полку
на початку XVIII ст. 9
Грицькевич А. П. (*Мінськ*) — Універсал Богдана Хмельницького місту
Слуцьку (1656 р.) 12
Романченко І. С. (*Львів*) — Маловідомий виступ А. В. Луначарського
про Т. Г. Шевченка 3

Спогади

- Лінкевич Є. М.— З історії діяльності підпільної групи І. Д. Кудрі 2
Неволін О. С.— Сторінки з історії Азовської військової флотилії 11
Петровський П. В. (*Москва*) — На II з'їзді КП(б)У 1
Стрепко Т. І. (*Львів*) — Ленінська іскра в Besкидах 8

Наш календар

- Абаліхін Б. С. (*Волгоград*) — М. І. Кутузов і Україна (До 225-річчя від дня
народження полководця) 9
Абаліхін Б. С. (*Волгоград*) — До 180-річчя перемоги російських військ під
Ізмаїлом 12
Абсаттаров Р. (*Алма-Ата*) — Розвиток культурного співробітництва Казах-
стану та України (До 50-річчя Казахської РСР) 8
А. К. Т. — До 50-річчя Косівського повстання 4
Арсенич П. І. (*Івано-Франківськ*), Козовик І. Я. (*Івано-Франківськ*) —
І. Л. Сандуляк (До 125-річчя від дня народження) 12
Березовчук М. Д. (*Умань*) — В. І. Ленін і незаможні селяни України (До
50-річчя створення комнезамів) 5
Божук Г. В. (*Ужгород*) — З історії утворення Ужгородського державного
університету 10
Булкіна В. П. — До 100-річчя від дня народження І. І. Скворцова-Степанова 3
В. Б. — Дослідник давньої історії слов'ян (До 70-річчя М. Ю. Смішка) 11
Вітрук Л. Д., Тимченко Ж. П. — З історії жінвідділів України (До 50-річчя
створення) 1
Вітрук Л. Д. — До 25-річчя Міжнародної демократичної федерації жінок 12
Гамрецький Ю. М. — 70-річчя М. І. Супруненка 2
Горбик В. О., Корнілова В. О. (*Харків*) — Півстолітній ювілей Компартії
Великобританії 7
Горбунова М. І. — Серафима Іллівна Гопнер (До 90-річчя від дня народження) 4
Грабовецький В. В. (*Львів*) — Перекази слів Олексі Довбуша (До
225-річчя від дня народження народного героя) 8
Гутянський С. К. — Народна шана діячу української радянської культури (До
90-річчя від дня народження Я. П. Ряппо) 4
Давидов М. Й. (*Херсон*) — Активний будівник Радянської держави (До
100-річчя від дня народження О. Д. Цюрупи) 9
Дзира Я. І. — Першовідкривач українських старожитностей, будівничий київ-
ської філологічної школи (До 100-річчя від дня народження академіка
В. М. Перетца) 1
Дмитров М. П. — Безсмертний ленінський заповіт (До 50-річчя промови
В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу) 10
Дробчак Г. Ю. (*Вінниця*) — Борець ленінської гвардії (До 90-річчя від дня на-
родження М. Г. Козицького) 1
Задорожний В. Є. (*Ужгород*) — Почесний член Російської Академії наук
(До 200-річчя від дня народження І. С. Орлая) 6
Злупко С. М. (*Львів*) — До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського 7
Іванова Р. П. — О. І. Герцен і М. П. Драгоманов (До 100-річчя від дня смерті
О. І. Герцена) 1
Йоффе С. Н. (*Чернігів*) — Учителька-революціонерка з Чернігівщини (До
100-річчя від дня народження М. Ф. Ветрової) 2
Киценко М. П. (*Запоріжжя*) — Місто трудової слави (До 200-річчя м. За-
поріжжя) 10
Коваленко О. М. — До 100-річчя утворення Товариства пересувних худож-
ніх виставок 11
Кокош В. А. (*Ізмаїл*) — Перший інститут на українських придунайських землях
(До 30-річчя Ізмаїльського педінституту) 9
Колосов Ю. Г. — 80-річчя від дня народження Г. А. Бонч-Осмоловського 6
Кугот А. А. — До 50-річчя ленінського декрету про Головополітосвіту 11

Кудрицький А. В.— Один з найчудовіших і мужніх солдатів (До 50-річчя від дня народження Героя Радянського Союзу та Французького руху Опору В. Порика)	2
Лапін В. В.— Засновник вітчизняної школи античної археології (До 100-річчя від дня народження Б. В. Фармаковського)	5
Лапін В. В.— До 150-річчя від дня народження археолога І. Є. Забеліна	8
Лаптіп П. Ф. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — І. В. Лучицький про общину на Україні (До 125-річчя від дня народження)	6
Лещенко Л. О.— 20 років по шляху незалежності (До 20-річчя республіки Індії)	1
Лисенко О. С.— До 50-річчя розгрому військ буржуазно-поміщицької Польщі на Україні в 1920 р.	6
Лисенко В. Г.— Розвиток наукового співробітництва України та Молдавії в 1959—1969 рр. (До 30-річчя утворення Молдавської РСР)	8
М. Б.— Сторінка з історії культурних зв'язків на Русі (До 750-річчя від дня народження Олександра Невського)	8
Мишко Д. І.— Селянська війна під керівництвом Степана Разіна (До 300-річчя від дня початку)	4
Мойсеєнко О. З.— До 300-річчя повстання на Слобідській Україні	9
Павелко В. У.— Видатний діяч чехословацького і міжнародного комуністичного руху (До 90-річчя від дня народження Б. Шмерала)	10
Палій Е. О.— Перший голова Укоопспілки (До 100-річчя від дня народження І. А. Саммера)	8
Панібудьласка В. Ф.— Під ленінським прапором дружби народів (До 50-річчя встановлення Радянської влади в Азербайджані)	4
Пашко Я. Ю.— Героїчна сторінка в історії нашої Вітчизни	11
Петухов М. Я.— 75 років від дня заснування Єнакіївського металургійного заводу	12
Петров В. П. (<i>Сімферополь</i>) — Боротьба за зміщення Радянської влади в Криму в 1920—1921 рр.	11
Писаренко Е. Ю. (<i>Москва</i>) — Вчений — Герой Праці (До 110-річчя від дня народження В. І. Гошкевича)	4
Полек В. Т. (<i>Івано-Франківськ</i>) — До 110-річчя від дня народження Северина Даниловича	10
Рибаков М. О.— 100-річчя Південно-Західної залізниці	6
Рудько М. П.— Видатний український революціонер-демократ і вчений (До 120-річчя від дня народження С. А. Подолінського)	7
Савичев М. П.— Борці проти кріпосництва та жорстокої солдатчини (До 150-річчя повстання Семенівського полку)	10
Серіков М. М. (<i>Торез</i>) — Трудящі вшановують пам'ять видатного революціонера (До 70-річчя від дня народження Моріса Тореза)	4
Скакун О. Ф. (<i>Харків</i>) — М. О. Максимейко — історик (До 100-річчя від дня народження)	7
Сьома В. П. (<i>Івано-Франківськ</i>) — До 50-річчя проголошення Бойківської Радянської Республіки	9
Твердохліб В. Ю. (<i>Коломия</i>) — До 40-річчя масових революційних виступів трудящих Західної України	12
Ткачук А. Г. (<i>Тернопіль</i>) — До 50-річчя Галицької Соціалістичної Радянської Республіки	8
Халус П. І. (<i>Мукачеве</i>) — До 25-річчя визволення Угорщини від фашистських загарбників	3
Цвейбель Д. С. (<i>Донецьк</i>) — Микола Омелянович Макаренко (До 40-річчя відкриття Маріупольського могильника)	8
Цвілюк С. А. (<i>Одеса</i>), Гуляк А. І. (<i>Одеса</i>) — Діяльність французьких комуністів на Україні в 1919 р. (До 50-річчя компартії Франції)	12
Черніков І. Ф.— 50 років радянсько-турецьких відносин	6
Черніков І. Ф.— Історична Декларація (До 10-річчя прийняття Генеральною Асамблеєю ООН Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам)	12
Шовкопляс Г. М.— В. В. Хвойка (До 120-річчя від дня народження)	5
Шовкопляс І. Г.— До 75-річчя від дня народження Ф. А. Козубовського	8
Щусь О. П.— Революцією мобілізований (До 90-річчя від дня народження М. І. Подвійського)	2
Юрченко А. В.— Героїчна сторінка боротьби проти царизму	11
Ярошенко А. Д.— До 50-річчя II конгресу Комінтерну	7
Ярошенко М. М. (<i>Ніжин</i>) — Розвиток історичної науки в Ніжинському педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя (До 150-річчя вузу)	9
Ярошенко А. Д.— До 75-річчя від дня народження Х. М. Приступи	11
Ярошенко А. Д.— До 75-річчя петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»	12

До 70-річчя ленінської «Искры»

Абрамов А. П. (Суми) — «Искра» і студентський рух на Україні напередодні першої російської революції	12
Дудко І. П. (Чернігів) — Чернігівщина на сторінках «Искры»	12
Маленко Є. Ю. (Харків) — 3 історії поширення ленінських праць на Сумщині (1900 — лютий 1917 рр.)	12

До 375-річчя від дня народження Б. Хмельницького

Савичев М. П. — Орден Богдана Хмельницького	12
Шевченко Ф. П. — Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького	12

Огляд джерел та літератури

Аппатов С. Й. (Одеса), Петряев К. Д. (Одеса) — В'єтнамська проблема в сучасній американській буржуазній історіографії	8
Бабко Ю. В. — Деякі питання розробки історії ЛКСМУ	2
Безпалко Є. Я., Побережний Є. С. — Книжкаво ленініана	10
Гамрецький Ю. М. — Про буржуазно-націоналістичні перекручення деяких питань історії Великого Жовтня	11
Гулевич В. Н. — Викриття прогресивними істориками та публіцистами ФРН милітаризму та реваншизму (1955—1969 рр.)	6
Калениченко П. М. — висвітлення радянською та польською історіографією теми «В. І. Ленін і польський робітничий рух»	3
Кирпичников А. М. (Ленінград) — Вивчення давньоруської зброї	10
Корогод Б. Л. (Суми) — До історіографії діяльності Комуністичної партії України по зміцненню союзу робітників і селян в 1927—1937 рр.	2
Кундуба Д. І. — висвітлення радянсько-американських відносин 1933—1939 рр. в буржуазній історіографії США	7
Мусієнко В. В. — Кількісний склад більшовицьких організацій України в 1917 р. та його відображення в історико-партійній літературі	9
Наливайко Д. С. (Ніжин) — Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр.	1
Сас І. Х., Туваєв В. І. — Огляд «Наукових праць з історії КПРС»	5
Хорощайлов М. Ф. (Донецьк) — Деякі проблеми відбудови Донбасу в радянській історіографії (Велика Вітчизняна війна та післявоєнний період)	3
Шморгун П. М. — Ленін і більшовицькі організації України в радянській історіографії	4

Критика та бібліографія

Антонюк С. М. — Норберт Коломейчик, Броніслав Сиздек. Польща в 1944—1949 роках. Нарис політичної історії	6
Березовчук М. Д. — В. С. Петренко. Село на шляхах піднесення	12
Борисковський П. Й. (Ленінград) — Й. Г. Пидопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине	11
Боровой С. Я. (Одеса) — Ж. А. Ананян. Армянская колония Григориополь	8
Бугай М. Ф. (Москва) — Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов	11
Буцько М. О., Томек В. Й. — М. В. Коваль. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.)	11
Ванєєв Г. І. (Севастополь) — Н. Негрбов. Легендарный Севастополь	1
Ганжа І. Х. — Орденна Леніна колгосп імені Леніна	5
Гельфман О. А. (Одеса) — Первый Интернационал в исторической науке	10
Горак В. В., Остафійчук В. Ф. — В. І. Полурез. Комуністична партія України — організатор трудової активності робітничого класу	11
Горобець Г. Т., Супрун Д. М. — Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. Том третій	5
Гранчак І. М. (Ужгород), Халус П. І. (Ужгород) — Ю. М. Лавриненко. Украинская ССР в советско-венгерских экономических отношениях	10
Григорян В. Р. (Єреван), Ісаєвич Я. Д. (Львів) — Украинско-армянские связи в XVII веке. Сборник документов	6
Гузик М. М., Сахарчук І. М., Рудик П. А. — Комуністами оновлена земля	3
Гулевич В. Н. — До політики німецького імперіалізму щодо України	3
Гуржій І. О. — І. К. Рибалка, В. І. Ленін і Україна; І. І. Коломійченко, П. М. Шморгун, В. І. Ленін і Україна	4
Гуржій І. О., Гудзенко П. П. — Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні	7
Дзюбко І. С., Лопаєва Д. Т. — Ф. Горовський. Соціально-політичні основи розквіту та зближення соціалістичних націй в СРСР	2

Ємельяненко Г. Г. — В. І. Ленін про Україну, ч. I (1893—1917); ч. II (1917—1922)	7
Зайцев В. М. — Г. Г. Зибіна. Шлях Іраку до незалежності	2
Кирпичников А. М. (<i>Ленінград</i>) — Е. В. Черненко. Скифський доспех	3
Ковбасюк С. М. (<i>Одеса</i>) — П. І. Гарчев. Червона гвардія України в Жовтневій революції	9
Комаренко Н. В., Котляр М. Ф. — Ганебна фальсифікація російсько-українських історичних зв'язків	5
Кондуфор Ю. Ю. — Шляхом, осяяним Ленінім	4
Котов В. Н. — В. И. Ленин и историческая наука	1
Котов В. Н., Марченко М. І., Шарафутдінов Б. А. — Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії	4
Кравець М. М. (<i>Львів</i>) — А. Д. Ярошенко. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях	4
Кравець М. М. (<i>Львів</i>) — Єжи Данилевич. Революційний рух на Люблінщині в 1918—1923 рр.	11
Куш О. П. (<i>Львів</i>), Сороковська С. В. — В. Машотас. Комуністична партія Західної України. Бібліографічний покажчик матеріалів і публікацій за 1919—1967 рр.	8
Лапін В. В. — Г. М. Фомин. Социалистический гуманизм и основные закономерности его развития	3
Лещенко М. Н. — В. Н. Котов. В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки	2
Лещенко Л. О. — Петро Кравчук. Важкі роки	12
Лісевич І. Т. — Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.)	5
Маркіна В. О., Чиколіні Л. С. — С. Д. Сказкин. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века	9
Мацкевич В. Г. (<i>Мінськ</i>) — Анджей Сліш. Польська преса в Росії у період війни та революції (1915—1919 рр.)	3
Мишко Д. І. — М. Я. Гринблат. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории	1
Мотренко В. Г. (<i>Ворошиловград</i>) — Ю. П. Лавров. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895—1904)	9
Мултих Г. М., Кожукало І. П. — Киевский Краснознаменный	5
Мусієнко В. В., Гамрецький Ю. М. — А. И. Смолницук. Большевики Украины в борьбе за Советы (март 1917 — январь 1918 г.)	7
Окладников О. П. (<i>Новосибірськ</i>), Гарашанін М. В. (<i>Югославія</i>) — В. Н. Даниленко. Неолит Украины	6
Олійник Л. В. — П. Г. Смішко. Боротьба трудящих українських Придунайських земель за воз'єднання з УРСР (1917—1940 рр.)	1
Петренко В. С. — М. М. Лисенко. Методика викладання історії Української РСР. Частина I	9
Подлесний М. П. (<i>Харків</i>), Сідельников С. І. (<i>Харків</i>), Чернявський Г. П. (<i>Харків</i>) — Інтернаціональна сила ленінських ідей	9
Рубач М. А., Ремезовський П. Д. — О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України	10
Романцов В. О. Рабочий класс СССР (1951—1965 гг.)	8
Ростикус Р. П. (<i>Тернопіль</i>) — Б. Й. Тищик. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.)	7
Санцевич А. В. — Л. О. Лещенко. Україна на міжнародній арені (1945—1949)	2
Санцевич А. В. — В. И. Астахов, И. Л. Шерман. В. И. Ленин — историк советского общества	4
Сарбей В. Г. — Є. С. Шаблювський. В. І. Ленін і українська література	3
Селіхов М. Г. — ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919—1966	10
Слюсаренко А. Г. — Руководящая роль КПСС в развитии естественных наук	6
Степанов Ф. Ф. (<i>Сімферополь</i>) — Дорогой тысячелетий	9
Стрельський В. І., Кізченко А. Ф. — В. С. Бруз. Боротьба СРСР за створення системи колективної безпеки в Європі і політика західних держав (1933—1935 рр.)	1
Сухарев В. В. — Під впливом ідей Великого Жовтня. З історії міжнародного революційного руху 1917—1924 рр.	12
Толочко П. П. — Ю. С. Асеев. Мистецтво стародавнього Києва; Ю. С. Асеев. Архітектура Київської Русі	1
Толочко П. П. — Б. Тимошук. Північна Буковина — земля слов'янська	7
Хланта О. В. (<i>Ужгород</i>) — Ленін з нами	10
Шапа П. К. — В. І. Ленін і український народ	6

Шевченко Ф. П. — Вспомогательные исторические дисциплины. Сборник, т. I, II	7
Шевченко Ф. П. — Питання текстології	10
Шевчук В. П., Гурін О. О. — І. І. Компанієць. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях	12
Шерман І. Л. (<i>Харків</i>) — Історіографічні дослідження в Українській РСР	6
Шморгун П. М. — Н. В. Комаренко. Журнал «Літопис революції». Історіографічний нарис	8
Щербань О. Н. — В. В. Косолапов. Інформаційно-логічний аналіз наукового дослідження	8
Ярошенко А. Д. — А. Черненко. В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації	2

Хроніка та інформація

Андрійко В. А. — «Українське слов'янознавство»	8
Белінський В. Ф. (<i>Харків</i>) — Науково-теоретична конференція з питань охорони пам'яток історії та культури	2
Бісцько І. Д. (<i>Ніжин</i>) — Минуле та сучасне вузівської бібліотеки	9
Божук Г. В. (<i>Ужгород</i>) — Наукові конференції в Ужгородському державному університеті	8
В. Б. — XIV наукова археологічна конференція в Ужгороді	10
В. Г. — Слухачі Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук в Інституті історії АН УРСР	1
В. Г. — Інститут історії АН УРСР до Ленінського ювілею	4
Відзначення 60-річчя П. І. Павлука	1
Вісті з шкіл	2, 3, 8, 10
В. О. — Сесія, присвячена 30-річчю возз'єднання України	1
В. С. — Парада історіографів у Москві	5
В. С. — XIX наукова шевченківська конференція	9
Вуйцік Тадеуш (<i>Польща</i>) — Трудящі ПНР до ювілею вождя	4
Голуб В. П. — Книги до ленінського ювілею	3
Горбань Ю. А. — Наукова сесія професорсько-викладацького складу КДУ	6
Горбул О. Д. — Зустріч вчених з колгоспниками	3
Горішний П. А. — Створення постійно діючої Київської археологічної експедиції	9
Г. П. — Республіканські педагогічні читання	7
Гриценко Т. Т. — Наукова сесія, присвячена ленінському кооперативному плану	2
Гриценко Т. Т. — Сесія, присвячена 25-річчю перемоги над фашистською Німеччиною	7
Губарець В. В. — Конференція «В. І. Ленін і комуністичне виховання молоді»	12
Дітковський М. А. (<i>Житомир</i>), Павлов О. О. (<i>Житомир</i>) — Скарбниця Поліського краю	10
Дмитрієнко М. Ф. — Створення Археографічної комісії АН УРСР	2
Довгопол В. М. (<i>Харків</i>), Мигаль М. К. (<i>Харків</i>) — Присвоєння докторського ступеня С. М. Королівському за сукупністю опублікованих наукових праць	3
Дудикевич Б. К. (<i>Львів</i>) — Вогнище пропаганди ленінських ідей	4
Євтушенко А. П. — Глибоко вивчати ленінську спадщину	1
Єдомаха І. І. (<i>Чернігів</i>), Карнабіда А. А. (<i>Чернігів</i>) — Вивчення стародавнього Чернігова	1
Загайний М. В. (<i>Чернівці</i>) — Наукова конференція, присвячена 30-річчю возз'єднання Північної Буковини та колишніх повітів Бессарабії з УРСР	10
Захарчишина П. І. (<i>Львів</i>) — Семінари з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін	2
Іващенко Ю. Г. — Загальні збори відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР	6
І. Р. — Ювілейні ленінські збори	6
Касьян В. І. — Республіканська науково-теоретична конференція з проблем історії робітничого руху	3
Качкан В. А. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Ентузіаст-краєзнавець О. А. Феданко	7
Ключина П. Ю. (<i>Ромни Сумської області</i>) — Роменському музею — піввіку	12
Коваль Г. Ф. (<i>Городище Черкаської області</i>) — З досвіду роботи Городищенського народного музею	11
Колесник В. П. (<i>Львів</i>) — Науково-теоретична конференція у Любліні	5
Колесник В. П. (<i>Луцьк</i>) — Договір про прикордонний обмін	8
Кольяк Т. М. — Республіканська Рада по координації наукової розробки історії КІРС і КП України	3

Кольяк Т. М.—Пленум Республіканської ради по координації наукової розробки історії КППР і КП України	5
Комаренко Н. В., В. С. — Всесоюзна історіографічна сесія «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки»	4
Косолапов Л. В., Слюсарчук В. У., Єфіменко І. Ф. — Всесоюзна наукова конференція «Ленінський етап у розвитку наукового комунізму»	4
Кравець М. М. (Львів) — Про роботу студентського наукового гуртка	1
Кравченко В. Г. — Вчені-суспільствознавці України на Ленінських днях науки у Москві	4
Кріль О. П. (Львів) — Семінар охоронців пам'яток історії та культури	7
Ксьонозенко М. І. (Харків) — Про роботу Харківської обласної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури	8
Кучеренко Г. Н.—Наукова сесія, присвячена ленінському ювілею	6
Лало В. М.—Обговорення роботи «Українського історичного журналу» на Президії АН УРСР	6
Меленевський А. Ф. — Скарбниця ленінської ідейної спадщини	4
Михайлина П. В. (Чернівці) — Відділ історії та конкретних соціальних досліджень Інституту історії АН УРСР у Чернівцях	2
Мінгазутдінов А. Ф. — Засідання головної редакційної колегії збірника «Наукові праці з історії КППР»	9
М. К. (Львів), Латиш О. І. — Захист докторських дисертацій	1
Монастирський Б. Г. (Одеса) — Музей історії Червонопрапорного Одеського військового округу	3
Москвич Л. Г. — Конференція історіографів у Києві	2
О. Ш.—Про роботу юних слідопитів київської середньої школи № 121	12
Павелко В. У. — Наукова сесія, присвячена 25-річчю визволення Чехословаччини від фашизму	8
Печеніжинський В. В. (Львів) — Наукова конференція, присвячена 225-річчю від дня загибелі Олекси Довбуша	12
Петухов М. Я. — У Вченій Раді Інституту історії СРСР Академії наук СРСР	11
Пилипчук І. В. (Дашів Вінницької області) — Археологічні знахідки на Вінниччині	10
Покотило Г. П. (Радомишль Житомирської області) — Історичні пам'ятки в м. Радомишлі	5
Попов Б. В. — Сесія, присвячена ленінському ювілею	5
Про присудження Державних премій Української РСР за 1969 р.	3
Рибаков М. О. — Народний музей історії Дарницького району	10
Р. Р. — Міжвузівська ювілейна наукова конференція	4
Сидоренко В. О. — Друга Всесоюзна наукова конференція істориків вітчизняної зброї	2
С. К. (Чернівці) — Наукова конференція «В. І. Ленін і Буковина»	7
Слободян М. О. (Кам'янець-Подільський) — Відкриття музею В. П. Затонського	5
Слободян М. О. (Кам'янець-Подільський) — Скарб доцента М. М. Бабанського	9
Слюсарчук В. У. — Вдосконалювати методику викладання наукового комунізму	10
Степанович Є. П. — Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1969 р.	6
Степура О. Я. — Конкурс охоронців пам'яток історії та культури	8
Стрілько А. А. — Науково-теоретична конференція «В. І. Ленін і проблеми міжнародних відносин»	6
Стрілько А. А. — Захист докторської дисертації І. М. Куліничем	9
Сулятицький Т. В. (Чернівці) — Хотинський народний музей	7
Сухарев В. В. — Наукова конференція в Ужгороді	9
Терещенко Ю. І. — Відзначення 70-річчя професора М. А. Рубача	2
Філіппов О. М., Б. В. — Захист докторських дисертацій П. Л. Варгачуком, М. О. Лисенком, О. Т. Юрченком	10
Ф. К. — Республіканська нарада, присвячена обговоренню плану-проспекту багатотомної «Історії Української РСР»	8
Фоменко П. С. (Кремінна Ворошиловградської області) — Пам'яті героїв	8
Фронджоло А. М. (Сімферополь) — Розкопки в Судаку	9
Чертан Є. Є. (Кишинів) — Виїзне засідання Секції суспільних наук Президії АН УРСР	2
Щедрина Д. С.—Наукова ювілейна конференція істориків-архівістів України	5
Ю. Л. — Члени-кореспонденти АН УРСР, обрані в грудні 1969 р.	3
Ю. М. (Червоноград), Кулінич І. М. — П'ята наукова міжвузівська конференція істориків-славістів Радянського Союзу	5
Юрченко А. В. — Обговорення питань історичної географії	6

Ковалівський Андрій Петрович	2
Кругліков-Гречаний Леонід Петрович	7
Медведська Л. О.	3
Огоновський Володимир Петрович	7

Листи до редакції

Д з и р а Я. І. — Про відтворення тексту історичних джерел	3
Магазінер С. І. (<i>Липецьк</i>) — Ретельніше використовувати архівні документи в працях з ленінської тематики	11
Ю ш к е в и ч Т. В. — До історії Червоного козацтва	9

Додаток

Фрідріх Енгельс (Список літератури до 150-річчя від дня народження)	11
Бібліографія історії Великої Вітчизняної війни на Україні	6, 7, 8, 9, 10
Теми кандидатських дисертацій, затверджених Президією Республіканської ради по координації історії КПРС і КП України	8, 9, 10, 11, 12

РЕЗЮМЕ

Н. Р. Доний, М. В. Горбунова.— К 70-летию выхода первого номера ленинской «Искры». В статье рассказывается об истории создания В. И. Лениным газеты, ее борьбе против «экономизма», за создание единой пролетарской партии в России, развертывание революционного движения среди широких слоев населения, за подготовку рабочего класса к роли гегемона в буржуазно-демократической и социалистической революциях, укрепление его союза с крестьянством. Организационная деятельность редакции газеты способствовала созыву II съезда РСДРП.

В. И. Довженок.— Характерные черты феодализма в Киевской Руси. Рассматривая суть феодализма, автор раскрывает такую характерную черту феодальных отношений на Руси как господство натуральной формы земельной ренты-дани, которая предполагала известную независимость производства от феодала. Это дало возможность князьям Святославу и Владимиру осуществить административную реформу, в результате которой Русью стал владеть один княжеский род. Родственные отношения князей способствовали усилению междоусобицы, однако вели и к объединению страны в борьбе против внешних врагов.

В. И. Белоусов.— К научной разработке некоторых проблем партийного строительства. В решениях ЦК КПСС и ЦК КП Украины поставлены важные задачи научной разработки актуальных проблем партийного строительства. В статье говорится о партийном строительстве КПСС и других марксистско-ленинских партий, о том, что оно базируется не на произвольно взятых формах и методах, а на таких, которые наиболее соответствуют объективным закономерностям развития партии, борьбы рабочего класса. Рассматривая некоторые аспекты темы, автор высказывает ряд мыслей относительно наиболее эффективно осуществления задач партийного строительства, вытекающих из решений ЦК КПСС и ЦК КП Украины.

SUMMARIES

N. P. Donuy, M. I. Gorbunova.— On the 70th Anniversary of the Lenin's "Iskra" First Issue Appearance. The article deals with the history of creating the newspaper by V. I. Lenin, struggle of the newspaper against "economism", for creating a united proletarian party in Russia, developing the revolutionary movement among wide sections of the population, for preparing the working class to the hegemonic role in the bourgeois-democratic and socialist revolutions, strengthening of its alliance with peasantry. Organizational activity of the newspaper editorial staff promoted convocation of the II Congress of RSDLP.

V. I. Dovzhenok.— Characteristic Features of Feudalism in the Kiev Rus. Considering the essence of feudalism, the author reveals such a typical feature of feudal relations in Rus as predominance of natural form of rent-tribute, which implied a certain independence of production of a feudal lord. This gave the possibility to the Kiev grand dukes Svyatoslav and Vladimir to realize the administrative reform, as a result of which one duke family took possession of Rus. Ties of dukes' relationship favoured the strengthening of internecine struggle, however led to the unification of the country in struggle against foreign enemies.

V. I. Belousov.— On the Scientific Development of Some Problems of Party Construction. The decisions of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union and the Central Committee of the Communist Party of the Ukraine put important tasks of scientific development of urgent problems of the Party construction. The article deals with Party construction of the C. P. S. U. and other Marxist-Leninist parties. This construction is based not on forms and methods taken at will but on such ones which mostly correspond to the objective regularities in development of the Party, working class struggle. Considering some aspects of the subject, the author tells some thoughts concerning the most effective realization of the party construction problems, put by the decisions of the Central Committee of C. P. S. U. and Central Committee of the Communist Party of the Ukraine.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи: авторам не повертаються.